

Pravo na razvoj, obrazovanje i zdrav okoliš

*teorija, normativni okvir i
savremeni izazovi*

AMINA NIKOLAJEV | LEJLA BALIĆ | MIDHAT IZMIRLIJA

PRAVO NA RAZVOJ, OBRAZOVANJE I ZDRAV OKOLIŠ:
TEORIJA, NORMATIVNI OKVIR I SAVREMENI IZAZOVI

Izdavač
Udruženje "PRAVNIK"

Za izdavača
Almin Škrijelj

Urednik
Saša Madacki

Recenzenti
prof. dr. Kanita Imamović-Čizmić
prof. dr. Amra Jašarbegović

Lektor i korektor
Mahir Sokolija

Indeks pojmova i imena
Saša Madacki

DTP
Mahir Sokolija

Naslovna stranica
Adla Isanović

ISBN 978-9926-9104-0-2

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH
pod ID brojem 68305158

Sva prava pridržana. Nijedan dio ove publikacije ne smije se umnožavati, prenositi, prepisivati, pohranjivati u sistemima za pohranu i agregiranje informacija niti prevoditi na bilo koji jezik, u bilo kojem obliku ili na bilo koji način, bez pisane dozvole izdavača.

Amina Nikolajev
Lejla Balić
Midhat Izmirlija

PRAVO NA RAZVOJ,
OBRAZOVANJE I ZDRAV OKOLIŠ:
TEORIJA, NORMATIVNI OKVIR I
SAVREMENI IZAZOVI

Udruženje "PRAVNIK"
Sarajevo, 2026.

SADRŽAJ

Predgovor	7
I PRAVO NA RAZVOJ	9
1. Pojemovno određenje razvoja i prava na razvoj	11
2. Normativni okvir i teorijske osnove	15
3. Ključni principi prava na razvoj	23
3.1. Sveobuhvatnost i multidimenzionalnost razvoja	24
3.2. Poštivanje i nedjeljivost svih ljudskih prava	26
3.3. Participacija u razvojnim procesima	27
3.4. Socijalna pravda i pravedna raspodjela koristi razvoja	28
3.5. Međunarodna saradnja i odgovornost globalne zajednice	30
3.6. Pravo na samoopredjeljenje	30
4. Pravo na razvoj kao proces i rezultat: nositelji prava i obaveza	31
5. Mehanizmi i institucije za implementaciju	32
6. Savremeni izazovi i perspektive	39
7. Nacrt Konvencije o pravu na razvoj: normativni pomak u međunarodnom pravu ljudskih prava	43
II PRAVO NA OBRAZOVANJE	51
1. Obrazovanje u kontekstu prava na razvoj	53
2. Pojemovno određenje obrazovanja i prava na obrazovanje	54
3. Normativni okvir i teorijske osnove prava na obrazovanje	57
3.1. Historijat normativnog razvoja prava na obrazovanje	57
3.2. Zaštita prava na obrazovanje u dokumentima Ujedinjenih nacija	59
3.3. Načelo postepene implementacije	69
4. Ciljevi i sadržaj prava na obrazovanje	71
4.1. Ciljevi obrazovanja	71
4.2. Elementi (Komponente) prava na stjecanje obrazovanja	77
4.3. Normativni obim prava na obrazovanje	82
5. Principi ostvarivanja prava na obrazovanje	85
5.1. Opća dostupnost obrazovanja bez diskriminacije	85
6. Posebni oblici i nivoi obrazovanja	91

6.1. Obavezno i besplatno osnovnoškolsko obrazovanje	91
6.2. Pravo na srednje obrazovanje	96
6.3. Pravo na visoko obrazovanje	98
6.4. Pravo na temeljno obrazovanje	100
7. Ranjive grupe i posebni konteksti	102
7.1. Pravo na inkluzivno obrazovanje osoba s invaliditetom	102
7.2. Pravo na obrazovanje u kriznim situacijama – realnost ili iluzija	106
8. Pravo na slobodan izbor obrazovanja	110
9. Pravo na razvoj i pravo na obrazovanje	115
III PRAVO NA ZDRAV OKOLIŠ	121
1. Pojmovno određenje prava na zdrav okoliš	123
2. Pravo na razvoj i pravo na zdrav okoliš – ka održivoj budućnosti	125
3. Održiva budućnost – ka Održivom razvoju	127
3.1. Ekonomska dimenzija održivog razvoja	129
3.2. Usklađivanje ekonomskih aktivnosti s okolišnim i društvenim ciljevima	149
4. Ozelenjavanje ljudskih prava	152
5. Priznavanje prava na zdrav okoliš kao samostalnog prava	155
6. Izazovi klimatskih promjena	159
7. Normativni razvoj prava na zdrav okoliš	162
7.1. Stockholmska deklaracija	162
7.2. Evropska konvencija o ljudskim pravima	163
7.3. Povelja Evropske unije o osnovnim pravima	166
7.4. Drugi međunarodni dokumenti	169
7.5. Rio deklaracija	173
7.6. Aarhuska konvencija	175
7.7. Ciljevi održivog razvoja do 2030. godine	177
7.8. Rezolucije Ujedinjenih nacija	180
8. Izazovi u primjeni	184
9. Odnos između prava na razvoj i prava na zdrav okoliš	185
10. Pravo na razvoj i pravo na zdrav okoliš – ka održivoj ravnoteži	188
11. Razvijene zemlje i zemlje u razvoju	190
IV PRILOG	197
Deklaracija o pravu na razvoj	199
V LITERATURA	205
VI INDEKS POJMOVA I IMENA	217

Predgovor

Ova knjiga predstavlja interdisciplinarni naučni rad usmjeren na propitivanje odnosa između ljudskih prava, s posebnim fokusom na pravo na razvoj, pravo na obrazovanje i pravo na zdrav okoliš, te njihovih normativnih, društvenih i razvojnih implikacija u savremenom pravnom poretku. Tekst koji je pred čitateljima usmjeren je ka višedimenzionalnom sagledavanju navedenih prava, kako u pogledu njihove pojedinačne normativne strukture tako i njihove funkcionalne i praktične međuzavisnosti, budući da čine povezane i međusobno uvjetovane komponente jedinstvenog koncepta održivog, inkluzivnog i pravednog razvoja.

Prvi dio knjige posvećen je razradi teorijskog i normativnog okvira, kao i analizi pravnog položaja prava na razvoj u međunarodnom pravnom poretku. Adekvatno razumijevanje ovog prava zahtijeva temeljitu transformaciju društvenih vrijednosti i kulturnih obrazaca, s ciljem uspostavljanja kolektivne svijesti o njegovoj normativnoj snazi i praktičnoj relevantnosti. Takav pristup upućuje na zaključak da perspektive prava na razvoj ne zavise isključivo od njegovog formalnog priznanja u međunarodnom pravu već u podjednakoj mjeri i od postojanja stvarne političke volje za preispitivanje i preoblikovanje postojećih globalnih ekonomskih i institucionalnih struktura, jačanje međunarodne solidarnosti i uspostavljanje djelotvornih mehanizama odgovornosti. Ipak, njegovo puno ostvarenje ostaje uvjetovano dosljednom, koherentnom i operativnom primjenom utvrđenih pravila u praksi.

Drugi dio rukopisa fokusiran je na pravo na obrazovanje, koje se razmatra ne samo kao temeljno pravo druge generacije ljudskih prava već i kao osnažujuće pravo. Kao osnažujuće pravo, pravo na obrazovanje pojedincu omogućava stjecanje kompetencija neophodnih za autonomno oblikovanje vlastitog života i aktivno učešće u društvenim procesima.

Svrha obrazovanja ne iscrpljuje se u stjecanju i prenošenju znanja, već podrazumijeva cjelovit razvoj ličnosti kao osnovu društvenog napretka. Obrazovni ciljevi izražavaju vrijednosti na kojima se zasniva obrazovni sistem i stvaraju okruženje koje omogućava slobodno izražavanje stavova. Istovremeno, pravo na obrazovanje predstavlja ljudsko pravo, ali i neizostavan instrument za ostvarivanje drugih prava i sloboda.

Treći dio knjige fokusiran je na pravo na zdrav okoliš kao ključnu normativnu i društvenu pretpostavku zaštite ljudskog dostojanstva, socijalne uključenosti i dugoročnog održivog razvoja. Pravo na razvoj i pravo na zdrav okoliš predstavljaju temelje za izgradnju društva zasnovanog na pravdi, jednakim mogućnostima i dugoročnoj održivosti. Njihova neraskidiva povezanost proizlazi iz činjenice da oba prava podrazumijevaju sposobnost i mogućnost pojedinaca, država i naroda da odgovorno upravljaju, koriste i štite prirodne i društvene resurse u interesu sadašnjih i budućih generacija.

Implementacija jednog od navedenih prava nužno doprinosi jačanju ostalih, čime se stvaraju pretpostavke za sveobuhvatan razvoj pojedinca i održivi razvoj društva u cjelini. Dugoročna stabilnost i blagostanje mogu se ostvariti jedino u društvima koja osiguravaju jednakost, nediskriminaciju i zaštitu dostojanstva svake osobe. U tom kontekstu međusobna povezanost prava na razvoj, prava na obrazovanje i prava na zdrav okoliš sagledava se kroz prizmu savremenih međunarodnih normi, politika i globalnih izazova. Njihova međuzavisnost jasno ukazuje na potrebu integriranog pristupa u kreiranju razvojnih politika i sistema zaštite ljudskih prava. Bez istovremenog i usklađenog ostvarivanja ovih prava nijedno od njih ne može biti u potpunosti realizirano, što dodatno potvrđuje nužnost njihove koherentne implementacije u savremenim razvojnim strategijama i normativnim okvirima.

Rukopis je namijenjen studentima prava, ekonomije i drugih društvenih nauka, kao i široj akademskoj i stručnoj javnosti koja se u svom radu susreće s pitanjima ljudskih prava, razvoja, obrazovanja i zaštite okoliša. Poseban naglasak stavljen je na potrebu prihvatanja interdisciplinarnog i integrativnog pristupa razumijevanju ovih prava. S obzirom na obim i složenost obrađene tematike, kao i istraživačke ambicije rada, ovaj tekst ne pretendira na konačnost, već predstavlja polaznu osnovu za daljnju naučnu analizu i normativnu artikulaciju razmatranih pitanja.

I PRAVO NA RAZVOJ

Pravo na razvoj predstavlja jedan od najsloženijih i najkontroverznijih koncepata savremenog međunarodnog prava ljudskih prava jer objedinjuje individualnu i kolektivnu dimenziju, normative i političke aspekte te nacionalne i međunarodne obaveze. Njegovo razumijevanje zahtijeva nadilaženje uskog ekonomskog shvatanja razvoja i usmjeravanje pažnje na sveobuhvatan proces koji obuhvata ekonomske, socijalne, kulturne i političke dimenzije ljudske egzistencije. U tom smislu ovo poglavlje razmatra pojam i pravnu prirodu prava na razvoj, njegov normativni okvir i teorijske osnove, ključne principe na kojima počiva, kao i institucionalne mehanizme i savremene izazove povezane s njegovim ostvarivanjem u međunarodnom pravnom poretku.

1. Pojmovno određenje razvoja i prava na razvoj

Razvoj predstavlja pojam duboko prisutan u svakodnevnom diskursu, ali i koncept koji se može tumačiti na više načina. Obuhvata i individualnu i kolektivnu dimenziju te se najčešće dovodi u vezu s unapređenjem ekonomskih, društvenih i političkih okolnosti u okviru jedne države. U tom smislu razvoj ne podrazumijeva samo kvantitativni rast, već i kvalitetnije upravljanje prirodnim, društvenim i kulturnim resursima s ciljem povećanja općeg blagostanja i poboljšanja životnih uvjeta stanovništva. Ipak, ne postoji jedinstveno shvatanje razvoja: dok ga jedni poistovjećuju s industrijskim napretkom i tehnološkom modernizacijom, drugi ga povezuju s ekonomskom ekspanzijom i dostupnošću određenih dobara koja se smatraju pokazateljima

višeg životnog standarda.¹ Upravo zbog takvih razlika pojam razvoja ima promjenjivo značenje koje zavisi od društvenog, ekonomskog i individualnog konteksta. Uska povezanost između ekonomskog razvoja i ekonomskog rasta istovremeno je pitanje od velikog značaja.²

Pravo se posmatra kao pojam koji stoji u neposrednoj vezi s obavezom, budući da svako pravo implicira postojanje subjekta koji je dužan da ga poštuje ili osigura. Pravo na razvoj stoga se može shvatiti kao pravo koje pojedinci i zajednice mogu zahtijevati, ali koje istovremeno nameće i odgovornost za njegovu zaštitu i ostvarivanje. Međutim, upravo ta odgovornost otvara ključno pitanje – ko je nosilac obaveze da osigura realizaciju prava na razvoj i na kojem nivou se ta obaveza konkretno ostvaruje. Carrillo u tom kontekstu ističe: “Pravo na razvoj, kao pravo država i naroda, mora se neizbježno temeljiti na priznavanju prava svakog čovjeka na slobodan i dostojanstven život u svojoj zajednici. Svako ljudsko biće ima pravo na život, što podrazumijeva pravo da teži sve boljem postojanju.”³ Mogućnost potpunog razvoja svakog pojedinca predstavlja temelj na kojem se zasniva shvatanje prava na razvoj kao osnovnog ljudskog prava. Iz tog polazišta proizlazi i pravo naroda, kao i ekonomski nerazvijenih država, da slijede vlastiti razvojni put. Ipak, društveni i ekonomski napredak ima svoju legitimnost samo onda kada je usmjeren ka unapređenju životnih uvjeta ljudi, odnosno ka podizanju ekonomskog, socijalnog i kulturnog standarda svakog člana društva.⁴

Pravo na razvoj oblikovalo se kao rezultat promišljanja o razvojnim izazovima i temeljnom značaju ljudskih prava, pri čemu su pitanja ekonomskog i društvenog napretka dovedena u neposrednu vezu s vrijednostima i standardima zaštite ljudskog dostojanstva. Pravo na razvoj predstavlja jedan od novijih koncepata u oblasti ljudskih prava. Sadržaj

¹ Myrdal, G. (1974). *What is development?* *Journal of Economic Issues*, 8(4), 729–736; Sen, A. (1988). The concept of development. In *Handbook of development economics* (Vol. 1, pp. 9–26).

² Vidjeti više u: Sen, A. (2008). The concept of development. *Global Ethics*, 157–180.

³ O djelu Juan Antonio Carrillo vidjeti više u: *Spanish Yearbook of International Law* (Vol. XVII, 2011–2012). (2014). Asociación Española de Profesores de Derecho Internacional y Relaciones Internacionales (Ed.). Leiden/Boston: Brill | Nijhoff.

⁴ Vidjeti više u: Dalal, K. L. (1988). Man’s right to development. *India International Centre Quarterly*, 15(2), pp. 89–96.

prava na razvoj, njegova priroda, kao i njegova katalogizacija i dalje su predmet intenzivne rasprave. Naponi usmjereni na razumijevanje sadržaja prava na razvoj, njegovog značenja i praktične primjene često su obilježeni interesima pojedinih država jer se pravo na razvoj ponekad shvata kao osnova za uspostavljanje međunarodne pravne obaveze razvijenih država da pružaju razvojnu pomoć državama u razvoju.

Filadelfijska deklaracija,⁵ koju je 1944. godine usvojila Generalna konferencija Međunarodne organizacije rada (eng. *International Labour Organization*), u pravnoj doktrini⁶ široko se smatra najranijim međunarodnim dokumentom koji se, makar implicitno, bavi pravom na razvoj. U Deklaraciji se navodi da "sva ljudska bića, bez obzira na rasu, vjeru ili spol, imaju pravo da teže svom materijalnom blagostanju i duhovnom razvoju u uvjetima slobode i dostojanstva, ekonomske sigurnosti i jednakih mogućnosti".

Porijeklo prava na razvoj može se pratiti od ciljeva osnivanja Ujedinjenih nacija 1945. godine, koji nastoje promovirati "više standarde života, punu zaposlenost te uvjete ekonomskog i socijalnog napretka i razvoja"⁷. Već u ovom periodu razvoj se počinje shvatati ne samo kao ekonomska kategorija već kao proces koji ima duboke socijalne i političke implikacije.

Pravo na razvoj kao ljudsko pravo svoje izvorište ima u temeljnim načelima sadržanim u Povelji Ujedinjenih nacija.⁸ Tek početkom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća Ujedinjene nacije sistematski su započele razmatranje razvojnih pitanja.

U izvještaju Ujedinjenih nacija o razvojnim aktivnostima iz 1960. godine⁹ jasno je identificirana veza između ljudskih prava i razvoja, što se očituje u sljedećem zapažanju:

Jedna od najvećih opasnosti u vođenju razvojnih politika leži u tendenciji da se materijalnim aspektima rasta pridaje pretjeran i nesrazmjeran

⁵ International Labour Organization. (1944). *Declaration of Philadelphia*.

⁶ Wang, G. (2024). *The right to development: Contributions of the New Haven School of Jurisprudence and Chinese traditional culture*.

⁷ United Nations. (1945). *Charter of the United Nations*.

⁸ Ibidem.

⁹ United Nations Economic and Social Council. (1960). *Report of the Commission on Human Rights (E/3347/Rev.1)*.

značaj. U takvoj preokupaciji sredstvima može se izgubiti iz vida krajnji cilj. Ljudska prava mogu biti potisnuta u drugi plan, a ljudska bića posmatrana isključivo kao sredstva proizvodnje, umjesto kao slobodni subjekti čija su dobrobit i kulturni napredak upravo svrha povećane proizvodnje. Prepoznavanje ovog problema ima dalekosežne implikacije na formuliranje ciljeva ekonomskog razvoja i metode koje se koriste za njihovo ostvarivanje. Iako se razvoj često opravdava ciljevima rasta i blagostanja pojedinca, kao i širenjem slobode, u praksi se mogu primjenjivati razvojni modeli i metode koje predstavljaju negaciju osnovnih ljudskih prava.”¹⁰

Usvajanjem Deklaracije o socijalnom napretku i razvoju od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 11. decembra 1969. godine¹¹ normativna veza između ljudskih prava i razvoja dobila je formalno međunarodno priznanje. Od tog trenutka odnos između ljudskih prava i razvojnih politika zauzima centralno mjesto u savremenom međunarodnom diskursu ljudskih prava, oblikujući kako teorijska razmatranja tako i institucionalne prakse unutar sistema Ujedinjenih nacija. Pitanje integracije ljudskih prava u razvojne procese postaje trajna tema međunarodnih rasprava te osnova za daljnju normativnu elaboraciju koncepta prava na razvoj.

Generalna skupština Ujedinjenih nacija je uz široku podršku država članica 1986. godine usvojila Deklaraciju o pravu na razvoj,¹² kojom je ovo pravo prvi put dobilo eksplicitno normativno priznanje u međunarodnom pravnom poretku. Njeno donošenje uslijedilo je gotovo četiri decenije nakon usvajanja Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Posebnu ulogu u ranom prepoznavanju ovog prava imala je Eleanor Roosevelt, tadašnja predsjednica američke delegacije u procesu izrade Univerzalne deklaracije, koja je među prvim istakla značaj razvoja kao ljudskog prava, naglašavajući da: “Moramo imati na umu da pišemo

¹⁰ United Nations Economic and Social Council. (1960). *Report of the Commission on Human Rights* (E/3347/Rev.1).

¹¹ United Nations General Assembly. (1969). *Declaration on Social Progress and Development* (A/RES/2542 (XXIV)).

¹² United Nations General Assembly. (1986). *Declaration on the Right to Development* (A/RES/41/128).

deklaraciju o pravima za cijeli svijet te da je jedno od najvažnijih prava pravo na razvoj, odnosno mogućnost razvoja.”¹³

Deklaracija o pravu na razvoj ne propisuje samo vodeće principe razvoja, već razvoj definira kao ljudsko pravo samo po sebi. Upravo u toj normativnoj ambiciji leži i glavni izvor kontroverzi, ali i potencijal prava na razvoj kao koncepta koji nastoji preoblikovati odnos između razvoja, ljudskih prava i međunarodne solidarnosti.

Šta je pravo na razvoj? Deklaracija propisuje:

*Pravo na razvoj neotuđivo je ljudsko pravo na osnovu kojeg svaka ljudska osoba i svi narodi imaju pravo učestvovati u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom razvoju, doprinositi mu i uživati u njemu, a u okviru kojeg se sva ljudska prava i temeljne slobode mogu u potpunosti ostvariti.*¹⁴

2. Normativni okvir i teorijske osnove

Koncept prava na razvoj kao ljudskog prava prvi put je 1972. godine sažeto definirao Kaba M'Baye, prvi predsjednik Vrhovnog suda Senegala,¹⁵ ističući da je “pravo na razvoj pravo svih ljudi” te da “svaki čovjek ima pravo na bolji život”. U svom tumačenju M'Baye je razvio dvostruki koncept razvoja, razlikujući pravo razvoja kao objektivno pravo, s jedne strane, te pravo na razvoj kao ljudsko pravo i kao tehniku razvoja, s druge strane. Tvrdio je da je ovo pravo prešutno priznato u nekoliko ključnih međunarodnih dokumenata, uključujući Povelju Ujedinjenih nacija, međunarodne paktove o ljudskim pravima i Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima. Od tog trenutka pravo na razvoj postaje predmet intenzivne, ali pretežno teorijske rasprave.¹⁶

¹³ Roosevelt, E. (1947, February 6). *My Day*. The Eleanor Roosevelt Papers Digital Edition (2017).

¹⁴ Član 1.1. Cf. Supra 12.

¹⁵ Vidjeti više u: Dev, S., & Mishra, K. (2019). “Right to development” as a fundamental right: A conceptual analysis. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 6(1).

¹⁶ Vidjeti više u: Barsh, R. L. (1991). The right to development as a human right: Results of the global consultation. *Human Rights Quarterly*, 13(3), pp. 322–338.

Od 1977. godine pojavljuje se novi trend, predvođen tadašnjom Komisijom Ujedinjenih nacija za ljudska prava, usmjeren na identifikaciju i uklanjanje strukturnih prepreka punoj realizaciji temeljnih prava, naročito prava na razvoj u zemljama u razvoju.¹⁷ Generalna skupština Ujedinjenih nacija 1979. godine kroz Rezoluciju 34/46¹⁸ dodatno je naglasila pravo na razvoj kao ljudsko pravo, ističući da države i pojedinci unutar njih imaju jednako pravo na razvojne mogućnosti.¹⁹ Ne postoji pojedinačno pravo koje bi se samo po sebi moglo smatrati sastavnim elementom prava na razvoj. Pravo na razvoj predstavlja koncept koji obuhvata sve aspekte povezane sa životom pojedinca, bilo da je riječ o ekonomskim, socijalnim, kulturnim, građanskim, političkim ili drugim dimenzijama. Svi društveni i razvojni procesi, neposredno ili posredno, utječu na život pojedinca. Stoga se može zaključiti da pravo na razvoj obuhvata cjelokupan spektar ljudskih prava koja imaju značaj za život pojedinca, pri čemu svako od tih prava ima važnu ulogu u njegovom cjelovitom razvoju. U tom smislu pravo na razvoj može se razumjeti kao homogena cjelina koja obuhvata različita, međusobno zavisna ljudska prava. Da bi pojedinac, a posljedično i država, u potpunosti i djelotvorno ostvarili pravo na razvoj, nužno je da se u razvojnim procesima svim pravima pristupa s jednakom važnošću.

Sadržaj prava na razvoj teško je jednoznačno odrediti, budući da razvojni zahtjevi i prioriteti nisu identični u svim državama. Upravo ta kontekstualna i promjenjiva priroda prava na razvoj učinila ga je jednim od najčešće raspravljanih i najkontroverznijih prava još od njegovog priznanja tokom sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Pravo na razvoj je višedimenzionalan koncept koji obuhvata brojne međusobno povezane dimenzije, čije je sagledavanje neophodno za njegovo potpuno razumijevanje. Riječ je o dinamičnom konceptu koji

¹⁷ Bunn, Isabella D. "Principles for the Realization of the Right to Development." *The Right to Development and International Economic Law: Legal and Moral Dimensions*. London: Hart Publishing, 2012, pp. 177–203.

¹⁸ United Nations General Assembly. (1979). *Alternative approaches and ways and means within the United Nations system for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms* (A/RES/34/46).

¹⁹ United Nations Human Rights Council. (2024). *Individual and collective dimensions of the right to development: Thematic study by the Expert Mechanism on the Right to Development* (A/HRC/57/40).

se kontinuirano razvija i prilagođava društvenim promjenama jer se s promjenama u društvu mijenjaju i potrebe, prioriteti i razvojni zahtjevi država i njihovih stanovnika.

Nakon konceptualizacije prava na razvoj koju je ponudio Kaba M'Baye, posebno mjesto u teorijskoj sistematizaciji ljudskih prava zauzima klasifikacija koju je razvio Karel Vašák, a koja uvodi koncept tri generacije ljudskih prava.²⁰ Ova klasifikacija u savremenoj pravnoj teoriji smatra se jednom od najpraktičnijih, najčešće korištenih i naj-sveobuhvatnijih tipologija te predstavlja dominantan analitički okvir kroz koji se ljudska prava razmatraju i sistematiziraju. U okviru ove klasifikacije prva generacija obuhvata građanska i politička prava, koja su usmjerena na zaštitu autonomije pojedinca i njegove osnovne slobode u društveno-političkom kontekstu. Druga generacija obuhvata ekonomska, socijalna i kulturna prava, čija realizacija zahtijeva proaktivnu ulogu države i provođenje odgovarajućih javnih politika. Treća generacija uključuje prava solidarnosti, koja se temelje na kolektivnim interesima i zajedničkoj odgovornosti.

Treća generacija ljudskih prava predstavlja najnoviju kategoriju i odlikuje se relativno neodređenim normativnim sadržajem. Zagovornici koncepta treće generacije ljudskih prava polaze od stava da ova prava imaju potencijal da dodatno osnaže postojeći sistem ljudskih prava, unaprijede njegovu normativnu koherentnost i povećaju njegovu praktičnu djelotvornost. Smatra se da uvođenje ovih prava doprinosi većoj relevantnosti ljudskopravaških standarda, kako u odnosu na djelovanje državnih organa i međunarodnih institucija tako i u odnosu na stvarni položaj pojedinaca i zajednica. Istovremeno, svrha treće generacije prava ogleda se u nastojanju da se prevladaju tradicionalna, individualno orijentirana ograničenja ljudskih prava kroz afirmaciju kolektivnih interesa i zajedničke odgovornosti, čime se pruža normativni odgovor na nove društvene, političke i razvojne izazove savremenog svijeta.²¹

²⁰ Vašák, K. (1977). *A 30-year struggle: The sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights* (pp. 29–32).

²¹ Vidjeti više u: Flinterman, C. (1990). Three generations of human rights. In J. Berting et al. (Eds.), *Human rights in a pluralist world* (p. 76).

U početnim fazama pravo na razvoj bilo je shvaćeno prvenstveno kao kolektivno pravo, čiji su nositelji mogli biti različiti oblici pravnih zajednica, uključujući države, teritorijalne jedinice i lokalne vlasti. U tom kontekstu razvijene države i međunarodna zajednica smatrane su odgovornima za pružanje podrške razvojnim procesima. Leslie J. Macfarlane ukazao je da se pravo na razvoj ne smije svesti na simboličan politički koncept bez praktične vrijednosti već ga treba razumijevati kao stvaran normativni instrument za ostvarivanje međunarodnog cilja ekonomskog razvoja u okviru šireg, ljudskopravaškog pristupa koji promoviraju Ujedinjene nacije.²²

Za razumijevanje cjeline prava na razvoj, ovdje je važno istaći i kolektivna prava koja pripadaju ovoj grupi.²³ Ova prava obuhvataju pravo na samoopredjeljenje, pravo na ekonomski i socijalni razvoj, pravo na zdravu životnu sredinu, pravo na prirodne resurse te pravo na učešće u kulturnom naslijeđu.²⁴ Slijedom toga navedena prava imaju pozitivan i kolektivni karakter te zahtijevaju preuzimanje odgovornosti koja nadilazi okvire nacionalne države.²⁵ Time se koncept prava na razvoj pozicionira izvan klasične dihotomije individualnih građanskih i političkih prava te ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava.

Pravno priznanje pravo na razvoj prvi put je dobilo 1981. godine kroz Afričku povelju o ljudskim pravima i pravima naroda.²⁶ Sa stano-
višta "tvrde" pravne regulative poseban značaj ima Afrička povelja o

²² O stavovima Macfarlanea, Leslie Johna, vidjeti više u: Macfarlane, L. J. (1985). *The theory and practice of human rights*. London; Macfarlane, L. J. (1990). *Human rights: Realities and possibilities*. London; Macfarlane, L. (1968). Justifying political disobedience. *Ethics*, 79, pp. 24–55.

²³ Spominju se u *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment* (1972), potom u *Rio Declaration on Environment and Development* (1992), kao i u drugim međunarodnim dokumentima deklaratornog karaktera, kao što su: *Declaration on the Right to Development* (1986); *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples* (2007).

²⁴ Vašak, K. (1977). *A 30-year struggle: The sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights* (p. 29).

²⁵ Vidjeti više u: Domaradzki, S., Khvostova, M., & Pupovac, D. (2019). Karel Vašak's generations of rights and the contemporary human rights discourse. *Human Rights Review*, 20, pp. 423–443.

²⁶ Organization of African Unity. (1981). *African Charter on Human and Peoples' Rights*.

ljudskim pravima i pravima naroda (ACHPR),²⁷ koja je stupila na snagu 1986. godine. ACHPR priznaje pravo na razvoj iz izraženije kolektivne perspektive. Član 22 ACHPR-a propisuje da svi narodi imaju pravo na svoj ekonomski, socijalni i kulturni razvoj, uz dužno poštivanje njihove slobode, identiteta i zajedničkog naslijeđa čovječanstva. Time se pravo na razvoj eksplicitno veže za kolektivni identitet naroda i njihovu autonomiju u definiranju razvojnih ciljeva. Afrička povelja dodatno povezuje pravo na razvoj s pravima naroda na jednakost, opstanak i slobodno raspolaganje prirodnim resursima, uključujući hranu i vodu. U tom kontekstu naučna literatura često ističe povezanost prava na razvoj s pravom na unutrašnje samoopredjeljenje, naročito u odnosu na autohtone narode i njihovo stvarno učešće u procesima donošenja odluka koje utječu na njihove životne uvjete i razvojne perspektive.

Nakon toga, pravo na razvoj formalno je uspostavljeno Deklaracijom o pravu na razvoj 1986. godine.²⁸ Time se može smatrati dijelom međunarodnog sistema zaštite ljudskih prava. Međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje je li riječ o novom, samostalnom pravu te kakav je njegov odnos prema drugim ljudskim pravima, posebno imajući u vidu da se često svrstava u takozvanu "treću generaciju" prava. Rasprava o normativnoj prirodi prava na razvoj ostaje aktuelna, posebno u svjetlu izazova koje donosi integracija ljudskih prava u razvojne politike.

Normativni značaj prava na razvoj dodatno je potvrđen u nizu ključnih međunarodnih dokumenata. Pravo na razvoj snažno je potvrđeno i u Deklaraciji iz Rija o okolišu i razvoju iz 1992. godine,²⁹ posebno u načelu 3, te u Bečkoj deklaraciji i Programu djelovanja iz 1993. godine.³⁰ Ove dvije deklaracije potvrđuju pravo svakog pojedinca da uživa univerzalna ljudska prava i temeljne slobode, kao i kolektivna prava izražena kroz načelo jednakih prava i samoopredjeljenja naroda.

²⁷ Organization of African Unity. (1981). *African Charter on Human and Peoples' Rights*.

²⁸ United Nations General Assembly. (1986). *Declaration on the Right to Development*. New York (A/RES/41/128).

²⁹ United Nations General Assembly. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development* (A/CONF.151/26 (Vol. I)).

³⁰ United Nations. (1993). *Vienna Declaration and Programme of Action* (A/CONF.157/23).

Potvrda individualne i kolektivne dimenzije prava na razvoj vidljiva je i u prihvatanju načela prema kojem se pravo na razvoj treba ostvarivati na način koji pravedno zadovoljava razvojne i okolišne potrebe sadašnjih i budućih generacija.

Uz navedene akte bitno je navesti i Konsenzus iz Monterreya iz 2002. godine,³¹ Završni dokument Svjetskog samita iz 2005. godine,³² kao i Deklaraciju Ujedinjenih nacija o pravima autohtonih naroda iz 2007. godine.³³ Premda se u ovim dokumentima pravo na razvoj ne operacionalizira uvijek na isti način, oni dosljedno potvrđuju njegov normativni značaj, dok njegov status u običajnom međunarodnom pravu ostaje predmet rasprave.

U savremenoj teoriji međunarodnog prava i ljudskih prava pravo na razvoj nema jednoznačno značenje, već se tumači kroz različite teorijske i normativne pristupe. Ova raznolikost tumačenja odražava složenost samog pojma razvoja, kao i njegovu višedimenzionalnu povezanost s postojećim sistemom međunarodnih ljudskih prava.

Jedan pristup pravo na razvoj posmatra kao objedinjeni skup ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, naglašavajući njegovu funkciju integrativnog okvira za prava koja su već priznata u međunarodnim ugovorima. Srodno tome, u određenim tumačenjima pravo na razvoj shvata se kao ekonomska dimenzija prava na samoopredjeljenje,³⁴ čime se razvoj dovodi u neposrednu vezu s kolektivnom autonomijom naroda i njihovim pravom da slobodno raspolažu vlastitim resursima. Drugi autori pravo na razvoj definiraju kao novo ljudsko pravo koje generira nove međunarodne obaveze,³⁵ uključujući obaveze razvijenih država u pogledu pružanja zvanične razvojne pomoći i

³¹ United Nations. (2002). *Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development* (A/CONF.198/11, chapter 1, resolution 1, annex).

³² United Nations General Assembly. (2005). *2005 World Summit Outcome* (A/RES/60/1).

³³ United Nations General Assembly. (2007). *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples* (A/RES/61/295).

³⁴ Allgood, S. E. (2002). United Nations human rights entitlements: The right to development analyzed within the application of the right of self-determination. *Georgia Journal of International and Comparative Law*, 31, p. 321.

³⁵ Salomon, M. E., & Sengupta, A. (2003). *The right to development: Obligations of states and the rights of minorities and indigenous peoples*. Minority Rights Group.

međunarodne saradnje. U ovom kontekstu, pravo na razvoj nadilazi tradicionalni okvir individualnih prava i poprima izrazito međunarodnu i solidarnu dimenziju.

U teoriji ljudskih prava prisutan je i pristup prema kojem se pravo na razvoj kvalificira kao tzv. krovno pravo, koje služi kao konceptualni i normativni okvir za objedinjavanje već postojećih prava u funkcionalnu cjelinu usmjerenu ka unapređenju ljudskog dostojanstva. Sličan konceptualni pomak vidljiv je i u tumačenjima koja pravo na razvoj shvataju kao pravo na određeni razvojni proces, pri čemu se naglasak stavlja na participaciju, jednakost i pravičnost u samim razvojnim politikama i praksama.³⁶

Dalje, pravo na razvoj se u pojedinim analizama³⁷ razumijeva kao primjena već priznatih međunarodnih prava na nova područja međunarodnog djelovanja, naročito u sferama globalne ekonomije, međunarodne trgovine i razvojne saradnje. U tom smislu ono funkcionira kao most između klasičnog sistema ljudskih prava i savremenih globalnih izazova.³⁸

Konačno, znatan broj autora naglašava da pravo na razvoj podrazumijeva pravo pojedinaca i zajednica pogođenih razvojnim procesima da kroz te procese ostvare svoja ljudska prava, čime se afirmira participativna i inkluzivna dimenzija razvoja.³⁹ U tom kontekstu, pravo na razvoj sve češće se posmatra i kao programski instrument kojim se načela ljudskih prava sistematski integriraju u razvojne politike, strategije i prakse, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou.⁴⁰

³⁶ Sengupta, A., Negi, A., & Basu, M. (Eds.). (2005). *Reflections on the right to development*. Sage Publications.

³⁷ Stewart, F. (1989). Basic needs strategies, human rights, and the right to development. *Human Rights Quarterly*, 11(3), pp. 347–374.

³⁸ Alston, P., & Robinson, M. (Eds.). (2003). *Human rights and development: Towards mutual reinforcement*. New York: Oxford University Press.

³⁹ Sano, H.-O. (2000). Development and human rights: The necessary, but partial integration of human rights and development. *Human Rights Quarterly*, 22(3), pp. 734–752.

⁴⁰ O izloženim tumačenjima vidjeti više u: Sengupta, A. (2000). Realizing the right to development. *Development and Change*, 31(3), pp. 553–578; Sengupta, A. (2004). The human right to development. *Oxford Development Studies*, 32(2), pp. 179–203; Marks, S. (2004). The human right to development: Between rhetoric and reality. *Harvard Human Rights Journal*, 17, p. 137; Alston, P. (1988). Making space for new human rights: The case of the right to development. *Harvard Human Rights Yearbook*, 1, p. 3.

Iako se osnovni sadržaj prava na razvoj može relativno jasno identificirati, znatno složenije pitanje predstavlja razjašnjavanje njegove pravne prirode. Ključno je utvrditi ko se smatra nositeljima prava, a ko nositeljima obaveza te kako se ono može provoditi, pratiti i osigurati njegova primjena u praksi.⁴¹

Individualna i kolektivna dimenzija prava na razvoj predstavlja sveobuhvatan pristup ljudskim pravima, posebno razvoju kao ljudskom pravu. Ovaj dvostruki fokus prepoznaje da stvarni razvoj nadilazi puki ekonomski rast te obuhvata unapređenje svih dimenzija ljudske dobrobiti i dostojanstva, obavezujući države da kreiraju politike usmjerene na dobrobit svih pojedinaca i stanovništva u cjelini. Fukuda postavlja tri ključna pitanja nužna za razumijevanje značenja prava na razvoj: je li pravo na razvoj samo amalgam svih drugih prava ili novo pravo koje inkorporira sva prava, ali istovremeno stvara nove obaveze i ovlaštenja; je li nosilac prava isključivo pojedinac ili to mogu biti i pojedinci i kolektiv, naročito država; te je li nosilac obaveza pojedinačna država koja djeluje samostalno ili kolektiv država koje poduzimaju zajedničko djelovanje.⁴²

Objektivno posmatrano, pravo na razvoj pojavljuje se kao “hibridni” zbir svih drugih ljudskih prava, obuhvatajući kako individualna ljudska prava tako i kolektivna prava. Ova povezanost relevantna je za sve pojedince, narode i države, ali je posebno izražena u odnosu na autohtone narode, čiji su način života, kultura i ekonomija snažno vezani za prirodne resurse.

Zbog svoje amorfne prirode i nepreciznog sadržaja opsežna definicija prava na razvoj često postaje amalgam različitih, ako ne i svih, postojećih individualnih i kolektivnih ljudskih prava prve i druge generacije. Upravo iz tog razloga savremena rasprava sve više teži preciziranju njegovog sadržaja i normativnog dometa.

⁴¹ United Nations Human Rights Council. (2024). *Individual and collective dimensions of the right to development: Thematic study by the Expert Mechanism on the Right to Development* (A/HRC/57/40).

⁴² Fukuda-Parr, S. (2012). The right to development: Reframing a new discourse for the twenty-first century. *Social Research: An International Quarterly*, 79, pp. 839–864.

Subjektivno gledano, pravo na razvoj također ima hibridni karakter. Ono uključuje odnose dužnost–pravo između država, između države i naroda te između države i pojedinca. Time ono istovremeno odgovara individualnom pravu koje pripada svakoj osobi i kolektivnom pravu koje pripada svim narodima i državama. Prema mišljenju nekih autora,⁴³ subjektivno složena priroda prava na razvoj podrazumijeva i obavezu njegovog poštivanja i ostvarivanja od strane međunarodne zajednice u cjelini.

Mogućnost učestvovanja u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom razvoju i ostvarivanja koristi iz tog procesa uključuje pristup resursima, učešće u procesima donošenja odluka i unapređenje kvaliteta života.

3. Ključni principi prava na razvoj

Deklaracija o pravu na razvoj⁴⁴ prepoznaje razvoj kao univerzalno, nedjeljivo i na ljudskim pravima utemeljeno pravo. Njen osnovni cilj jeste integracija prava na razvoj u sistem međunarodnog prava ljudskih prava kroz uspostavljanje skupa normativnih smjernica koje trebaju biti reflektirane u razvojnim politikama i praksama, s namjerom da se osigura da razvojni procesi ne narušavaju, već unapređuju ostvarivanje ljudskih prava.

Deklaracija polazi od potrebe da se preispitaju temeljna pitanja odnosa između razvoja i ljudskih prava u svjetlu savremenih pravnih i teorijskih pravaca, kako bi se produbilo razumijevanje njihove međuzavisnosti. U okviru normativnog sadržaja prava na razvoj, Deklaracija identificira više suštinskih elemenata koji zajedno čine njegovu osnovu, među kojima se posebno ističu pravo na učešće u razvoju, jednakost razvojnih mogućnosti i pravo na samoopredjeljenje. Sva tri elementa posjeduju istovremeno individualnu i kolektivnu dimenziju, čime se potvrđuje hibridni karakter prava na razvoj.

⁴³ Vidjeti više u: Sengupta, A. (2001). Right to development as a human right. *Economic and Political Weekly*, pp. 2527–2536.

⁴⁴ United Nations General Assembly. (1986). *Declaration on the Right to Development* (A/RES/41/128).

3.1. Sveobuhvatnost i multidimenzionalnost razvoja

Pravo na razvoj ne smije se reducirati na ekonomski rast ili povećanje materijalnog blagostanja. Deklaracija naglašava da razvoj predstavlja složen i višedimenzionalan proces koji obuhvata ekonomske, socijalne, kulturne i političke aspekte, pa se tako u članu 1.1–1.2 izričito navodi:

Pravo na razvoj neotuđivo je ljudsko pravo na osnovu kojeg svaki pojedinac i svi narodi imaju pravo da učestvuju, doprinose i uživaju u ekonomskom, društvenom, kulturnom i političkom razvoju u kojem se sva ljudska prava i temeljne slobode mogu u potpunosti ostvariti.

Ljudsko pravo na razvoj također podrazumijeva puno ostvarenje prava naroda na samoopredjeljenje, što uključuje, uz pridržavanje relevantnih odredbi oba Međunarodna pakta o ljudskim pravima, vršenje njihovog neotuđivog prava na puni suverenitet nad svim svojim prirodnim bogatstvima i resursima.

U tom smislu, unapređenje ljudskog dostojanstva postavlja se kao temeljno mjerilo razvoja.

Ovakvo normativno određenje potvrđuje neraskidivu povezanost prava na razvoj sa širim spektrom ljudskih prava. Prema članu 13 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966)⁴⁵ obrazovanje predstavlja osnovno ljudsko pravo koje države stranke imaju obavezu svima osigurati. Ono mora biti usmjereno ka cjelovitom razvoju ljudske ličnosti, afirmaciji dostojanstva, jačanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda te omogućiti pojedincima efikasno sudjelovanje u slobodnom i demokratskom društvu.

Član 13 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima priznaje pravo svakog pojedinca na obrazovanje, koje mora doprinositi razvoju ličnosti, poštivanju ljudskih prava i jačanju tolerancije, razumijevanja i prijateljstva među narodima i zajednicama. Pravo na obrazovanje, kojem je posvećen drugi dio knjige, kako je propisano članom 13 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima predstavlja ključni instrument ostvarivanja prava

⁴⁵ United Nations General Assembly. (1966). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (A/RES/2200(XXI)[C]).

na razvoj, jer omogućava pojedincima stjecanje sposobnosti i kompetencija potrebnih za aktivno sudjelovanje u ekonomskim, socijalnim, kulturnim i političkim procesima, čime se osiguravaju inkluzivnost i poštivanje ljudskih prava u razvojnim politikama.

Pravo na zdravlje, kako je propisano članom 12 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, obuhvata pravo svake osobe na najviši dostignuti nivo fizičkog i mentalnog zdravlja. Države stranke obavezne su poduzeti sve neophodne mjere za ostvarivanje ovog prava, uključujući smanjenje stope mortaliteta i dječije smrtnosti, osiguranje zdravog razvoja djece, unapređenje higijene životne sredine i industrijske higijene, prevenciju i kontrolu bolesti te pristup zdravstvenim uslugama svim osobama. Ova obaveza potvrđuje da je zdravlje temeljno ljudsko pravo koje zahtijeva sistemski, inkluzivan i nediskriminatoran pristup, a istovremeno predstavlja ključni element prava na razvoj, jer ostvarivanje zdravstvene zaštite omogućava pojedincima stjecanje osnovnih sposobnosti potrebnih za aktivno sudjelovanje u ekonomskim, socijalnim i kulturnim procesima društva.⁴⁶

Države stranke Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima priznaju pravo svake osobe na socijalnu sigurnost,⁴⁷ uključujući pravo na socijalno osiguranje. Ovo pravo podrazumijeva obavezu država da uspostave sisteme zaštite koji osiguravaju osnovnu materijalnu sigurnost i društvenu stabilnost pojedinaca, naročito u situacijama bolesti, invaliditeta, starosti ili gubitka prihoda. U kontekstu prava na razvoj, ostvarivanje prava na socijalnu sigurnost predstavlja ključni preduvjet za omogućavanje aktivnog sudjelovanja svih građana u ekonomskim, socijalnim i kulturnim procesima društva, jer doprinosi stvaranju jednakih mogućnosti i smanjenju socijalnih nejednakosti koje mogu ograničiti razvojne kapacitete pojedinaca i zajednica.

Odredbama člana 15 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima potvrđuje pravo svake osobe na uživanje u kulturnom životu, sudjelovanje u umjetnosti te pristup naučnim

⁴⁶ United Nations General Assembly. (1966). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. (A/RES/2200(XXI)[C]), Article 12.

⁴⁷ Ibidem, Article 9.

dostignućima i njihovim koristima, uz obavezu država da poduzmu odgovarajuće mjere za ostvarivanje ovog prava. Ovo pravo se nadovezuje na član 27 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, čime se afirmira univerzalna vrijednost kulturne participacije i pristupa znanju. U kontekstu prava na razvoj, osiguranje ovih prava omogućava pojedincima i zajednicama širenje osnovnih sposobnosti, razvoj kreativnog i intelektualnog potencijala te aktivno uključivanje u ekonomske, socijalne i kulturne procese, što predstavlja ključni preduvjet za ostvarivanje sveobuhvatnog i inkluzivnog razvoja.⁴⁸

Razvoj se, shodno tome, ne može mjeriti isključivo ekonomskim pokazateljima, već se procjenjuje i prema stepenu ostvarenja materijalne, društvene i političke jednakosti. Takav pristup odražava ključni princip sveobuhvatnosti i multidimenzionalnosti prava na razvoj, jer pravo na razvoj obuhvata ne samo ekonomske već i socijalne, kulturne i političke dimenzije života, osiguravajući pojedincima i zajednicama mogućnost punog ostvarivanja njihovih ljudskih prava. U tom smislu, pravo na razvoj podrazumijeva proces i rezultate razvoja koji omogućavaju jednak pristup osnovnim resursima, participaciju u donošenju odluka i ostvarenje ljudskog potencijala u svim aspektima života, čime se afirmira njegova holistička i integrativna priroda.

3.2. Poštivanje i nedjeljivost svih ljudskih prava

Deklaracija o pravu na razvoj izričito ističe da ostvarivanje prava na razvoj ne smije ugroziti druga ljudska prava, te da je ono nedjeljivo i međuzavisno. Odredbom člana 2 Deklaracije postulira se:

Čovjek predstavlja središnji subjekt razvoja i treba biti aktivni učesnik i korisnik prava na razvoj. Sva ljudska bića imaju individualnu i kolektivnu odgovornost za razvoj, uzimajući u obzir potrebu za punim poštivanjem njihovih ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i njihovih obaveza prema zajednici, koja jedino može osigurati slobodno i potpuno ostvarenje

⁴⁸ United Nations General Assembly. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*, (A/RES/217(III) A, A/810, 71, GAOR 3rd Session Part I, 719), Article 27.

*pojedince. Stoga je njihova dužnost da promoviraju i štite odgovarajući politički, društveni i ekonomski poredak koji omogućava razvoj.*⁴⁹

Polazeći od principa nedjeljivosti,⁵⁰ međuzavisnosti i međusobne uvjetovanosti ljudskih prava, odredbama Deklaracije o pravu na razvoj isključuje se mogućnost da se pravo na razvoj koristi kao pravno ili političko opravdanje za ograničavanje ili kršenje drugih ljudskih prava.⁵¹

Nedjeljivost podrazumijeva da ekonomska, socijalna i kulturna prava imaju jednaku normativnu vrijednost kao i građanska i politička prava.⁵² Ekonomski napredak, koji se ostvaruje kršenjem prava na slobodu izražavanja, političku participaciju ili zabranu diskriminacije, ne može se smatrati legitimnim razvojnim procesom.

3.3. Participacija u razvojnim procesima

Participacija predstavlja jedan od temeljnih stubova prava na razvoj. Deklaracija o pravu na razvoj naglašava obavezu država da osiguraju aktivno, slobodno i smisleno učešće svih pojedinaca i naroda u kreiranju i implementaciji razvojnih politika. U skladu s tim u članu 2.2. određeno je:

Sva ljudska bića snose individualnu i kolektivnu odgovornost za razvoj, pri čemu se mora uzeti u obzir potreba za punim poštivanjem njihovih ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i njihovih obaveza prema zajednici, koja jedino može osigurati slobodno i potpuno ostvarenje ljudske osobe. Stoga je njihova dužnost da promoviraju i štite odgovarajući politički, društveni i ekonomski poredak koji omogućava razvoj.

⁴⁹ United Nations General Assembly. (1986). *Declaration on the Right to Development* (A/RES/41/128), Article 2.

⁵⁰ Duffy, J. (2023). The principle of indivisibility and Article 12. In *Mental capacity, dignity and the power of international human rights* (pp. 74–111). Cambridge: Cambridge University Press.

⁵¹ O teorijskim raspravama u vezi s navedenim vidjeti više u: Duffy, J. (2023). The principle of indivisibility and Article 12. In *Mental capacity, dignity and the power of international human rights* (pp. 74–111). Cambridge: Cambridge University Press.

⁵² United Nations General Assembly. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights* (A/RES/21/2200).

Pojedinac se utvrđuje kao centralni subjekt i istinski aktivni nosilac prava na razvoj, čime se kategorički odbacuje model razvoja koji se nameće hijerarhijski, odozgo prema dolje, bez efektivnog uvažavanja stvarnih interesa, potreba i participacije samih pojedinaca i zajednica, u skladu s principima nedjeljivosti i međuzavisnosti ljudskih prava.

Države su pozvane da podstiču široko učešće stanovništva u svim sferama društvenog života, jer se participacija smatra ključnim faktorom ne samo razvoja već i potpunog ostvarivanja svih ljudskih prava. Poseban akcent stavljen je na pravo žena, odnosno obaveze država da poduzimaju sve odgovarajuće mjere radi uklanjanja diskriminacije žena u političkom i javnom životu zemlje.⁵³ Akcent se stavlja i na pravo manjina, u skladu s odredbama Deklaracije Ujedinjenih nacija o pravima autohtonih naroda.⁵⁴ Usvojena od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 13. septembra 2007. godine, predstavlja sveobuhvatan međunarodni instrument koji utvrđuje individualna i kolektivna prava autohtonih naroda na globalnom nivou, kao i na uklanjanje strukturnih prepreka koje ograničavaju njihovu participaciju. U tom smislu, participacija se afirmira ne samo kao politički cilj već i kao pravno relevantan standard.

3.4. Socijalna pravda i pravedna raspodjela koristi razvoja

Socijalna pravda predstavlja centralni normativni princip prava na razvoj. Deklaracijom je jasno određen zahtjev pravedne raspodjele koristi razvoja, jednak pristup osnovnim resursima i javnim uslugama te aktivno uklanjanje diskriminacije. Članom 8 određeno je:

Države bi na nacionalnom nivou trebale poduzeti sve neophodne mjere za ostvarivanje prava na razvoj, osiguravajući, između ostalog,

⁵³ United Nations General Assembly. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (A/34/180), Article 7.

⁵⁴ United Nations General Assembly. (2007). *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples* (A/61/53).

jednakost u pristupu osnovnim resursima, obrazovanju, zdravstvenim uslugama, hrani, stanovanju, zaposlenju te pravednoj raspodjeli prihoda. Trebalo bi poduzeti djelotvorne mjere kako bi se ženama osiguralo aktivno učešće u razvojnim procesima. Odgovarajuće ekonomske i socijalne reforme trebaju se provoditi s ciljem iskorjenjivanja svih oblika društvene nepravde.

Države bi, također, trebale podsticati popularno učešće u svim sferama društvenog života, prepoznajući ga kao ključni faktor u razvoju i u potpunjoj realizaciji svih ljudskih prava.⁵⁵

Ovaj princip, u kontekstu prava na razvoj, naglašava obavezu država da kroz eliminaciju sistemskih nejednakosti i marginalizacije osiguraju socijalnu pravdu, čime se stvaraju uvjeti za ostvarivanje prava svih pojedinaca i zajednica na punu i ravnopravnu participaciju u razvojnim procesima.

Jednakost i nediskriminacija ne posmatraju se isključivo kao individualni problemi, već i kao strukturni i kolektivni fenomeni, koji mogu poprimiti oblik ciljanih politika, sistemskih mjera, institucionalne nebrige ili organiziranog nasilja. Implementacija navedenog uključuje politike usmjerene na smanjenje siromaštva, što je izričito navedeno u principu “Niko ne smije biti isključen”, kroz koji se teže eliminirati višedimenzionalni uzroci siromaštva i nejednakosti, kao i diskriminacija u svim oblicima,⁵⁶ Cilj 1: Svijet bez siromaštva: Okončati siromaštvo svuda i svim oblicima, te kroz Cilj 3: Osigurati zdrav život i promovirati blagostanje svih ljudi, svih životnih dobi i Cilj 4: Osigurati uključivo i kvalitetno obrazovanje⁵⁷ te promovirati mogućnosti cjeloživotnog učenja svih ljudi, svih životnih dobi, odnosno inkluzivan pristup obrazovanju i zdravstvu, pri čemu se razvoj mjeri stepenom ostvarenja materijalne i društvene jednakosti, a ne isključivo ekonomskim rastom.

⁵⁵ United Nations General Assembly. (1986). *Declaration on the Right to Development* (A/41/128), Article 8.

⁵⁶ United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.

⁵⁷ United Nations. (2015). *The 17 Goals*. United Nations; Sustainable Development Goals.

3.5. Međunarodna saradnja i odgovornost globalne zajednice

Deklaracija jasno naglašava da se pravo na razvoj ne može ostvariti isključivo nacionalnim politikama. U članu 3 određeno je:

Države imaju primarnu odgovornost za stvaranje nacionalnih i međunarodnih uvjeta povoljnih za ostvarivanje prava na razvoj.

Ostvarivanje prava na razvoj zahtijeva punu primjenu principa međunarodnog prava koji se odnose na prijateljske odnose i saradnju među državama, u skladu s Poveljom Ujedinjenih nacija.

Države imaju obavezu međusobne saradnje radi osiguranja razvoja i uklanjanja prepreka razvoju. One bi trebale ostvarivati svoja prava i ispunjavati svoje obaveze na način koji doprinosi uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka zasnovanog na suverenoj jednakosti, međuzavisnosti, zajedničkom interesu i saradnji svih država te istovremeno podsticati poštivanje i ostvarivanje ljudskih prava.

Iako Deklaracija implicira postojanje prava na međunarodno okruženje koje pogoduje razvoju, ona ne precizira jasno njegov sadržaj niti mehanizme njegove realizacije. U praksi ostaje otvoreno pitanje kako definirati odgovornost za izostanak takvog okruženja, kao i kako pojedinci ili države mogu ostvariti zahtjeve prema međunarodnoj zajednici, posebno imajući u vidu promjenjivu prirodu pojma razvoja i različite interese globalnih aktera.

3.6. Pravo na samoopredjeljenje

Deklaracija povezuje pravo na razvoj s punim ostvarivanjem prava naroda na samoopredjeljenje,⁵⁸ koje predstavlja njegov najizraženiji kolektivni aspekt. Samoopredjeljenje se smatra osnovnim kolektivnim pravom bez kojeg nije moguće potpuno ostvarenje individualnih ljudskih prava. Ono obuhvata pravo naroda da slobodno slijede svoj ekonomski, socijalni i kulturni razvoj. Deklaracija dodatno naglašava neotuđivo pravo naroda na punu suverenost nad prirodnim

⁵⁸ United Nations General Assembly. (1986). *Declaration on the Right to Development* (A/RES/41/128), Article 1.

bogatstvima i resursima. Ovaj princip, historijski ukorijenjen u procesu dekolonizacije, zadržava savremenu relevantnost, naročito u kontekstu prava manjina i autohtonih naroda da učestvuju u definiranju razvojnih modela koji odgovaraju njihovim kulturnim, društvenim i ekonomskim okolnostima.

4. Pravo na razvoj kao proces i rezultat: nositelji prava i obaveza

Deklaracija naglašava da pravo na razvoj obuhvata i proces i rezultat razvoja (članovi 1(1) i 2(1)). Razvojni procesi moraju biti participativni, transparentni i nediskriminatorni, dok se rezultati moraju ogledati u stvarnom širenju temeljnih sposobnosti pojedinaca i zajednica. U pogledu nosilaca prava, Deklaracija uvodi hibridni model koji uključuje i pojedince i narode, čime se potvrđuje kolektivna dimenzija prava na razvoj. Države se prepoznaju kao primarni nositelji obaveza, s odgovornošću da stvaraju političke, ekonomske, socijalne i pravne uvjete koji omogućavaju realizaciju prava na razvoj bez diskriminacije. Ova odgovornost uključuje i obavezu uklanjanja masovnih i flagrantnih kršenja ljudskih prava – poput rasizma, kolonijalizma, agresije, stranog miješanja i uskraćivanja prava na samoopredjeljenje – koja predstavljaju strukturne prepreke razvoju.

Istovremeno, Deklaracija prepoznaje i ograničenu odgovornost pojedinaca da promoviraju društveni i politički poredak pogodan za razvoj, uz strogu obavezu poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda. Nijedna razvojna aktivnost ne smije biti u suprotnosti s Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima ili Međunarodnim paktovima o ljudskim pravima, čime se potvrđuje njihova normativna hijerarhija.

Sljedeća tabela sistematizira ključne principe prava na razvoj, dajući opis njihovih suštinskih elemenata iz kojih se izvode praktične implikacije za oblikovanje i implementaciju politika koje osiguravaju ostvarivanje prava na razvoj na nacionalnom i međunarodnom nivou, uzimajući u obzir princip sveobuhvatnosti, nedjeljivosti ljudskih prava i multidimenzionalni karakter razvoja.

Principi prava na razvoj	Opis
Sveobuhvatnost i ultidimenzionalnost	Razvoj obuhvata ekonomske, socijalne, kulturne i političke aspekte; ne svodi se samo na ekonomski rast.
Poštovanje i nedjeljivost svih ljudskih prava	Pravo na razvoj ne može se ostvarivati kršenjem drugih prava; potvrđuje nedjeljivost i međuzavisnost prava.
Participacija u razvojnim procesima	Obaveza država i međunarodne zajednice da osiguraju aktivno sudjelovanje svih pojedinaca i zajednica. Poseban fokus na žene i manjine.
Socijalna pravda i pravedna raspodjela koristi	Pravedna distribucija koristi razvoja, jednak pristup resursima i uklanjanje diskriminacije.
Međunarodna saradnja	Realizacija prava zahtijeva međunarodnu pomoć, povoljne globalne uvjete i politike, uključujući ekonomske i trgovinske aspekte.
Pravo na samoopredjeljenje	Razvoj povezan s pravom naroda i manjina na autonomno odlučivanje o razvojnim procesima koji odgovaraju njihovim kulturnim i društvenim potrebama.
Pravo na razvoj kao proces i rezultat	Razvoj mora biti participativan, transparentan i nediskriminatoran; uključuje i metodologiju i ciljeve razvoja.

5. Mehanizmi i institucije za implementaciju

U okviru sistema Ujedinjenih nacija, Ured visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava (OHCHR) ima posebnu i centralnu institucionalnu odgovornost u praćenju, promociji i normativnoj operacionalizaciji prava na razvoj, kao i u osiguravanju njegove systemske integracije u cjelokupan okvir međunarodnog prava ljudskih prava i djelovanja Ujedinjenih nacija.⁵⁹ Mandat OHCHR-a obuhvata kako

⁵⁹ United Nations General Assembly. (1994). *Strengthening of the United Nations system in the field of human rights* (A/RES/48/141).

konceptualni i normativni razvoj prava na razvoj tako i nadzor nad njegovim ostvarivanjem u praksi, s ciljem osiguravanja da razvojne politike, međunarodni ekonomski odnosi i institucionalni aranžmani budu usklađeni s obavezama koje proizlaze iz međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima.

U nadzornoj dimenziji svog mandata, OHCHR kontinuirano prati napredak u ostvarivanju prava na razvoj na globalnom i regionalnom nivou, s posebnim fokusom na identifikaciju strukturnih prepreka, sistemskih nejednakosti i oblika diskriminacije koji ograničavaju ili onemogućavaju njegovu punu realizaciju. Ova analiza obuhvata i procjenu utjecaja nacionalnih razvojnih politika, međunarodnih finansijskih mehanizama i globalnih ekonomskih odnosa na uživanje ljudskih prava, naročito u državama u razvoju te među ranjivim i marginaliziranim grupama.

Izvještajna funkcija predstavlja jedan od ključnih instrumenata institucionalnog djelovanja OHCHR-a. Ured redovno podnosi godišnje i tematske izvještaje Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija i relevantnim ugovornim i vanugovornim tijelima za nadzor ljudskih prava, kao i periodične izvještaje Otvorenoj međuvladinoj radnoj grupi za pravo na razvoj. Ovi izvještaji imaju značajnu normativnu i političku težinu, jer služe kao osnova za međudržavni dijalog, evaluaciju stepena ispunjavanja međunarodnih obaveza i daljnju razradu sadržaja i dometa prava na razvoj.

Osim izvještajne i nadzorne uloge, OHCHR ima i izraženu koordinacijsku i podržavajuću funkciju u radu Otvorene međuvladine radne grupe za pravo na razvoj, kojoj pruža stručnu, tehničku i administrativnu podršku. Kroz ovaj angažman, OHCHR aktivno doprinosi procesu normativne konsolidacije prava na razvoj, uključujući rasprave o mogućem usvajanju pravno obavezujućeg međunarodnog instrumenta u ovoj oblasti. Time OHCHR djeluje kao ključna institucionalna veza između normativnog razvoja prava na razvoj i njegove praktične implementacije, potvrđujući njegov status kao integralnog i neodvojivog dijela savremenog međunarodnog sistema ljudskih prava.

Međuvladina otvorena radna grupa za pravo na razvoj uspostavljena je 1998. godine s ciljem sistematskog praćenja i preispitivanja napretka ostvarenog u promociji i implementaciji prava na razvoj, kako

na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou, u skladu s normativnim okvirom utvrđenim Deklaracijom o pravu na razvoj. U tom kontekstu, Radna grupa ima zadatak da analizira u kojoj mjeri države i međunarodni akteri ispunjavaju obaveze preuzete Deklaracijom te da identificira ključne izazove i strukturne prepreke koje ograničavaju puno uživanje ovog prava.

Jedna od centralnih funkcija Radne grupe jeste formuliranje preporuka usmjerenih ka unapređenju ostvarivanja prava na razvoj, pri čemu se njen rad tematski fokusira na pojedinačne obaveze sadržane u Deklaraciji, koje se razmatraju na godišnjoj osnovi. U okviru svog mandata, Radna grupa razmatra i izvještaje te druge relevantne informacije koje dostavljaju države, agencije Ujedinjenih nacija, međunarodne organizacije i organizacije civilnog društva, a koje se odnose na povezanost njihovih aktivnosti s ostvarivanjem prava na razvoj.

Pod vodstvom predsjedavajućeg-izvjestitelja, Radna grupa redovno podnosi Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija i Vijeću za ljudska prava godišnji izvještaj o toku i rezultatima svojih razmatranja. Ovi izvještaji uključuju i preporuke upućene Uredu visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava u vezi s daljnjom implementacijom prava na razvoj, kao i prijedloge mogućih programa tehničke pomoći, koje se, na zahtjev zainteresiranih država, mogu koristiti kao instrument za jačanje kapaciteta i unapređenje praktičnog ostvarivanja prava na razvoj.

Vijeće za ljudska prava Ujedinjenih nacija uspostavilo je mandat Specijalnog izvjestitelja za pravo na razvoj 2016. godine.⁶⁰ Vijeće za ljudska prava ukazalo je na izraženu potrebu da se pravo na razvoj pretvori u stvarno ostvarivo pravo za sve, naročito imajući u vidu dugotrajne političke rasprave i dileme koji prate tumačenje i praktičnu primjenu Deklaracije o pravu na razvoj iz 1986. godine.

Mandat Specijalnog izvjestitelja obuhvata niz aktivnosti usmjerenih na unapređenje promocije, zaštite i ostvarivanja prava na razvoj, posebno u kontekstu provedbe ključnih globalnih okvira, uključujući *Agendu 2030* za održivi razvoj. U tom cilju, Specijalni izvjestitelj sarađuje

⁶⁰ United Nations. Human Rights Council. (2016). *The right to development* (A/HRC/RES/33/14).

s državama članicama i drugim relevantnim akterima te učestvuje u međunarodnim sastancima i konferencijama značajnim za ovu oblast.

Daljnje aktivnosti mandata uključuju podršku nastojanjima da se pravo na razvoj sistemski uključi u rad tijela Ujedinjenih nacija, razvojnih agencija te međunarodnih finansijskih, razvojnih i trgovinskih institucija, uz istovremeno predlaganje mjera usmjerenih ka jačanju obnovljenog globalnog partnerstva za održivi razvoj iz perspektive prava na razvoj. Specijalni izvijestitelj doprinosi i radu Otvorene međuvladine radne grupe za pravo na razvoj, vodeći računa o njenim raspravama i preporukama, uz izbjegavanje preklapanja nadležnosti i aktivnosti.

U skladu sa svojim mandatom, Specijalni izvijestitelj izrađuje i dostavlja tematske studije na zahtjev Vijeća za ljudska prava te podnosi godišnje izvještaje Vijeću i Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija koji obuhvataju sve relevantne aktivnosti povezane s izvršavanjem mandata, s ciljem unapređenja transparentnosti i djelotvornosti izvještajnog procesa.

Istovremeno, Vijeće za ljudska prava poziva države da daju punu saradnju Specijalnom izvijestitelju u izvršavanju njegovih dužnosti, uključujući blagovremeno dostavljanje traženih informacija i ozbiljno razmatranje njegovih preporuka. Također je upućen poziv relevantnim tijelima sistema Ujedinjenih nacija, specijaliziranim agencijama, fondovima i programima, međunarodnim organizacijama, uključujući Svjetsku trgovinsku organizaciju, kao i drugim relevantnim akterima, među kojima su i organizacije civilnog društva, da u okviru provedbe *Agende 2030* posvete posebnu pažnju pravu na razvoj te da aktivno sarađuju s Visokim komesarom i Specijalnim izvijestiteljem u ostvarivanju njihovih mandata.

Vijeće za ljudska prava Ujedinjenih nacija uspostavilo je 2019. godine Ekspertni mehanizam za pravo na razvoj (EMRTD) kao svoje pomoćno tijelo.⁶¹ U izvršavanju svog mandata, Mehanizam djeluje kroz redovne godišnje sastanke, izradu tematskih studija i provođenje studijskih posjeta, organiziranje interaktivnih rasprava i konsultacija, kao

⁶¹ United Nations. Human Rights Council. (2019). *The right to development* (A/HRC/RES/42/23).

i kroz aktivnosti usmjerene na informiranje i komunikaciju. Rezultate svog rada EMRTD sistematski predstavlja kroz izvještaje koje podnosi Generalnoj skupštini i Vijeću za ljudska prava.

Sastav Ekspertnog mehanizma čini pet nezavisnih stručnjaka specijaliziranih za pravo na razvoj. Mehanizam održava dvije godišnje sesije, svaku u trajanju od tri dana, koje se organiziraju u Ženevi i New Yorku. O svom radu EMRTD redovno podnosi godišnji izvještaj Vijeću za ljudska prava, uz koji se vodi i interaktivni dijalog s članicama Vijeća radi razmatranja njegovih nalaza i preporuka.

Rad Ekspertnog mehanizma otvoren je za širok krug aktera koji u njegovim godišnjim sastancima mogu učestvovati u svojstvu posmatrača. To uključuje države, mehanizme i tijela Ujedinjenih nacija, specijalizirane agencije, fondove i programe, međuvladine i regionalne organizacije, regionalne i međunarodne mehanizme za zaštitu ljudskih prava, nacionalne institucije za ljudska prava i druga relevantna nacionalna tijela, kao i predstavnike akademske zajednice, stručnjake za pitanja razvoja te nevladine organizacije s konsultativnim statusom pri Ekonomskom i socijalnom vijeću Ujedinjenih nacija.

Istaknuta je potreba za daljnjim unapređenjem koordinacije i institucionalno utemeljene saradnje između tri mehanizma koji djeluju u oblasti prava na razvoj. U tom smislu potrebno je sistemski jačati saradnju Ekspertnog mehanizma, Otvorene međuvladine radne grupe i Specijalnog izjavitelja za pravo na razvoj, zasnovanu na jasno razgraničenim, ali sadržajno usklađenim pravcima djelovanja.

Takav oblik saradnje može se realizirati kroz komplementaran pristup izradi tematskih studija, uključujući analize savremenih globalnih izazova poput klimatskih promjena, kao i kroz koordinirano učešće u tekućim međunarodnim raspravama o finansiranju razvoja. Time usklađeno djelovanje tri mehanizma doprinosi jačanju normativne koherentnosti prava na razvoj i unapređenju njegove djelotvorne implementacije u praksi. Pritom je posebno naglašeno da institucionalna podrška država predstavlja ključni faktor za osiguravanje vidljivosti, legitimiteta i efikasnosti zajedničkih aktivnosti ovih mehanizama.

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) slijedio je praksu drugih specijaliziranih agencija Ujedinjenih nacija, naročito UNICEF-a, u

razvoju i primjeni pristupa zasnovanog na ljudskim pravima. U tom okviru, UNDP ostvaruje blisku saradnju s OHCHR-om, a njegov doprinos raspravama o pravu na razvoj općenito se ocjenjuje kao konstruktivan, naročito u pogledu operacionalizacije ljudskih prava u razvojnim politikama i programima. Četverogodišnji sveobuhvatni pregled politika 2024.⁶² ponovo je naglasio ključni značaj ljudskih prava u oblikovanju i provedbi razvojnih programa, ukazujući na važnu ulogu razvojnog sistema Ujedinjenih nacija u davanju podrške naporima država u ostvarivanju Ciljeva održivog razvoja, uz dosljednu primjenu načela jednakih mogućnosti za sve društvene grupe. U tom kontekstu, posebno je istaknuto da se razvoj mora temeljiti na potpunom poštivanju ljudskih prava, uključujući pravo na razvoj, te da se sva ljudska prava posmatraju kao univerzalna, nedjeljiva, međuzavisna i međusobno povezana.⁶³

Pakt za budućnost⁶⁴ usvojen na Samitu o budućnosti u New Yorku u septembru 2024. godine predstavlja sveobuhvatan i ambiciozan međunarodni okvir čiji je osnovni cilj snažno ubrzavanje ostvarivanja Ciljeva održivog razvoja. Poštivanje, zaštita i puno ostvarivanje svih ljudskih prava i temeljnih sloboda, uključujući pravo na razvoj, čine jedan od normativnih stubova Pakta za budućnost, kojim se multilateralni sistem nastoji prilagoditi savremenim globalnim izazovima. U tom smislu, Pakt za budućnost potvrđuje da se održivi razvoj, mir i sigurnost, klimatska akcija, digitalna transformacija i reforma globalnog upravljanja ne mogu ostvariti bez dosljednog poštivanja vladavine prava, jednakog pristupa pravdi i izgradnje inkluzivnih, odgovornih i transparentnih institucija na svim nivoima.

⁶² Četverogodišnji sveobuhvatni pregled politika operativnih aktivnosti za razvoj sistema Ujedinjenih nacija (QCPR) predstavlja osnovni instrument za usmjeravanje rada razvojnog sistema Ujedinjenih nacija u oblasti njegovih operativnih aktivnosti. Njegova svrha je da osigura strateške smjernice kojima se državama pruža podrška u dosljednoj, koherentnoj i integriranoj provedbi *Agende 2030* za održivi razvoj, te da se ostvari djelotvorna i kvalitetna isporuka pomoći i usluga državama korisnicama programa, a u skladu s mandatom i nadležnostima pojedinih tijela i entiteta razvojnog sistema Ujedinjenih nacija.

⁶³ United Nations Development Programme. (2025). *The human rights-based approach to development programming: HRBA toolkit*.

⁶⁴ United Nations. (2024). *Pact for the Future; Global Digital Compact; Declaration on Future Generations*.

Povezujući pravo na razvoj s cjelokupnim spektrom ljudskih prava – građanskim, političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim – Pakt za budućnost reafirmira njihovu univerzalnost, nedjeljivost i međuzavisnost te jasno pozicionira ljudska prava kao temelj koherentne implementacije *Agende 2030*. Time se uspostavlja jasna veza između ljudskih prava, institucionalne odgovornosti i reforme globalnog upravljanja, potvrđujući da je pravo na razvoj ne samo razvojni cilj već i centralni normativni element budućeg multilateralnog poretka Ujedinjenih nacija.

Međunarodne finansijske institucije, regionalne integracije i drugi akteri koji omogućavaju kolektivno djelovanje država predstavljaju ključne subjekte u unapređenju međunarodnog razvoja. Budući da njihove aktivnosti imaju neposredan i posredan utjecaj na razvojne procese, kao i na zaštitu i promociju ljudskih prava, države imaju obavezu osigurati da njihovo zajedničko djelovanje doprinosi stvaranju povoljnog međunarodnog okruženja za razvoj.

U tom kontekstu, pravo na razvoj pruža normativni okvir za razmatranje eksteritorijalnih obaveza država, kao i njihovih obaveza koje proizlaze iz kolektivnog djelovanja. To uključuje odgovornosti država u svojstvu članica međunarodnih organizacija, poput Svjetske trgovinske organizacije i multilateralnih razvojnih banaka, ali i njihovu ulogu kao aktera u globalnim tokovima trgovine, investicija i finansija. Pravo na razvoj, shodno tome, afirmira potrebu da se politike i odluke donesene na međunarodnom nivou usklade s obavezama u oblasti ljudskih prava, kako bi se osiguralo da kolektivne aktivnosti država ne narušavaju, već aktivno podržavaju ostvarivanje održivog i na pravima zasnovanog razvoja.⁶⁵

Polazeći od ovakvog konceptualnog okvira, pravo na razvoj ne može se tumačiti kao pravo na unaprijed određeni ili garantirani razvojni rezultat, niti kao jednostavan skup već postojećih i priznatih ljudskih prava. Naprotiv, ono se afirmira kao pravo na razvojni proces koji mora biti normativno utemeljen, inkluzivan i usmjeren ka stvarnom ostvarivanju temeljnih sloboda i ljudskih prava, kao i ka jačanju

⁶⁵ United Nations. Human Rights Council. *Submission in follow-up to resolution 15/25 "The Right to Development"* (u odnosu na A/HRC/15/25).

osnovnih sposobnosti pojedinaca i zajednica. Ovakvo razumijevanje stavlja naglasak na procesnu dimenziju razvoja, odnosno na načine na koje se razvojne politike oblikuju, provode i nadziru, te na institucionalne i proceduralne mehanizme koji osiguravaju da razvoj služi ljudskom dostojanstvu i socijalnoj pravdi.

6. Savremeni izazovi i perspektive

Pravo na razvoj odgovara na izazove ljudskih prava koje donosi globalna ekonomska integracija, ukazujući na potrebu međunarodne saradnje u rješavanju određenih ekonomskih i socijalnih problema koji nadilaze sposobnost pojedinačnih država da ih same riješe. Ovi problemi nastaju zato što djelovanja jedne države uzrokuju štetu ljudima u drugim državama, zato što zahtijevaju globalna javna dobra koja ne može proizvesti nijedna država sama ili zato što neka država raspolaže izrazito ograničenim resursima.

Dominantni razvojni pristupi danas uključuju: široko shvaćen pojam razvoja koji obuhvata društvene dimenzije; partnerstvo između donatora i korisnika pomoći; nacionalno vlasništvo nad razvojnim procesima; podršku nacionalnim razvojnim planovima i strategijama za smanjenje siromaštva; povećanje efikasnosti pomoći; te nastojanja da se globalizacija učini korisnom za siromašne. Ovi elementi u velikoj mjeri su kompatibilni s principima Deklaracije o pravu na razvoj, posebno u pogledu naglaska na nacionalnoj odgovornosti za razvoj. Ipak, preostaje pitanje jesu li savremeni razvojni modeli direktno oblikovani s ciljem ostvarivanja prava na razvoj u smislu kako je ono definirano u Deklaraciji.

U pojedinim tumačenjima pravo na razvoj shvata se kao pravo država u razvoju da primaju razvojnu pomoć, što je u suprotnosti s dominantnim obrazloženjima koja koriste razvijene države. Dokument OECD-a *Shaping the 21st Century* navodi tri osnovna razloga za davanje razvojne pomoći: humanitarni imperativ, prosvijećeni vlastiti interes i međunarodnu solidarnost.⁶⁶ Ovi razlozi ne polaze od

⁶⁶ Organisation for Economic Co-operation and Development. (1996). *Shaping the 21st century: The contribution of development co-operation*. Paris: OECD Publishing.

ideje pravne obaveze, niti se međunarodna saradnja tumači kao pravno obavezujući dug prema državama u razvoju.

Savremeni razvojni diskurs sve više koristi koncept međusobnih obaveza i podijeljene odgovornosti između razvijenih i zemalja u razvoju, ali njegove praktične implikacije još nisu dovoljno razrađene. Ove političke i moralne obaveze, iako nisu pravno obavezujuće, imaju značajnu normativnu težinu, što podrazumijeva potrebu za nadzorom, većom transparentnošću i jačanjem odgovornosti u razvojnim procesima. Koncept razvojnih partnerstava podrazumijeva dijalog, učešće i zajedničku odgovornost svih aktera, čime se konkretizira ideja zajedničkog djelovanja međunarodne zajednice u cilju ostvarenja globalnih razvojnih ciljeva.

U skladu s članom 3(1) Deklaracije o pravu na razvoj, države imaju primarnu odgovornost za stvaranje nacionalnih i međunarodnih uvjeta koji omogućavaju ostvarivanje prava na razvoj. Ova odredba jasno ukazuje da se realizacija prava na razvoj ne može posmatrati isključivo kao unutrašnje pitanje država, već zahtijeva i odgovarajuće međunarodno okruženje.

Dalje, član 3(3) Deklaracije propisuje dužnost država da međusobno sarađuju u osiguravanju razvoja i uklanjanju prepreka razvoju, dok član 4(1) naglašava obavezu formuliranja međunarodnih razvojnih politika s ciljem potpunog ostvarivanja prava na razvoj. Ove odredbe potvrđuju međunarodnu dimenziju prava na razvoj i ukazuju na potrebu koordiniranog djelovanja država u oblasti globalnog razvoja.

Istovremeno, član 2(3) Deklaracije utvrđuje da države imaju i pravo i dužnost da formuliraju odgovarajuće nacionalne razvojne politike koje imaju za cilj stalno unapređenje dobrobiti cjelokupnog stanovništva i svih pojedinaca. Ova odredba posebno naglašava sveobuhvatan karakter obaveza koje koreliraju s pravom na razvoj, jer povezuje nacionalnu autonomiju u oblikovanju razvojnih politika s obavezom ostvarivanja konkretnih rezultata u pogledu blagostanja stanovništva.

Deklaracija o pravu na razvoj pokazuje svoju potencijalnu vrijednost, ali i najveći stepen kontroverze, upravo u naglasku na međunarodnom kontekstu razvoja. S pravnog stanovišta, ova dimenzija sporna je jer ne postoji pravno obavezujuća dužnost pružanja pomoći, niti je

jasno kako bi se nedržavni akteri, poput međunarodnih organizacija, mogli smatrati nositeljima obaveza, ili kako bi države mogle isticati zahtjeve zasnovane na ljudskim pravima prema drugim državama.

Pristup razvoju zasnovan na ljudskim pravima podrazumijeva da korisnici razvoja imaju legitimna potraživanja i prava prema nositeljima obaveza. To zahtijeva postojanje mehanizama putem kojih se takva potraživanja mogu pratiti i ostvarivati. Budući da Deklaracija o pravu na razvoj nema pravno obavezujući karakter, ona ne uspostavlja poseban mehanizam nadzora. Istovremeno, jedan od njenih ključnih nedostataka jeste izostanak preporuka o odgovarajućim mehanizmima odgovornosti koji bi omogućili nositeljima prava na razvoj da pozovu nositelje obaveza na odgovornost za sam razvojni proces.

S obzirom na primarnu odgovornost države za ostvarivanje prava na razvoj, okvir odgovornosti prije svega se može posmatrati kroz odnos države prema vlastitim građanima i podrazumijeva postojanje mehanizama putem kojih građani mogu osporavati način na koji država implementira pravo na razvoj. Takvi mehanizmi mogu uključivati sudsku zaštitu, upravne postupke, ali i političke procese, poput izbora i slobodnog definiranja nacionalnih razvojnih prioriteta.

Na međunarodnom nivou mehanizmi odgovornosti za pojedince znatno su teže ostvarivi. Otvoreno pitanje jeste kako bi građani država u razvoju mogli ostvarivati potraživanja prema međunarodnim nevladinim organizacijama, bilateralnim donatorima, multilateralnim institucijama ili međunarodnoj zajednici u cjelini. Ipak, može se tvrditi da međunarodni akteri uključeni u nacionalne razvojne procese trebaju razvijati oblike odgovornosti prema nacionalnim akterima, uključujući vlade, širu javnost ili direktne korisnike razvojnih projekata.

Mehanizmi odgovornosti mogu se razmatrati i u okviru međunarodnih i bilateralnih razvojnih sporazuma, bez potrebe za uspostavljanjem novih međunarodnih mehanizama ljudskih prava. To podrazumijeva uspostavljanje procedura za praćenje realizacije "međusobnih obaveza i podijeljenih odgovornosti" koje čine dio savremenih razvojnih dogovora, uključujući Milenijske ciljeve razvoja.

Postoji širok međunarodni konsenzus o Međunarodnim razvojnim ciljevima, kasnije nazvanim Milenijski ciljevi razvoja, usvojenim nakon Milenijske deklaracije Ujedinjenih nacija 2000. godine.

U Milenijskoj deklaraciji⁶⁷ naročito je osnaženo pravo na razvoj, jer su se države izričito obavezale da će “učiniti pravo na razvoj stvarnošću za svakoga” (stav 11) te da će voditi “borbu za razvoj svih naroda svijeta” (stav 29). U tom kontekstu, pravo na razvoj može se tumačiti kao pravo na ostvarivanje Milenijskih ciljeva razvoja.

*Agenda 2030*⁶⁸ vođena je ciljevima i principima Povelje Ujedinjenih nacija, uključujući puno poštivanje međunarodnog prava. Ona je utemeljena na Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima,⁶⁹ međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima, Milenijskoj deklaraciji⁷⁰ te Završnom dokumentu Svjetskog samita iz 2005. godine.⁷¹ Osim toga, oblikovana je i u svjetlu drugih relevantnih međunarodnih instrumenata, uključujući Deklaraciju o pravu na razvoj. Time se dodatno učvršćuju i individualna i kolektivna dimenzija ovog prava. Iako se u *Agendi* pojam “narodi” koristi na donekle neodređen način, jasno je da su države usvojile pristup razvoju usmjeren na ljude, s fokusom i na pojedinca i na kolektiv. Cilj održivog razvoja 10, naprimjer, usmjeren je na smanjenje nejednakosti unutar država, ali i među državama, uz posebne obaveze prema zemljama u razvoju.

Svakako je važno spomenuti Akcioni program iz Adis Abebe,⁷² usvojen 2015. godine na Trećoj međunarodnoj konferenciji o finansiranju razvoja. On predstavlja ključni normativni i politički okvir za podršku provedbi *Agende 2030* za održivi razvoj. Ovim dokumentom uspostavljen je novi, integrirani globalni pristup finansiranju održivog razvoja, zasnovan na usklađivanju svih finansijskih tokova i javnih politika s ekonomskim, socijalnim i ekološkim prioritetima. Akcioni program

⁶⁷ United Nations General Assembly. (2000). *United Nations Millennium Declaration* (A/RES/55/2).

⁶⁸ United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (A/RES/70/1).

⁶⁹ United Nations General Assembly. (1948). *Universal Declaration of Human Rights* (A/RES/217 A (III)).

⁷⁰ United Nations General Assembly. (2000). *United Nations Millennium Declaration* (A/RES/55/2).

⁷¹ United Nations General Assembly. (2005). *2005 World Summit Outcome* (A/RES/60/1).

⁷² United Nations. (2015). *Addis Ababa Action Agenda of the Third International Conference on Financing for Development*, endorsed by the General Assembly (A/RES/69/313).

predviđa sveobuhvatan skup mjera javnih politika, uključujući više od stotinu konkretnih aktivnosti koje mobiliziraju različite izvore finansiranja, tehnologiju, inovacije, trgovinu, upravljanje dugom i korištenje podataka, s ciljem djelotvornog ostvarivanja Ciljeva održivog razvoja

Prema međunarodnom pravu, države nemaju samo obavezu da poštuju prava pojedinca, već i da ih štite od povreda koje čine drugi, te da ih ostvaruju putem proaktivnih mjera. Obaveze, koje proizlaze iz prava na razvoj, imaju implikacije za brojna pitanja vezana za prioritete javne potrošnje, politike poticaja i regulatorne mjere. One se protežu i na nacionalni i na međunarodni nivo, te se primjenjuju na saradnju s drugim državama u oblastima trgovine, migracija, finansija, transfera tehnologije, upravljanja zajedničkim okolišnim dobrima, mira i sigurnosti.

Konačno, pravo na razvoj važno je samo ako ima stvarnu relevantnost za živote ljudi. Njegova vrijednost ogleda se u uvođenju normi i standarda ljudskih prava, te u poticanju reformi nacionalnih i međunarodnih politika.

7. Nacrt Konvencije o pravu na razvoj: normativni pomak u međunarodnom pravu ljudskih prava

Radna grupa Ujedinjenih nacija za pravo na razvoj objavila je 2020. godine prvi nacrt Konvencije o pravu na razvoj, a 2022. godine revidirani nacrt Konvencije o pravu na razvoj,⁷³ zajedno s opsežnim pratećim komentaram. Iako je pravo na razvoj formalno priznato Deklaracijom Ujedinjenih nacija o pravu na razvoj iz 1986. godine, njegov normativni status, obavezujući karakter i mehanizmi implementacije decenijama su predmet političkih i pravnih sporova. Različita tumačenja prava na razvoj, posebno između razvijenih država i država u razvoju, dovela su do toga da se ovo pravo dugo zadrži u domenu političkih deklaracija, bez jasnog pravnog učinka.

U tom okviru, proces izrade Nacrta konvencije o pravu na razvoj može se posmatrati kao potencijalno odlučujuća faza u normativnom

⁷³ United Nations Human Rights Council. (2022). *Revised draft convention on the right to development* (A/HRC/WG.2/23/2).

razvoju ovog prava. Cilj Nacrta konvencije jeste da se pravo na razvoj iz domena tzv. mekog prava uzdigne na nivo pravno obavezujućeg međunarodnog instrumenta, kroz jasno definiranje njegovog normativnog sadržaja, identifikaciju nosilaca prava i odgovarajućih obaveza, kao i uspostavljanje mehanizama za praćenje i nadzor njegove implementacije. U tom smislu, Nacrt konvencije predstavlja nastojanje da se prevladaju postojeća konceptualna i normativna ograničenja putem preciznije i sistematičnije artikulacije prava na razvoj i s njim povezanih obaveza.

Nacrt konvencije, prije svega, zadržava izrazito humanocentrično polazište u razumijevanju razvoja, ali ga dodatno i normativno precizira njegovim eksplicitnim povezivanjem s konceptom održivog razvoja. Time se pravo na razvoj pozicionira unutar šireg normativnog okvira koji obuhvata okolišnu održivost, međugeneracijsku pravdu i globalno prihvaćene ciljeve održivog razvoja. Razvoj se, u tom smislu, definira kao složen i kontinuiran proces koji mora istovremeno doprinositi zaštiti i unapređenju ljudskog dostojanstva, kao i očuvanju prirodnih resursa kao zajedničkog dobra sadašnjih i budućih generacija. Nadalje, Nacrt konvencije jasno afirmira dvostruku prirodu razvoja, shvaćajući ga istovremeno kao proces i kao ishod, te potvrđuje ljudsku osobu kao centralni subjekt, aktivnog učesnika i krajnjeg korisnika razvojnog procesa. Istovremeno se eksplicitno priznaje i individualna i kolektivna dimenzija prava na razvoj. U pogledu supstantivnog sadržaja, normativni elementi prava na razvoj sadržani u Nacrtu u najvećoj mjeri ostaju usklađeni s osnovnim postavkama i rješenjima već afirmiranim u Deklaraciji o pravu na razvoj, uz njihovu daljnju sistematizaciju i normativnu razradu.

U skladu s članovima 4 (Pravo na razvoj) i 5 (Pravo na samoopredjeljenje) Nacrta, pravo na razvoj obuhvata tri osnovna ovlaštenja, i to: učešće u razvojnim procesima, pravičan udio u koristima koje iz njih proizlaze te pravo na samoopredjeljenje. Ova ovlaštenja garantiraju se "svakom pojedincu i svim narodima", čime se zadržava i individualna i kolektivna priroda ovog prava.

Nacrt konvencije predstavlja normativni iskorak u odnosu na prethodne instrumente time što se izričito i sistematski bavi pitanjem

zaštite okoliša, inkorporirajući održivi razvoj kao jedno od temeljnih načela koja usmjeravaju tumačenje i ostvarivanje prava na razvoj. Odredbom Člana 3(g) Nacrta navodi se:

Održivi razvoj: Razvoj se mora ostvarivati u sve tri svoje dimenzije – ekonomskoj, socijalnoj i okolišnoj – na uravnotežen i integriran način, u skladu s prirodom. Pravo na razvoj mora se ostvarivati tako da se na pravičan način zadovolje razvojne i okolišne potrebe sadašnjih i budućih generacija; istovremeno, pravo na razvoj ne može se smatrati ostvarenim ako se razvoj odvija na neodrživ način.

Iako Nacrt ne definira pojam održivog razvoja niti detaljno razrađuje njegove sastavne elemente, članom 23 (Održivi razvoj) određeno je:

Države stranke se, pojedinačno i zajednički, obavezuju osigurati da:

- (a) zakoni, politike i prakse u vezi s razvojem, na nacionalnom i međunarodnom nivou, budu usmjerene ka ostvarivanju održivog razvoja i doprinosu njegovoj realizaciji, u skladu s obavezama država stranki prema međunarodnom pravu zaštite okoliša, pravu u oblasti klimatskih promjena i pravu ljudskih prava;*
- (b) njihove odluke i postupci ne ugrožavaju sposobnost sadašnjih i budućih generacija da ostvare svoje pravo na razvoj;*
- (c) oblikovanje, usvajanje i primjena svih takvih zakona, politika i praksi usmjerenih na ostvarivanje održivog razvoja budu u potpunosti u skladu s odredbama ove Konvencije i ostalim međunarodnopravnim obavezama u vezi s ostvarivanjem održivog razvoja.*

Iz navedenog su vidljive obaveze država da se uzdrže od postupanja koje bi ugrozilo međugeneracijsku pravičnost, koju održivi razvoj nastoji osigurati, pri čemu se implicitno oslanja na definiciju sadržanu u Brundtlandovom izvještaju iz 1987. godine⁷⁴ a koji povezuje

⁷⁴ Jarvie, M. E. (2016, 20. maj). *Brundtland Report*. Encyclopedia Britannica. [Objavljen pod stvarnim glavnim naslovom *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future* (A/42/427), formalno deponiran kao *World Commission on Environment and Development. (1987). Our common future: Report of the World Commission on Environment and Development (A/42/427). United Nations.*]

pojmove razvoja i održivosti.⁷⁵ Među svim temama koje obuhvata, Brundtlandov izvještaj najčešće se citira zbog svoje definicije održivog razvoja kao “razvoja koji zadovoljava potrebe sadašnjosti, a da pritom ne ugrožava sposobnost budućih generacija da zadovolje svoje vlastite potrebe”⁷⁶.

Nacrt konvencije precizno definira i obaveze država kroz tripartitni okvir – obavezu poštovanja, zaštite i ostvarivanja prava na razvoj, u skladu s članom 8 koji utvrđuje opće državne obaveze. Pa se tako u Nacrtu, član 8(2) ističe:

Države stranke dužne su međusobno sarađivati u cilju osiguranja razvoja i uklanjanja prepreka razvoju, pri čemu trebaju podsticati potpuno poštovanje i ostvarivanje svih ljudskih prava.

Dalje, odredbom člana 8(4) “(...) države stranke obavezuju se da se uzdrže od bilo kakvih radnji koje bi poništile ili umanjile, uključujući pitanja saradnje, pomoći, asistencije, trgovine ili ulaganja, ostvarivanja prava i izvršenje obaveze svake države stranke da samostalno utvrdi svoje nacionalne razvojne prioritete i provodi ih na način koji je u skladu s odredbama ove Konvencije i međunarodnog prava.” Ovom odredbom jasno se potvrđuje da se obaveza poštovanja primjenjuje i u eksteritorijalnom kontekstu, kada država svojim djelovanjem ili propustom može utjecati na ostvarivanje prava na razvoj izvan svoje teritorije.

Obaveza zaštite propisana je članom 11 Nacrta:

Države stranke dužne su usvojiti i provoditi sve potrebne, primjerene i razborite mjere, uključujući administrativne, zakonodavne, istražne, sudske, diplomatske ili druge, kako bi se osiguralo da fizička ili pravna lica, narodi, grupe ili bilo koja druga država ili agenti nad kojima država ima nadležnost, ne poništavaju niti umanjuju uživanje i ostvarivanje prava na razvoj unutar ili izvan svojih teritorija, kada:

- (a) takvo ponašanje nastaje ili se dešava na teritoriji države stranke;*
- (b) fizičko ili pravno lice posjeduje državljanstvo države stranke;*

⁷⁵ Pearce, D., & Atkinson, G. (1998). The concept of sustainable development: An evaluation of its usefulness ten years after Brundtland. *Revue Suisse d'Économie Politique et de Statistique*, 134, pp. 251–270.

⁷⁶ Cf. Supra 74.

(c) država stranka ima odgovarajuću pravnu obavezu, po domaćem ili međunarodnom pravu, da nadzire, regulira ili na drugi način vrši kontrolu nad ponašanjem pravnog lica koje obavlja poslovne aktivnosti, uključujući i one transnacionalnog karaktera.

Ova odredba dodatno precizira aktivaciju obaveze zaštite kroz tri kumulativna kriterija. Prvi kriterij ostvaruje se kada postupci trećih lica “potječu s teritorije države stranke ili se na njoj odvijaju”. Drugim riječima, država ne smije ostati pasivna ako se njena teritorija koristi za aktivnosti koje narušavaju pravo na razvoj, te je stoga obavezna poduzeti odgovarajuće mjere za sprečavanje povrede prava na razvoj od strane drugih subjekata, ako je za takve aktivnosti znala ili je mogla znati. Pojam “kada su u poziciji da reguliraju”, sadržan u uvodnom stavu člana 11. Nacrta, upravo upućuje na ovu dimenziju odgovornosti države. Drugi kriterij nastanka obaveze zaštite odnosi se na situacije u kojima fizičko ili pravno lice, koje svojim djelovanjem ugrožava pravo na razvoj, posjeduje državljanstvo države stranke. Treći, završni kriterij podrazumijeva da je pravno lice ili poslovni subjekt domiciliran u dotičnoj državi, odnosno da “posjeduje mjesto osnivanja, statutarno sjedište, centralnu upravu ili značajne ekonomske interese u toj državi stranci”. Ova tri kriterija zajedno definiraju obim i granice odgovornosti države u okviru obaveze zaštite prava na razvoj.

Treći element tripartitne strukture obaveza ispunjavanja nalaže državama da poduzimaju proaktivne mjere usmjerene na postepeno ostvarivanje prava na razvoj. Ova obaveza uključuje kako obaveze postupanja (*obligation of conduct*) tako i obaveze postizanja konkretnih rezultata (*obligation of result*). Prvi stav člana 12 Nacrta propisuje:

Svaka država ugovornica obavezuje se da, pojedinačno i putem međunarodne pomoći i saradnje, poduzme mjere s ciljem postepenog unapređenja prava na razvoj, bez prejudiciranja obaveze poštovanja i zaštite prava na razvoj, kao ni onih obaveza sadržanih u ovoj Konvenciji koje imaju neposredno dejstvo. Države ugovornice mogu poduzimati takve mjere svim odgovarajućim sredstvima, uključujući naročito usvajanje zakonodavnih mjera.

Treće, Nacrt znatno unapređuje normativni okvir međunarodne saradnje.⁷⁷ Član 13(1) Nacrta utvrđuje ključne ciljeve obaveze međunarodne saradnje, među kojima su rješavanje ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških izazova; poboljšanje životnih standarda; promoviranje kulturne i obrazovne saradnje; te unapređenje zaštite i ostvarivanja ljudskih prava. U tom kontekstu, države su obavezne poduzimati promišljene, konkretne i usmjerene mjere, kako samostalno tako i u koordinaciji s drugim državama, s ciljem osiguranja poštivanja i postepenog ostvarivanja prava na razvoj te uklanjanja ili smanjenja prepreka njegovoj realizaciji.

Član 13(4) Nacrta konvencije, koji se s pravom može smatrati najznačajnijim i najnovijim dijelom normi o obavezi saradnje sadržanih u Nacrtu, dodatno nabroja konkretne mjere koje države trebaju poduzeti “radi uspostavljanja društvenog i međunarodnog poretka pogodnog za ostvarivanje prava na razvoj”. Države ugovornice priznaju svoju obavezu saradnje u stvaranju društvenog i međunarodnog poretka pogodnog za ostvarivanje prava na razvoj, kroz niz konkretnih mjera. To obuhvata: promociju univerzalnog, otvorenog, pravednog i inkluzivnog multilateralnog trgovinskog sistema; primjenu principa posebnog i diferenciranog tretmana za zemlje u razvoju, posebno najmanje razvijene države; jačanje regulacije i nadzora globalnih finansijskih tržišta i institucija; osiguranje veće zastupljenosti i utjecaja zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim i finansijskim institucijama; podršku kapaciteta za kvalitetne i pravovremene podatke; poticanje zvanične razvojne pomoći, finansijskih tokova i stranih investicija u skladu s nacionalnim planovima država; unapređenje međunarodne saradnje, uključujući transfer i dijeljenje tehnologija u skladu s ljudskim pravima; suzbijanje nezakonitih finansijskih tokova, izbjegavanje poreza i korupcije; pomoć u postizanju održivosti duga; te olakšavanje sigurne, uredne i redovne migracije kroz planske i ljudskopravaške politike. Ove mjere zajedno imaju za cilj stvaranje uvjeta koji omogućavaju punu realizaciju prava na razvoj i smanjenje strukturalnih prepreka njegovoj primjeni.

Ova sveobuhvatna i neiscrpna lista mjera i koraka, koju države ugovornice prepoznaju kao ključnu za stvaranje povoljnog međunarodnog

⁷⁷ Vidjeti više u: United Nations Human Rights Council. (2022). *Comments on the revised draft convention on the right to development* (A/HRC/WG.2/23/2/Add.1).

i društvenog poretka za ostvarivanje prava na razvoj, u velikoj se mjeri oslanja na Ciljeve održivog razvoja koje je međunarodna zajednica usvojila s jasnim rokom ostvarenja do 2030. godine. Povezivanje ovih mjera s Ciljevima omogućava ne samo pravnu i političku koordinaciju već i konkretizaciju obaveza država kroz ciljeve koji obuhvataju ekonomske, socijalne, kulturne i ekološke dimenzije razvoja, čime se promovira uravnotežen i održiv razvoj u skladu s principom univerzalnosti i međuzavisnosti ljudskih prava. Time, implementacija navedenih mjera postaje integralni instrument za ostvarivanje prava na razvoj, jer se istovremeno adresiraju strukturalne nejednakosti, globalni izazovi i potreba za inkluzivnom i participativnom međunarodnom saradnjom.

Posebno važna novina u Nacrtu konvencije ogleda se u eksplicitnom priznanju odgovornosti međunarodnih organizacija u kontekstu prava na razvoj. Nacrt propisuje da međunarodne finansijske i trgovinske institucije, u okviru svojih nadležnosti, imaju obavezu osigurati da njihovi programi, politike i aktivnosti ne ugrožavaju ostvarivanje prava na razvoj. Ovim se principom odgovornost za poštivanje i ostvarivanje prava na razvoj proširuje izvan teritorijalnog okvira nacionalnih država. Nacrt nadalje obavezuje države članke da razvijaju i primjenjuju efektivne mehanizme regulacije i nadzora globalnih finansijskih tržišta i institucija, uključujući i primjenu odgovarajućih pravnih i administrativnih instrumenata. Poseban naglasak stavlja se na potrebu jačanja participacije zemalja u razvoju, uključujući najmanje razvijene države, u procesima odlučivanja unutar međunarodnih ekonomskih i finansijskih institucija, s ciljem osiguranja pravednog, transparentnog i inkluzivnog međunarodnog ekonomskog poretka u skladu s principima prava na razvoj i međunarodnog prava. U skladu s članom 13(4)(d) Nacrta konvencije, države su dužne kolektivno poduzimati mjere kako bi se "osigurali veća zastupljenost i snažniji glas zemalja u razvoju u procesima odlučivanja u globalnim međunarodnim ekonomskim i finansijskim institucijama, s ciljem uspostavljanja efikasnijih, vjerodostojnijih, odgovornijih i legitimnijih institucija"⁷⁸.

⁷⁸ Komentari na revidirani tekst sadržani su u dokumentu A/HRC/WG.2/23/2/Add.1. Izvorni tekst Nacrta konvencije o pravu na razvoj i odgovarajući komentari sadržani su u dokumentu A/HRC/WG.2/21/2/Add.1, odnosno u dokumentu A/HRC/WG.2/21/2.

Za razliku od Deklaracije iz 1986. godine, Nacrt konvencije predviđa uspostavljanje institucionalnih mehanizama za praćenje implementacije (član 27 Nacrta) uspostavljanjem dva ugovorna tijela, i to Konferencije država ugovornica i Mehanizma za implementaciju. Na prvoj sjednici, Konferencija država ugovornica uspostavlja mehanizam za implementaciju radi koordinacije i podrške provođenju i poštivanju odredbi Konvencije na neadversarijski i nepenalizirajući način. Mehanizam, sastavljen od nezavisnih stručnjaka uz ravnotežu rodne zastupljenosti, pravednu geografsku zastupljenost i zastupljenost različitih pravnih sistema, nadležan je za davanje općih komentara, razmatranje prepreka primjeni Konvencije te ocjenu pritužbi nosilaca prava čije je pravo na razvoj ugroženo zbog neispunjavanja obaveze saradnje od strane država. Osim toga, mehanizam obavlja i druge funkcije koje mu Konferencija dodijeli, osiguravajući efikasnu implementaciju prava na razvoj u skladu s međunarodnim pravom.

Nacrt konvencije o pravu na razvoj predstavlja značajan napredak u normativnom razvoju ovog prava u odnosu na postojeći međunarodno-pravni okvir. Njime se preciznije definira sadržaj prava na razvoj, utvrđuju odgovornosti i obaveze država, uključujući eksteritorijalne dimenzije, te se proširuje odgovornost međunarodnih organizacija za osiguranje njegovog ostvarenja. Istovremeno, Nacrt predviđa uspostavljanje institucionalnih mehanizama nadzora i koordinacije, što dodatno jača njegovu operativnu primjenjivost. Iako određena pitanja političke prihvatljivosti i praktične provedbe ostaju izazovna, ovaj dokument ima potencijal da pravo na razvoj učvrsti kao univerzalno i primjenjivo ljudsko pravo u savremenom međunarodnom pravnom poretku, povezujući ga s principima održivog razvoja, socijalne pravde i multidimenzionalnog unapređenja ljudskog dostojanstva.

II PRAVO NA OBRAZOVANJE

Pravo na obrazovanje zauzima centralno mjesto u sistemu ljudskih prava, ne samo kao samostalno pravo već i kao ključni instrument za ostvarivanje drugih prava i sloboda. Kao osnažujuće pravo, ono omogućava pojedincima stjecanje znanja, vještina i sposobnosti neophodnih za autonomno djelovanje, aktivno učešće u društvenim procesima i puno ostvarivanje ljudskog dostojanstva. Polazeći od njegovog historijskog razvoja i normativnog utemeljenja u međunarodnim dokumentima, ovo poglavlje analizira sadržaj, obim i komponente prava na obrazovanje, s posebnim fokusom na principe dostupnosti, jednakosti i nediskriminacije, kao i na izazove njegove primjene u savremenim društvenim i kriznim kontekstima.

1. Obrazovanje u kontekstu prava na razvoj

Pravo na obrazovanje u savremenom sistemu ljudskih prava ne može se posmatrati izolirano od šireg normativnog i konceptualnog okvira prava na razvoj. Kao osnažujuće pravo, obrazovanje ima ključnu ulogu u omogućavanju pojedincima i zajednicama da aktivno učestvuju u ekonomskim, socijalnim, kulturnim i političkim procesima, čime se neposredno doprinosi ostvarivanju prava na razvoj kao sveobuhvatnog ljudskog prava. U tom smislu, obrazovanje ne predstavlja samo cilj razvoja, već i njegov osnovni instrument, budući da omogućava stjecanje znanja, vještina i sposobnosti neophodnih za autonomno oblikovanje životnih izbora i ravnopravno učešće u društvu.

Veza između prava na obrazovanje i prava na razvoj izražava se i kroz njihovu zajedničku normativnu osnovu u međunarodnim

dokumentima o ljudskim pravima, posebno u okviru Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Pravo na obrazovanje, kako je normativno definirano, usmjereno je ka punom razvoju ljudske ličnosti, jačanju poštovanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te osposobljavanju pojedinaca za djelotvorno sudjelovanje u slobodnom i demokratskom društvu. Ovi ciljevi korespondiraju s temeljnim principima prava na razvoj, koji razvoj shvata kao proces usmjeren ka širenju ljudskih sposobnosti i unapređenju ljudskog dostojanstva.

U kontekstu prava na razvoj, obrazovanje ima i izraženu kolektivnu dimenziju, jer doprinosi izgradnji društvenog kapitala, jačanju institucionalnih kapaciteta i stvaranju uvjeta za održivi i inkluzivni razvoj. Nedostupnost ili nejednak pristup obrazovanju predstavljaju strukturne prepreke razvoju, budući da produbljuju socijalne nejednakosti, ograničavaju participaciju i umanjuju mogućnosti ostvarivanja drugih ljudskih prava. Stoga se obaveza država da osiguraju dostupno, kvalitetno i nediskriminatorno obrazovanje ne može posmatrati isključivo kao sektorijska politika, već kao dio šire odgovornosti za ostvarivanje prava na razvoj.

Polazeći od ovakvog razumijevanja, ovo poglavlje razmatra pravo na obrazovanje kao integralni element prava na razvoj, analizirajući njegov pojmovni i normativni okvir, sadržaj i obim, ključne principe ostvarivanja, kao i posebne izazove povezane s njegovom implementacijom u savremenim društvenim i kriznim kontekstima. Takav pristup omogućava sagledavanje obrazovanja ne samo kao individualnog prava već i kao strateškog faktora društvenog napretka i održivog razvoja u neposrednoj vezi s ukupnim sistemom zaštite ljudskih prava.

2. Pojmovno određenje obrazovanja i prava na obrazovanje

Obrazovanje se u najširem smislu može definirati kao proces međugeneracijskog prenošenja znanja, vještina i vrijednosti, i kao takav neodvojiv je dio razvoja društvenih zajednica počevši od drevnih civilizacija Egipta i Mezopotamije.¹ U užem smislu,

¹ Pimentel, C. (2006). The human right to education: Freedom and empowerment. *Multicultural Education*, 4.

obrazovanje se definira kao proces “podučavanja koje se odvija unutar nacionalnog, subnacionalnog ili lokalnog obrazovnog sistema, bilo javnog ili privatnog”, te se odnosi na formalno ili institucionalno podučavanje.²

Predmet ovog rada jeste pravo na obrazovanje kao ljudsko pravo, odnosno njegov pojam, sadržaj i obim, dok u njegov fokus ne ulazi analiza obrazovnih sistema, procesa i standarda u obrazovanju. U vezi s tim potrebno je precizirati da će se pojam “obrazovanja” u kontekstu “prava na obrazovanje” odnositi na obrazovanje u užem smislu. Razlog tome jeste to što svi međunarodni instrumenti kojima je uređeno pravo na obrazovanje kao ljudsko pravo imaju takav pristup.³

Tako, naprimjer, UNESCO-ova Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju iz 1960. godine definira obrazovanje u članu 1(2) kao “sve vrste i nivoje obrazovanja, (uključujući) pristup obrazovanju, standard i kvalitetu obrazovanja, te uvjete pod kojima se ono pruža”. Razliku između obrazovanja u širem i užem smislu prepoznao je i Evropski sud za ljudska prava. Sud navodi: “Obrazovanje u širem smislu odnosi se na cjelokupan proces putem kojeg odrasli (u svakom društvu) nastoje prenijeti svoja uvjerenja, kulturu

² M'Bow, A.-M. (1979). Introduction. In G. Mialaret (Ed.), *The child's right to education* (pp. 14–15). U: Hodgson, D. (1996). The international human right to education and education concerning human rights. *The International Journal of Children's Rights*, 4, pp. 237–262.; p. 237, u kojem općeprihvaćena definicija pojma obrazovanja u širem smislu “podrazumijeva cjeloživotni proces koji se odvija u svim dijelovima društva, u različitim oblicima i okruženjima, te korištenjem različitih sredstava, putem kojih pojedinci i društvene grupe uče da se svjesno razvijaju unutar lokalnih, nacionalnih, regionalnih i globalnih zajednica i za njihovu dobrobit, u potpunosti razvijajući svoje lične sposobnosti, talente i vještine, stavove i znanje. Ovaj proces nije ograničen ni na jedan određeni nivo obrazovanja, aktivnost ili praksu”. *UNESCO Revised Recommendation concerning Education for International Understanding, Co-operation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms* ('1974 Recommendation').

³ Hodgson, D. (1996). The international human right to education and education concerning human rights. *The International Journal of Children's Rights*, 4, pp. 237–262 (p. 238).

i druge vrijednosti na mlade, dok se podučavanje ili nastava (obrazovanje u užem smislu) odnosi posebno na prenošenje znanja i intelektualni razvoj”.⁴

Na početku, važno je i naglasiti da je pravo na obrazovanje oblikovano međunarodnim pravnim instrumentima, prije svega onim usvojenim na nivou Ujedinjenih nacija, a poslije i na nivou regionalnih sistema ljudskih prava. Kako su Ujedinjene nacije krovna i globalna organizacija, čiji akti imaju najveći pravni doseg, pravo na obrazovanje bit će predstavljeno u odnosu na instrumente usvojene od Generalne skupštine UN-a, te UN-ovih odbora i agencija.

Iako pravo na obrazovanje pripada svima, primarno je usmjereno na djecu,⁵ što je evidentno iz njegovog suštinskog sadržaja (*core content*), kao i obavezā država u pogledu implementacije prava na obrazovanje. Međunarodni instrumenti obrazovanje kao ljudsko pravo prepoznaju u odnosu na osnovnoškolsko, srednje, visoko i temeljno obrazovanje, ali uz različite pravne obaveze država u implementaciji za različite nivoe obrazovanja. Jedino se “besplatno i obavezno osnovnoškolsko obrazovanje” smatra elementom suštinskog sadržaja prava na obrazovanje, na način kako je to definirano članom 13 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturni pravima i Općim komentarom br. 13 (Član 13) UN Odbora za ekonomska, socijalna kulturna prava. Također, besplatno i obavezno osnovnoškolsko obrazovanje priznato je kao međunarodni običaj, pa su države njime obavezane bez obzira na to jesu li ratificirale Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.⁶ Budući da je osnovnoškolsko obrazovanje namijenjeno djeci određene starosne dobi (ne jedino i ne isključivo), djeca i jesu primarni nositelji prava na obrazovanje. Stoga se, uz Pakt, Konvencija o pravima djeteta, smatra drugim najvažnijim instrumentom koji uređuje pravo na obrazovanje.

⁴ *Campbell and Cosans v. United Kingdom*, Judgment of 25 February 1982. *Publications of the European Court of Human Rights*, Series A, Vol. 48, para. 33.

⁵ Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law*. Leiden: Koninklijke Brill NV (p. 20).

⁶ Lee, J. (2020). The human right to education: Definition, research and annotated bibliography. *Emory International Law Review*, 34(3), 757–766 (p. 766).

3. Normativni okvir i teorijske osnove prava na obrazovanje

3.1. *Historijat normativnog razvoja prava na obrazovanje*

Najvećim dijelom historije obrazovanje se odvijalo u okviru vjerskih institucija i porodice, pri čemu je predstavljalo privilegiju povlaštenih slojeva društva.⁷ John Lock i Jean Jacques Rousseau među prvima su pisali o obrazovanju djece kao roditeljskoj obavezi pripreme djece za samostalan i ispunjen život.⁸ Nositelji američke i francuske revolucije obrazovanje djece vidjeli su kao obavezu države (*state or public function*) i instrument ostvarenja ideala jednakosti građana.⁹ Razvojem prosvjetiteljstva, a kasnije pojavom liberalizma i socijalizma, napravljen je jasan odmak od razumijevanja obrazovanja kao poželjne odgojno-obrazovne prakse koja pripada privatnoj sferi pojedinca, porodice ili crkve. Obrazovanje je postalo pitanje od javnog interesa i odgovornost države, a ujedno je prepoznato kao konstitutivni koncept u kojem se ogledaju političke, socijalne i ideološke potrebe i uvjerenja društva.¹⁰ Tako je 1717. godine u Njemačkoj (Pruskoj) prvi put propisano obavezno pohađanje nastave, a od 1794. godine, prema *Prussian General Code of Law*, škole koje su do tada bile u nadležnosti crkve, fondacija ili gradskih vlasti određene su kao državne institucije. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća i druge evropske države slijedile su sličnu praksu i ustanovile obavezu da roditelji osiguraju osnovno obrazovanje, s tim da je, uprkos formalnoj obavezi, obrazovanje ostalo privilegija viših klasa.¹¹ Obrazovanje se, dakle, razumijevalo više kao dužnost nego kao pravo djeteta. Nakon Prvog svjetskog rata, s jačanjem socijalizma i ideja o socijalnoj jednakosti, postepeno se razvija ideja o obrazovanju kao

⁷ Lee, J. (2020). The human right to education: Definition, research and annotated bibliography. *Emory International Law Review*, 34(3), 757–766 (p. 761).

⁸ Hodgson, D. (1996). The international human right to education and education concerning human rights. *The International Journal of Children's Rights*, 5, 237–262 (p. 239).

⁹ Ibidem.

¹⁰ Delbrück, J. (1992). The right to education as an international human right. *Articles by Maurer Faculty*, 2824 (p. 94).

¹¹ Ibidem (p. 95).

ljudskom pravu.¹² Tako je Vajmarski ustav iz 1919. godine sadržavao i posebno poglavlje “Obrazovanje i školovanje” obuhvaćeno članovima 142–150.¹³ Ustavom SSSR-a iz 1936. godine zagantirano je besplatno i obavezno obrazovanje na svim nivoima.¹⁴ Ustavom Irske iz 1937. godine država je preuzela obavezu da osigura besplatno osnovno obrazovanje.¹⁵

U periodu između dva svjetska rata, osim što je obrazovanje kao obaveza države uvedeno u pojedine nacionalne ustave, prvi put su aspekti prava na obrazovanje tretirani i normama međunarodnog prava. Tako Hodgson navodi sporazum koji se ticao prava manjina, potpisanim između Poljske i saveznika (*Treaty between Principal Allied and Associated Powers and Poland* – 1919), gdje se članom 8 štite obrazovanje i upotreba korištenja manjinskog jezika kroz pravo osnivanja, upravljanja i nadzora škola.¹⁶

Razumijevanje prava na obrazovanje kao ljudskog prava u punom smislu veže se za drugu polovinu 20. stoljeća, odnosno za usvajanje kataloga ljudskih prava kreiranog u okviru Ujedinjenih nacija. Proces internacionalizacije ljudskih prava, koji je počeo nakon Drugog svjetskog rata, ozvaničio je i nepovratno odredio ulogu države u pogledu implementacije prava na obrazovanje u svim njegovim aspektima. Iz ranije privatne sfere života i privilegije povlaštenih pojedinaca obrazovanje je na međunarodnom nivou statuirano kao temeljno ljudsko pravo, a samim tim i neupitna nadležnost i obaveza javne vlasti. Shodno tome, danas je pravo na obrazovanje neizostavan dio međunarodnog prava ljudskih prava na globalnom nivou, pri čemu su utvrđeni elementi suštinskog sadržaja i minimalni uvjeti implementacije ovog prava.

¹² Delbrück, J. (1992). The right to education as an international human right. *Articles by Maurer Faculty*, 2824 (p. 96).

¹³ *Die Verfassung des Deutschen Reichs* [“Weimarer Reichsverfassung”]. (1919, 11. kolovoza). *Reichsgesetzblatt*, 1919(152), pp. 1383–1418.

¹⁴ Član 121 Ustava SSSR-a iz 1936. godine garantirao je opće, obavezno osnovno obrazovanje, besplatno visoko obrazovanje, državne stipendije i organizirano osposobljavanje. Prema: Stalin, J. V. (1978). *Works: Vol. 14. 1934–1940* (M. Harrison, ur.). Red Star Press.

¹⁵ *Constitution of Ireland*. (1937). Art. 42.

¹⁶ Hodgson, D. (1998). *The human right to education*. Aldershot: Ashgate Publishing (p. 10).

3.2. Zastita prava na obrazovanje u dokumentima Ujedinjenih nacija

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima

Član 26.

1. Svako ima pravo na obrazovanje. Obrazovanje treba da bude besplatno, bar u osnovnim i nižim stupnjevima. Osnovno obrazovanje treba da bude obavezno. Tehničko i stručno obrazovanje treba da bude općenito pristupačno, a i više obrazovanje treba također da bude svima pristupačno na temelju sposobnosti.
2. Obrazovanje treba da bude usmjereno na puni razvitak ljudske ličnosti i na učvršćivanje poštivanja čovjekovih prava i osnovnih sloboda. Ono treba da unapređuje razumijevanje, snošljivost i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i vjerskim grupama i treba da unapređuje djelatnost Ujedinjenih nacija na održavanju mira.
3. Roditelji imaju prvenstveno pravo da biraju vrstu obrazovanja za svoju djecu.

Ujedinjene nacije, kao globalna organizacija, osnovane su s ciljem uspostave trajnog međunarodnog mira i prijateljske saradnje među državama. Stvaranjem novog svjetskog poretka nastojalo se spriječiti ponavljanje zločina i stradanja koji je donio Drugi svjetski rat te osigurati svakom ljudskom biću temeljna ljudska prava i dostojanstven život. Član 1 Povelje određuje misiju UN-a kao "ostvarivanje međunarodne saradnje rješavanjem međunarodnih problema ekonomske, socijalne, kulturne ili humanitarne prirode te razvijanjem i poticanjem poštovanja ljudskih prava i temeljnih sloboda za sve, nezavisno od rase, spola, jezika ili religije". U vezi s tim odmah nakon osnivanja UN-a poduzete su različite aktivnosti u kreiranju kataloga ljudskih prava koji bi bilo prihvaćen i priznat na globalnom nivou. Ekonomsko i socijalno vijeće pri UN-u oformilo je Komisiju za ljudska prava, čiji je zadatak bio usvajanje nacrt teksta Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Komisija je s radom počela već u februaru 1946. godine te je oformila urednički odbor u čijem sastavu su bili predstavnici osam država. Urednički odbor je, uz saradnju sa stručnjacima iz različitih oblasti, imao zadatak pripremiti nacrt Univerzalne deklaracije koji bi zatim trebala usvojiti Komisija, a potom i Generalna skupština. Prilikom definiranja

sadržaja svakog prava obavljene su široke konsultacije kako bi se pronašao balans između načela univerzalnosti, jednakosti i dostojanstva, ali i tradicionalnih posebnosti različitih naroda i država. Izvjestitelj Komisije dr. Charles Malik rad na tekstu Univerzalne deklaracije nazvao je “obrazovanim pothvatom”, gdje se razmišljalo i raspravljalo o značenju svake riječi i mjestu svakog zareza. Naime, Komisija je bila svjesna velike odgovornosti koju nosi, budući da će temeljna prava i slobode koje nađu svoje mjesto u katalogu imati snažan doktrinarni, moralni i obrazovni utjecaj na umove i ponašanje ljudi širom svijeta.¹⁷

Upravo se iz rasprava o sadržaju člana 26 Univerzalne deklaracije, kojim je obrazovanje prvi put stavljeno u kontekst univerzalnog ljudskog prava, može prepoznati potencijal prava na obrazovanje. Kada se pripremao tekst, sve uključene strane podnijele su određene prijedloge, kao što su relevantni dijelovi nacionalnih ustava, tumačenja članova Komisije za ljudska prava i dr. Zanimljivo je da je, nezavisno od toga što su članovi Komisije za ljudska prava dolazili iz država s različitim društveno-političkim uređenjima, postojao konsenzus o dva važna pitanja. Prvo je bio stav da “svaka osoba ima pravo na obrazovanje”, s tim da se termin “svaka osoba” odnosio primarno na djecu. Druga premisa, oko koje je postojala saglasnost, a koja se kroz kasnije dokumente profilirala kao minimalni standard, bila je da osnovnoškolsko obrazovanje mora biti obavezno i besplatno. Dakle, načela jednakih mogućnosti, jednakosti i zabrane diskriminacije prepoznata su kao idejni stubovi prava na obrazovanje već u izradi nacрта Pakta.¹⁸

Kada je riječ o konkretizaciji sadržaja prava na obrazovanje, Komisija i urednički odbor u više navrata dopunjavali su i mijenjali tekst člana 26, pa tako prvi nacrt, koji je 1948. godine predložen državama članicama, nije sadržavao tehničko i stručno obrazovanje, koje je poslije uvršteno u zvaničnu verziju.¹⁹ Međutim, jedna od najvažnijih

¹⁷ Charles, M. (1950). *These rights and freedoms*. United Nations Department of Public Information (pp. 4–5).

¹⁸ Halvorsen, K. (1990). Notes on realization of the human right to education. *Human Rights Quarterly*, 12(3), 341–364 (p. 349).

¹⁹ Leroy, S. (2016). Povijesno-politički i kulturni razvoj međunarodnog i EU pravnog okvira. U: L. Luatti (ur.), *Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo* (str. 13–21). Istarska županija.

intervencija uredničkog odbora bila je uključivanje dodatnog stava kojim je član proširen u odnosu na sadržaj i ciljeve obrazovanja. Ovom intervencijom povezani su ciljevi obrazovanja s ciljevima UN-a, a to su, između ostalog, međunarodni mir, borba protiv netolerancije, zaštita ljudskih prava i time jačanje načela dostojanstva, jednakosti i slobode.

Iako je jedna od prvih verzija nacrtala sadržavala i ciljeve obrazovanja, u jednoj od faza ovaj dio teksta bio je izbačen. Ipak, urednički odbor je, nakon reakcije predstavnika Svjetskog jevrejskog kongresa i iznesenih argumenata, odlučio da ciljevi obrazovanja trebaju biti sadržani u članu 26. Naime, predstavnik Svjetskog jevrejskog kongresa naznačio je da je važno odrediti smjer u kojem se treba odvijati obrazovni proces jer je obrazovanje ključno za prevenciju mržnje i kršenja ljudskih prava. Smatrao je da je upravo propaganda koja se provodila kroz obrazovni sistem bila jedno od moćnih oružja fašizma i nacionalsocijalizma kojim su legitimirani najteži ratni zločini u Njemačkoj u Drugom svjetskom ratu. Predstavnik SSSR-a Aleksandar Pavlov također je ukazao da je jedan od temeljnih faktora u razvoju fašizma i nacizma bilo "obrazovanje mladih ljudi u duhu mržnje i netolerancije".²⁰ U konačnici, postignut je opći konsenzus da ciljevi obrazovanja trebaju odražavati etičke vrijednosti te činiti integralni dio člana 26 Univerzalne deklaracije.

Usvajanjem Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima 10. 12. 1948. godine pravo na obrazovanje uvršteno je u katalog ljudskih prava na globalnom nivou, a članom 26 utvrđene su smjernice za daljnji razvoj ovog prava.

Član 26(1) Pristup obrazovanju

Prvi stav člana 26 odražava tzv. društvenu dimenziju prava na obrazovanje, a sadrži sljedeće odrednice:

- a) pravo na obrazovanje univerzalno je pravo koje pripada svakoj osobi, što je naglašeno formulacijom "svako ima pravo na obrazovanje.

²⁰ United Nations Commission on Human Rights. (1948). *Summary record of the 69th meeting* (E/CN.4/SR.67, p. 13).

b) osnovnoškolsko (*elementary*) i temeljno (*fundamental*) obrazovanje trebaju biti besplatni, a osnovnoškolsko obrazovanje je obavezno. (Iako je u prvom nacrtu teksta Univerzalne deklaracije korišten samo termin “primarno” obrazovanje, članovi Komisije predložili su da se uvedu pojmovi “osnovnoškolsko” i “temeljno obrazovanje”. Time se nastojala napraviti jasna razlika u odnosu na kategorije kojima su ove vrste obrazovanja namijenjene, kao i u odnosu na obaveznost školovanja. Rasprava je vođena s ciljem da se definira odnosi li se pravo na obrazovanje samo na osnovnu školu, što implicira obavezno obrazovanje djece, ili na temeljno obrazovanje, koje je treba pripadati svakom ljudskom biću, kako djetetu tako i odrasloj osobi.²¹ Zbog lingvističkih razlika zadržana su oba pojma, s tim da se osnovnoškolsko obrazovanje odnosi na obrazovanje djece, a temeljno obrazovanje na obrazovanje djece, mladih i odraslih koji nisu imali priliku proći osnovnoškolsko obrazovanje i koje se ostvaruje izvan sistema redovnog školovanja.²² Formulacijom kojom je utvrđeno da je osnovnoškolsko obrazovanje obavezno napravljena je jasna distinkcija u kontekstu obrazovanja djece i odraslih, odnosno osnovnog i temeljnog obrazovanja.

Prilikom usaglašavanja teksta pojam “obavezno” tumačen je u dva smjera koja se ne isključuju, već dopunjavaju. Dio članova Komisije riječ “obavezno” tumačio je sa značenjem da ni država niti roditelji ne smiju uskratiti djetetu pravo da završi osnovnoškolsko obrazovanje, dok su predstavnici SSSR-a pojam “obavezno” tumačili kao obavezu države da osigura svakom pojedincu pristup osnovnom obrazovanju.²³ Međunarodni standardi su od samog početka državu definirali kao temeljnog nositelja obaveze da ne samo kroz svoj pravni sistem uspostavi zakonsku obavezu školovanja djece već i da osigura školsku infrastrukturu.)

²¹ Cf. Supra 97 (p. 22).

²² Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law*. Leiden: Koninklijke Brill NV (p. 90).

²³ Cf. Supra 97 (p. 23).

- c) Tehničko i stručno obrazovanje treba biti općedostupno.
(Tehničko i stručno obrazovanje predstavlja moderan aspekt obrazovanja koje doprinosi razvoju prirodnih talenata, boljem statusu pojedinaca i povećanju općeg nivoa kulture. Kako je riječ o srednjoškolskom nivou obrazovanja, nije utvrđena i obaveznost.)
- d) Visoko obrazovanje treba biti jednako dostupno svima, na osnovi uspjeha.
(Visoko obrazovanje, dakle, nije obavezno, a pristup visokom obrazovanju treba biti omogućen svakome prema njegovim sposobnostima, što se cijeni na osnovu relevantne stručnosti, iskustva i rezultata na nižim nivoima obrazovanja. Pristup visokom obrazovanju na temelju vlastitih sposobnosti u punom značenju može se realizirati uz načelo jednakih prilika koje podrazumijeva državno djelovanje u poticanju interesa za visoko obrazovanje, fleksibilnost upisnih politika i prilagođavanje nastavnih programa u odnosu na ranjive grupa, finansijske potpore i pružanje podrške studentima.²⁴)

Član 26(2) Sadržaj i ciljevi obrazovanja

Kao što je već spomenuto, ciljevi obrazovanja prvenstveno su vezani za Povelju i ciljeve Ujedinjenih nacija te obrazovanje određuju kao društveno dobro i odgovornost cjelokupnog društva.

U odnosu na vrijednosti koje štite, mogu se podijeliti u tri grupe:

- a) poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda i s time povezan razvoj ljudske ličnosti – ovaj cilj ilustrira organsku prirodu Deklaracije, prema kojoj različita prava proizlaze iz uvjerenja u jednakost svih ljudskih bića i temeljno jedinstvo svih ljudskih prava.²⁵ Jednakost u pravima direktno se reflektira na zaštitu dostojanstva svakog ljudskog bića kao preduvjeta za razvoj ljudske ličnosti koja obuhvata sve dimenzije ljudskog bića, od intelektualne, fizičke i društvene do duhovne.

²⁴ Detaljnije kod: Farnell, T., Jednake prilike u obrazovanju u globalnoj perspektivi. U: L. Luatti (ur.), *Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo* (p. 13–21). Istarska županija.

²⁵ Claude, R. P. (2005). The right to education and human rights education. *SUR – International Journal on Human Rights*, 2, pp. 37–60 (p. 40).

- b) promocija razumijevanja, tolerancije i prijateljstva među svim narodima, rasnim i vjerskim grupama – radi se o direktnom pozivu da se obrazovni programi kreiraju na načelima priznanja jednakosti, ali i uzajamne zavisnosti svih naroda i nacija.²⁶ Ovaj cilj podrazumijeva i pluralizam u obrazovanju te izbjegavanje isključivih i jednostranih stavova u nastavnim programima.
- c) doprinos aktivnostima Ujedinjenih nacija na očuvanju mira – kroz obrazovanje mladi širom svijeta trebaju se osvijestiti o značaju globalnog mira i uključiti u mirovne aktivnosti Ujedinjenih nacija, što predstavlja nadu za izvjesniju budućnost čovječanstva u miru.

Ciljevi obrazovanja koji su u konačnici uvršteni u Univerzalnu deklaraciju predstavljaju temeljne vrijednosti koje su kasnije detaljno normirane nizom pravnih dokumenata usvojenih na nivou UN-a, kao i u okviru regionalnih akata o ljudskim pravima.²⁷

Član 26(3) Pravo na slobodan izbor obrazovanja

Riječ je o takozvanom slobodarskom aspektu prava na obrazovanje, gdje je obaveza države da poštuje uvjerenja roditelja u vezi s obrazovanjem njihove djece. Zanimljivo je da ovaj stav nije bio dio nacрта Univerzalne deklaracije koji je predložila Komisija za ljudska prava, iako su ga predstavnici Libana predložili u ranoj fazi izrade nacрта s namjerom da se spriječe diktatorski režimi u ograničavanju prava roditelja na slobodu odgoja vlastite djece ili da se kroz obrazovanje djece nameću moralne vrijednosti suprotne uvjerenjima roditelja. Međutim, nacrt teksta Univerzalne deklaracije razmatran je pred Komisijom Generalne skupštine UN-a, u kojoj su sudjelovali predstavnici velikog broja država. Tada je Liban ponovio prijedlog i dobio podršku da se

²⁶ Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law*. Leiden: Koninklijke Brill NV (p. 92).

²⁷ Zaštita prava na obrazovanje predviđena je Protokolom br. 1 uz *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (Article 2), *American Convention on Human Rights* (Article 12(4)), *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights* (Article 13), te *African Charter on Human and Peoples' Rights* (Article 17).

on uključi u član 26 kao posljednji stav.²⁸ Ovaj aspekt prava na obrazovanja povezan je s ciljevima UN-a, kojima s nastoje ostvariti tolerancija, prihvatanje različitosti i pluralizam u obrazovanju te onemogućiti indoktrinaciju kroz obrazovni sistem.

Univerzalna deklaracija je političko-deklarativni dokument koji ne sadrži direktno primjenjive norme i ne utvrđuje pravno obavezujuća postupanja država u realizaciji prava na obrazovanje za države članice. Ipak, član 26 Univerzalne deklaracije imao je ključnu ulogu za kreiranje normativnog okvira prava na obrazovanje, počevši od činjenice da je njime "obrazovanje" prvi put pozicionirao ne kao privilegija ili dužnost, već kao univerzalno ljudsko pravo.

Tri stava člana 26 Univerzalne deklaracije predstavljaju teorijska polazišta za tri ključna aspekta prava na obrazovanje koja su u manjoj ili većoj mjeri pravno precizirana i oblikovana drugim međunarodnim instrumentima, a to su:

1. besplatno i obavezno osnovno obrazovanje bez diskriminacije, što je društvena dimenzija prava na obrazovanje;
2. ciljevi obrazovanja;
3. pravo na slobodan izbor obrazovanja.

Član 13 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima predstavlja najsveobuhvatniju i najvažniju odredbu međunarodnog prava kojom su utvrđeni ciljevi, sadržaj, obim i obaveze država u implementaciji prava na obrazovanje. U tom smislu članom 13 Pakta data je pravna snaga deklaratornim odredbama iz člana 26 Univerzalne deklaracije. Stoga će fokus ovog poglavlja biti prije svega na članovima 13 i 14 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Međutim, u veoma značajnim sadržajnim elementima pravo na obrazovanje je normirano i drugim UN konvencijama, od kojih su posebno značajne Konvencija o pravima djeteta (1989) i UNESCO-ova Konvencija o zabrani svih oblika diskriminacije u obrazovanju (1960). Ipak, ove konvencije neće biti posebno predstavljene, već će se u okviru odgovarajućih tematskih cjelina osvrnuti na njihove relevantne odredbe.

²⁸ Cf. Spra 97, (p. 24).

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima

Član 13.

1. Države članice ovog pakta priznaju svakom licu pravo na obrazovanje. One su saglasne da obrazovanje treba imati za cilj puni razvoj ljudske ličnosti i dostojanstva te jačanje poštovanja ljudskih prava i temeljnih sloboda. Također su saglasne da obrazovanje treba omogućiti svakom licu da ima korisnu ulogu u slobodnom društvu, da potpomaže razumijevanje, toleranciju i prijateljstvo među svim narodima i svim rasnim, etničkim ili vjerskim grupama te da podstiče razvoj djelatnosti Ujedinjenih nacija na očuvanje mira.
2. Države članice ovog pakta priznaju da, u cilju osiguranja punog korištenja ovog prava: (a) osnovnoškolsko obrazovanje mora biti obavezno i svima besplatno dostupno; (b) srednje obrazovanje, u svojim različitim oblicima, uključujući i srednje tehničko i stručno obrazovanje, treba biti opće i dostupno svima kroz odgovarajuće mjere, a naročito kroz postepeno uvođenje besplatnog obrazovanja; (c) visoko obrazovanje treba biti dostupno svima pod jednakim uvjetima, u skladu sa sposobnosti svakoga, kroz odgovarajuća sredstva, a naročito kroz postepeno uvođenje besplatnog školovanja; (d) temeljno obrazovanje treba poticati ili unapređivati u najvećoj mogućoj mjeri za osobe koje nisu stekle osnovnoškolsko obrazovanje ili ga nisu završile; (e) potrebno je aktivno raditi na razvoju školske mreže na svim nivoima, uspostaviti adekvatan sistem stipendija i kontinuirano poboljšavati materijalne uvjete nastavnog osoblja.
3. Države članice ovog pakta obavezuju se da poštuju slobodu roditelja i, u datom slučaju, zakonskih staratelja da za svoju djecu izaberu i druge obrazovne ustanove različite od onih koje osniva država, ako one ispunjavaju obrazovne standarde propisane od države, te da osiguraju vjersko i moralno odgajanje svoje djece u skladu sa svojim vlastitim uvjerenjima.
4. Nikakva odredba iz ovog člana ne može se tumačiti tako da narušava pravo pojedinaca i pravnih lica da osnivaju i upravljaju školama, pod uvjetom da se poštuju principi iz stava 1 ovog člana i da obrazovanje koje pružaju te škole bude u skladu s minimalnim normama koje može propisati država.

Član 14.

Svaka država članica ovog pakta koja, u trenutku kada postaje članica, još nije mogla osigurati u svojoj metropoli ili na teritorijama pod svojom upravom obavezu i besplatnu osnovnu nastavu, obavezuje se da izradi i donese, u roku od dvije godine, iscrpan plan mjera potrebnih za postupno ostvarenje, u razumnom broju godina koje utvrdi taj plan, pune primjene principa obaveznog besplatnog osnovnog školovanja za sve.

Univerzalna deklaracija sadrži najopsežniji katalog ljudskih prava koji obuhvata građanska, politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava. Budući da je u vrijeme donošenja Univerzalne deklaracije svijet bio politički podijeljen na liberalne demokratije i socijalističke države, to se odrazilo i na ideološku dimenziju ljudskih prava. Naime, jedinstven koncept ljudskih prava naišao je na žestoke kritike autora koji su apsolutni primat davali građanskim i političkim pravima, dok su ekonomska, socijalna i kulturna prava svrstavali u političke i moralne ciljeve kojima teže određena država i društvo.²⁹ Različiti pogledi na ljudska prava znatno su usporili donošenje planiranih konvencija pravno obavezujućeg karaktera, s konkretnim normativnim obavezama za države te s kontrolnim mehanizmima implementacije. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, kojim je utvrđeno i pravo na obrazovanje, usvojeni su kao dva odvojena dokumenta 1966. godine, a stupili su na snagu tek 1976. godine.

Normativni sadržaj prava na obrazovanje, koji se direktno reflektira na obaveze država u implementaciji ovog prava, preciziran je tek kasnih devedesetih godina 20. stoljeća, u Općem komentaru br. 13 iz decembra 1999. godine³⁰ usvojenom u okviru Odbora za ekonomska, socijalna i kulturna prava³¹ (u daljnjem tekstu: Odbor). Međunarodni

²⁹ Detaljnije kod Bakšić Muftić, J. (2002). *Sistem ljudskih prava*. Sarajevo (pp. 163–173).

³⁰ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (E/C.12/1999/10).

³¹ Odbor za ekonomska, socijalna i kulturna prava UN-a (engl. *Committee on Economic, Social and Cultural Rights* – CESCR) formalno djeluje pod okriljem Ekonomskog i socijalnog vijeća UN-a. Osim što vrši nadzor nad primjenom Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, usvaja i Opće komentare

pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima kreiran je u periodu blokovske podjele svijeta i dubokih neslaganja oko pravne prirode ovih prava i uloge države u njihovoj provedbi.

Kada je riječ o pravu na obrazovanje, nije bilo sporno da je riječ o primarnoj nadležnosti i odgovornosti javne vlasti. Međutim, apstraktne odredbe međunarodnih konvencija često same po sebi nisu dovoljno precizne i ne sadrže jasne upute o obavezama država, tako da je implementacija prava na obrazovanje u svim njegovim aspektima bila neujednačena. Tome su svakako razlog bile i znatne ekonomske, socijalne, kulturološke i infrastrukturne razlike između država. Također, zavisno od društveno-političkog sistema, postojale su nesuglasice oko implementacije tzv. slobodarske dimenzije obrazovanja, tj. prava roditelja da odlučuju o školovanju djece u skladu sa svojim vjerskim i moralnim uvjerenjima.

Rad na pripremi teksta Općeg komentara počeo je godinu ranije u okviru Ekonomsko-socijalnog vijeća UN-a, u koji su bili uključeni brojni pravni eksperti.³² Sadržaj Generalnog komentara primarno se oslanja na Preliminarni izvještaj specijalne izvjestiteljice o pravu na obrazovanje Katarine Tomaševski i preporuke koje Izvještaj sadrži.³³

Stoga nije slučajno da usvajanje Općeg komentara br. 13 (član 13) kasnih devedesetih godina koincidira s demokratskom tranzicijom socijalističkih država i usklađivanjem razumijevanja prava na slobodan izbor obrazovanja na globalnom nivou. Odbor je prethodno usvojio Opći komentar br. 11: Akcioni plan za obrazovanje (član 14).³⁴ Riječ je o dva komplementarna opća komentara koja je, u kontekstu implementacije prava na obrazovanje, potrebno posmatrati zajedno.

kojima tumači sadržaj prava iz Pakta, razrađuje obaveze država (naprimjer, obavezu poštivanja, zaštite i ispunjenja) te uvodi standarde poput postepene implementacije i minimalnog suštinskog sadržaja (*minimum core content*).

³² United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1998). *Report on the nineteenth session* (E/1999/22; E/C.12/1998/26).

³³ Tomasevski, K. (1999). *Preliminary report of the Special Rapporteur on the right to education* (E/CN.4/1999/49).

³⁴ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 11: Plans of action for primary education* (Article 14).

Opći komentari koje usvaja Odbor za ekonomska, socijalna i kulturna prava nemaju karakter pravno obavezujućeg akta, ali su prihvaćeni kao autoritativno tumačenje odredbi Pakta i smjernica državama članicama za kreiranje zakonodavnog okvira i implementaciju međunarodnih standarda. U vezi s tim, kao najvažniji segmenti prava na obrazovanje definirani su i bit će predstavljeni: načelo postepene implementacije, ciljevi obrazovanja, elementi prava na stjecanje obrazovanja i normativni obim prava na obrazovanje.

3.3. Načelo postepene implementacije

Član 13 je najduža odredba Pakta i veoma široko utvrđuje sadržaj prava na obrazovanje na svim nivoima, ali u različitom obimu i uz diferencirane obaveze država. Termin "priznati" (*to recognize*),³⁵ upotrijebljen u formulaciji "Države ugovornice Pakta priznaju", kojom počinje prva rečenica člana 13, ne znači odsustvo ili "meki" karakter obaveza država. Naprotiv, "priznanje" u ovom kontekstu aktivira primjenu općih obaveza države.³⁶ Načelo postepene implementacije temelji se na članu 2(1) Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, a u kontekstu obrazovanja dodatno je razrađeno u Općem komentaru br. 13 Odbora za ekonomska, socijalna i kulturna prava.

Konkretnije, kada je riječ o pravu na obrazovanje, obaveze država razlikuju se u zavisnosti od nivoa obrazovanja. U tom smislu, obaveza sadržana u članu 13(2)(a) "Osnovnoškolsko obrazovanje mora biti obavezno i besplatno dostupno svima" je prioritarna, bezuvjetna, jasno

³⁵ Značenje termina "priznati" pojasnio je predstavnik UNESCO-a 1951. godine tokom pripremnih radova u Komisiji za ljudska prava na sljedeći način: "Priznanje je prije svega značilo da države trebaju prihvatiti obavezu da učine sve što je u njihovoj moći kako bi ostvarile određene jasno definirane ciljeve, ali bez preuzimanja obaveze da ih postignu u određenom roku. Naravno, oni se mogu ostvarivati samo postepeno, a potrebno vrijeme razlikovat će se u zavisnosti od relativne složenosti problema svake zemlje i sredstava kojima raspolaze." E/CN.4/AC.14/SR.1, 17 May 1951, p. 14.

³⁶ Coomans, F. (1998). *The right to education as a human right: An analysis of key aspects* (E/C.12/1998/16, p. 4).

definirana i ne upućuje na progresivnost.³⁷ Prioritetni status prava na osnovnoškolsko obrazovanje proizlazi i iz člana 14, koji je posvećen provedbi obaveznog i besplatnog osnovnog obrazovanja za sve u državama potpisnicama koje još nisu postigle taj cilj.

S druge strane, podstavovi člana 13(2)(b) (srednje obrazovanje) i 13(2)(c) (visoko obrazovanje) ne sadrže neposrednu obavezu pune implementacije, već utvrđuju obavezu države da “poduzme korake” u smjeru ostvarivanja srednjeg, visokog i temeljnog obrazovanja za sve koji potpadaju pod njenu nadležnost. U tom smislu potrebno je usvojiti nacionalne strategije obrazovanja koje uključuju pokazatelje i parametre putem kojih se može pratiti napredak u ostvarivanju prava na obrazovanje.³⁸ Riječ je o mehanizmima koji se razlikuju od države do države te zavise od ekonomskih, društvenih, geografskih i infrastrukturnih faktora. U tom smislu ostvarenje prava na obrazovanje, do pune realizacije, podliježe načelu postepene implementacije.

Načelo postepene implementacije prava na obrazovanje znači da su države obavezne pravo na obrazovanje ostvarivati postepeno, koristeći maksimalno raspoložive resurse, s ciljem njegovog punog ostvarenja u razumnom roku, naročito kada je riječ o elementima tog prava koji zahtijevaju znatna finansijska i institucionalna sredstva.³⁹

U praktičnom smislu, načelo postepene implementacije prava na obrazovanje:

- priznaje da države ne mogu uvijek odmah u potpunosti osigurati sve aspekte prava na obrazovanje;
- ne dopušta neopravdano odgađanje izvršenja obaveza niti pasivnost države te zahtijeva konkretne, ciljne i mjerljive korake ka unapređenju dostupnosti, pristupačnosti, prihvatljivosti i prilagodljivosti obrazovanja;
- zabranjuje retrogradne mjere (nazadovanje u već dostignutom nivou zaštite), osim ako su strogo opravdane.

³⁷ Opći komentar br. 13, tačka 51 United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13*, para. 51.

³⁸ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13*, para. 52.

³⁹ Ibidem (para. 5).

4. Ciljevi i sadržaj prava na obrazovanje

4.1. Ciljevi obrazovanja

Poveznica između prava na obrazovanje i ciljeva obrazovanja u fokusu je međunarodnih instrumenata još od usvajanja Univerzalne deklaracije. Ranije je naznačen kontekst vremena u kojem je kreirana i usvojena Univerzalna deklaracija te namjera da se njome postave temelji za izgradnju boljeg društva, i to na globalnom nivou, a ne samo na nivou država članica. Obrazovni sistem je instrument kojim se usmjerava odgoj djece i mladih te kreiraju temeljne vrijednosti društva na kojima se izgrađuje politička zajednica.⁴⁰

Rasprave u vezi s formulacijom člana 26 Univerzalne deklaracije rezultirale su jasnim stavom da cilj obrazovanja ne može biti samo stjecanje i prenošenje znanja i vještina, već puni razvoj pojedinca, što je preduvjet za napredak zajednice u kojoj živi.⁴¹ Naime, ostvarivanje prava na obrazovanje u obrazovnom sistemu koji promiče netoleranciju i obezvrjeđuje drugog i drugačijeg, širi rasističke i fašističke ideje, može biti pogubno za pojedinca i društvo, jednako, ako ne i više od uskraćivanja obrazovanja. Za vrijeme nacionalsocijalističkog perioda u Njemačkoj obrazovanje je bilo dobro organizirano, ali istovremeno prožeto ideologijom koja je razvijala rasnu netrpeljivost i slijepu poslušnost vođi i sistemu. Kako je monopol nad obrazovnim sistemom moćno oružje u rukama države, član 26 Univerzalne deklaracije predstavlja pokušaj da se države bar deklarativno obavežu da to oružje neće koristiti suprotno ciljevima UN-a.

Ipak, tek su usvajanjem Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima države i pravno obavezne da pravo na obrazovanje bude implementirano u skladu s ciljevima obrazovanja. Implementacija prava na obrazovanje, osim dostupnosti i pristupa obrazovnim institucijama, podrazumijeva i nastavne sadržaje usmjerene

⁴⁰ Duman, Dž., & Balić, L. (2024). Pravo na obrazovanje i roditeljska odgovornost. *Pregled: Periodical for Social Issues*, 3, pp. 57–78 (p. 58).

⁴¹ Hodgson, D. (1996). The international human right to education and education concerning human rights. *The International Journal of Children's Rights*, 5, pp. 237–262 (p. 251).

ka ciljevima obrazovanja. Ciljevi obrazovanja, kako su definirani članom 13(1) Pakta, u najvećem dijelu oslanjaju se na ciljeve iz člana 26(2) Univerzalne deklaracije te utvrđuju neodvojivu i uzajamnu uvjetovanost dostupnosti prava na obrazovanje, s jedne strane, i ciljeva obrazovanja, s druge strane. Oni predstavljaju obavezujuće smjernice za kreiranje sadržaja obrazovanja, nezavisno od toga je li riječ o javnom ili privatnom, formalnom ili neformalnom obrazovanju.⁴²

Dostupnost obrazovanja i njegov sadržaj lice su i naličje istog prava te ih, osim Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, i sljedeći međunarodni instrumenti tretiraju kao neodvojivu cjelinu: UNESCO-ova Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju iz 1960. godine, Međunarodna konvencija o sprečavanju svih oblika rasne diskriminacije iz 1965. godine, Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena iz 1979. godine, Konvencija o domorodačkim i plemenskim narodima (Konvencija 169) Međunarodne organizacije rada (MOR) iz 1989. godine i Konvencija o pravima djeteta iz 1989. godine.

Ciljevi obrazovanja reflektiraju vrijednosti koje trebaju prožimati obrazovni sistem u cjelini. Oni nisu vezani samo za sadržaj nastavnih programa, već predstavljaju i smjernice za razvoj šireg okruženja unutar kojeg se obrazovanje odvija, prije svega za uvođenje nastavnih metoda koje omogućavaju da učenici i studenti bez straha iznose svoje mišljenje i stavove te za eliminaciju svakog vida nasilja u školama.⁴³

Individualno i društveno usmjereni ciljevi

Pravo na obrazovanje prije svega je individualno pravo, ali pravo koje ima kolektivne implikacije te može štititi, ali i štetiti dobrobiti čitave zajednice. Shodno tome, ciljevi obrazovanja u najširem smislu mogu se podijeliti u dvije grupe: ciljeve usmjerene ka razvoju pojedinca i ciljeve usmjerene ka razvitku zajednice, tzv. društveno usmjerene ciljeve.⁴⁴

Ipak, riječ je o relativnim i fluidnim kriterijima, jer samo društvo u kojem svaka osoba ima jednake mogućnosti za osobni rast i razvoj

⁴² United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13*, para. 4.

⁴³ Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law*. Leiden: Koninklijke Brill NV (p. 465).

⁴⁴ Ibidem (p. 468).

bez diskriminacije i u kojem je zaštićeno dostojanstvo svake osobe može napredovati i postići dugoročnu stabilnost i blagostanje.

Ciljevi obrazovanja usmjereni su na:

- a) “puni razvoj ljudske ličnosti”, dostojanstva i efektivnog učešća pojedinca u slobodnom društvu⁴⁵ – kao ciljeve usmjerene ka pojedincu.

Dostojanstvo ljudske ličnosti smatra se jednom od izvorišnih vrijednosti ljudskih prava i urođenim svojstvom svakog ljudskog bića koje treba biti priznato i zaštićeno u svim uvjetima i pod svim okolnostima.⁴⁶ Dostojanstvo se štiti zabranom diskriminacije, garancijom temeljnih prava i zaštitom duhovnog i tjelesnog integriteta. Puni razvoj ljudske ličnosti, kao najvažniji cilj obrazovanja,⁴⁷ vezan je za nastavne sadržaje oslobođene državne i ideološke indoktrinacije te razvijanje svijesti svakog pojedinca o ljudskim pravima koja mu pripadaju. Obrazovanje koje vodi punom razvoju ljudske ličnosti nije ograničeno na transfer akademskog znanja, već treba biti usmjereno na prepoznavanje i jačanje talenata i najviših potencijala duševnih i tjelesnih sposobnosti svakog djeteta.⁴⁸

Samo obrazovanje koje nije isključivo i netolerantno prema kritičkom mišljenju može osposobiti pojedinca da bude aktivan sudionik u slobodnom društvu, gdje svoja prava koristi kao instrumente za unapređenje ne samo vlastitog položaja već i jačanje demokratskog karaktera države. Stoga, iako je ovaj cilj obrazovanja usmjeren ka razvoju pojedinca, njime se nastoji osnažiti svaka osoba da svojim djelovanjem doprinese dobrobiti društva.

- b) poštivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda, promocija vrijednosti razumijevanja, tolerancije i prijateljstva među narodima, kao i među različitim etničkim, vjerskim i rasnim grupama te

⁴⁵ *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (1966), Article 13(1).

⁴⁶ Bakšić Muftić, J. (2002). *Sistem ljudskih prava*. Sarajevo (p. 154).

⁴⁷ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 4).

⁴⁸ United Nations General Assembly. (1989). *Convention on the Rights of the Child* (Article 29(a)).

podrška aktivnostima Ujedinjenih nacija na očuvanju međunarodnog mira,⁴⁹ kao i ravnopravnosti spolova i zaštiti okoliša – kao tzv. društveno usmjereni ciljevi.

Takozvani društveno usmjereni ciljevi obrazovanja primarno se temelje na članu 1 Povelje UN-a i odražavaju vrijednosti, zadaću i svrhu osnivanja UN-a. Njima se teži razvoju miroljubivih odnosa među narodima, uz poštivanje načela jednakopravnosti i samoopredjeljenja naroda, zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda te ukidanja svih oblika diskriminacije. Usmjereni su ka razvoju zajednica, kako na nacionalnom tako i na globalnom nivou, jer je poštivanje prava i temeljnih sloboda na nacionalnom nivou preduvjet za jačanje tolerancije, prijateljstva i razumijevanja među različitim etničkim, vjerskim ili rasnim grupama. Također, da bi obrazovanje doprinijelo izgradnji međunarodnog mira i bilo podrška aktivnostima UN-a, neophodno je aktivno i odlučno djelovanje znatnog broja država članica UN-a. O ovim ciljevima već je rečeno u kontekstu člana 26 Univerzalne deklaracije.

Rodna ravnopravnost nije dio ciljeva iz člana 13 Pakta, ali se bez sumnje može smatrati jednim od znatno društveno usmjerenih ciljeva obrazovanja, što je u konačnici i navedeno u Komentaru br. 13.⁵⁰ Obrazovanje ima jednu od ključnih uloga u unapređenju položaja žena i važan je dio procesa društvene transformacije koji uključuje muškarce, žene, dječake i djevojčice u razvoju rodno ravnopravnog društva.

U proširene društvene ciljeve ubrajaju se i zaštita životne sredine,⁵¹ razvijanje svijesti o vlastitom kulturnom identitetu, jeziku i tradiciji⁵² te eliminacija predrasuda u odnosu na drugačije civilizacije.⁵³

⁴⁹ *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (1966), Article 13.

⁵⁰ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 5).

⁵¹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education*.

⁵² United Nations General Assembly. (1989). *Convention on the Rights of the Child* (Article 29).

⁵³ International Labour Organization. (1989). *Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989* (No. 169).

Normativni karakter ciljeva obrazovanja

Ciljevi obrazovanja, posebno društveno usmjereni ciljevi temeljeni na Povelji UN-a, često su tumačeni samo kao deklaratorna načela bez pravnih obaveza za države članice.⁵⁴ Ipak, Gebert smatra da je pravna obaveznost ciljeva obrazovanja nesporna,⁵⁵ prije svega jer su sadržani u normativnom dijelu Međunarodnog pakta te imaju jednak status kao i svaka druga odredba. Također, rasprave vođene prilikom pripreme teksta Međunarodnog pakta govore u prilog tome da su ciljevi inkorporirani u finalni tekst s namjerom da se države obavežu na usklađivanje sadržaja svojih obrazovnih programa s tim ciljevima. Kao treći argument Gebert ističe da je Odbor ciljeve percipirao kao pravno obavezujuće, jer je u tački 4 Komentara naglašena saglasnost država da će obrazovanje, i privatno i državno, biti usmjereno ka konkretnim ciljevima iz člana 13. Dalje, u tački 49 utvrđena je vrlo konkretna pravna obaveza država da školski programi na svim nivoima obrazovnog sistema budu usmjereni ka ciljevima iz člana 13(1).

Realizacija ovih ciljeva sama po sebi je kompleksna, imajući u vidu različite nacionalne kulture i vrijednosti na kojima se temelje. Reforme u obrazovanju često podrazumijevaju odstupanje od ustaljenih tradicionalnih uloga i odnosa i nisu nužno dobro prihvaćene od svih dijelova društva. To samo po sebi znači da je usmjeravanje obrazovanja prema implementaciji ovih ciljeva dugotrajan i višegeneracijski proces.

U vezi s tim, Odbor za prava djeteta u Općem komentaru br. 1 prvi put nagovijestio je ideju o "obrazovanja o ljudskim pravima" kao dijelu kurikuluma koji treba pružiti informacije o sadržaju ugovora o ljudskim pravima.⁵⁶ Koncept obrazovanja o ljudskim pravima kasnije je konkretiziran Preporukom o obrazovanju za međunarodno

⁵⁴ United Nations General Assembly, 12th Session. (1957). *Third Committee: Summary record of the 783rd meeting* (A/C.3/SR.783).

⁵⁵ Gebert, P. (1996). *Das Recht auf Bildung nach Art. 13 des UNO-Paktes über wirtschaftliche, soziale und kulturelle Rechte und seine Auswirkungen auf das schweizerische Bildungswesen*. St. Gallen: Leo Furer AG. U: Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law* (p. 469). Leiden: Koninklijke Brill NV.

⁵⁶ United Nations Committee on the Rights of the Child. (2001). *General Comment No. 1: The aims of education* (para. 15).

razumijevanje, saradnju i mir te obrazovanju koje se odnosi na ljudska prava i temeljne slobode, koju je UNESCO usvojio 1974. godine, kao i nizom dokumenata usvojenih nakon toga, a koji tumače i ažuriraju ovu Preporuku.⁵⁷ Ovim instrumentima koncept "obrazovanje o ljudskim pravima" primarno je vezan za uvođenje "ljudskih prava" kao zasebnog nastavnog predmeta, ali i kao koncept koji treba biti sveobuhvatan i inkorporiran u svakodnevni život i iskustva djece. Time se osigurava da ove vrijednosti postanu dio ličnosti svakog pojedinca, a što je osnova stvaranja nove globalne zajednice koja se temelji na solidarnosti između pojedinaca i grupa.⁵⁸

Komentarom br. 1 Odbora za prava djeteta, uz uvođenje obrazovanja o ljudskim pravima, utvrđeno je da, u cilju implementacije ciljeva obrazovanja, institucije država članica trebaju, između ostalog:

- provesti suštinsku i sistemsku reformu nastavnih programa, udžbenika, materijala i školskih politika kako bi u njih uključile ciljeve obrazovanja;
- obučiti nastavni kadar za uvođenje nastavnih metoda koje odražavaju ciljeve obrazovanja;
- osigurati inkluzivno, nenasilno školsko okruženje koje je samo po sebi odraz ciljeva obrazovanja;
- uspostaviti sistem evaluacije implementacije ciljeva obrazovanja koji ubuhvata sve aktere obrazovnog procesa, uključujući djecu unutar i van sistema školovanja, nastavnike, lidere mladih, roditelje;
- ohrabriti masovne medije da promoviraju vrijednosti koje odražavaju ciljeve obrazovanja.⁵⁹

⁵⁷ UNESCO. (1993). *World Plan of Action on Education for Human Rights and Democracy*; UNESCO. (1995). *Declaration and Integrated Framework of Action on Education for Peace, Human Rights and Democracy*; UN General Assembly. (1995). *United Nations Decade for Human Rights Education (1995-2004): Revised draft plan of action (A/49/261/Add.1)*; World Conference on Human Rights. (1993). *Vienna Declaration and Programme of Action (A/CONF.157/23)*.

⁵⁸ Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law*. Leiden: Koninklijke Brill NV (p. 473).

⁵⁹ United Nations Committee on the Rights of the Child. (2001). *General Comment No. 1: The aims of education* (paras. 17–26).

Konvencijom o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena utvrđene su konkretne mjere u oblasti obrazovanja u cilju ostvarenja rodne ravnopravnosti,⁶⁰ a neke od njih su:

- uklanjanje stereotipnog shvatanja uloga muškaraca i žena na svim nivoima i u svim oblicima obrazovanja;
- poticanje zajedničkog obrazovanja;
- revizija udžbenika i školskih programa.

Konvencija o domorodačkim i plemenskim narodima (1989) predstavlja jedan od specifičnih instrumenata koji štiti domorodačke zajednice i njihove kulture od asimilacije i nestajanja. Njome se nastoje postići razumijevanje i tolerancija za posebnosti ovih manjinskih zajednica te je u skladu s tim predviđeno da mjere u obrazovanju moraju biti usmjerene ka:

- razbijanju predrasuda i stereotipa koji prate ovu populaciju;
- reviziji obrazovnih materijala, a posebno udžbenika historije, tako da sadrže objektivne i informativne opise društva i kulture domorodačke populacije.

4.2. Elementi (Komponente) prava na stjecanje obrazovanja

Kada je predstavljeno načelo postepene implementacije, ukazano je da se obaveze država u implementaciji prava na obrazovanje u velikoj mjeri razlikuju kada je riječ o osnovnoškolskom obrazovanju i drugim oblicima obrazovanja. Odbor je također naglasio da je svjestan brojnih i različitih prepreka s kojima se mnoge države susreću i koje ometaju potpuno provođenje člana 13 Pakta te da svaka, u skladu sa svojim posebnostima i uvjetima, može precizirati i razraditi primjenu prava na obrazovanje. Međutim, Odbor je izdvojio i osnovne elemente prava na obrazovanje i uspostavio vezu s vrstama državnih obaveza koje im odgovaraju, čime su date jasne smjernice za implementaciju ovog prava. Konkretnije, uz načelo postepene

⁶⁰ United Nations General Assembly. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (Article 10(c)).

implementacije, obrazovanje u svim oblicima i na svim nivoima treba biti raspoloživo, dostupno, prihvatljivo i prilagodljivo.⁶¹

Raspoloživost (availability)

Raspoloživost obrazovanja podrazumijeva obavezu države da osigura adekvatan broj funkcionalnih obrazovnih institucija, programa i nastavnog kadra. Kada je riječ o osnovnoškolskom i srednjem obrazovanju, potrebno je da su raspoloživi kapaciteti usklađeni s brojem djece, jer trebaju biti dostupni svima. Stoga, prvi korak za države je urediti efikasan sistem registracije rođenja kako bi mogle utvrditi broj potencijalnih učenika te, shodno tome, osigurati dovoljno upisnih mjesta.⁶² U slučaju visokog i temeljnog obrazovanja, institucije i nastavni kadar trebaju biti na raspolaganju što većem broju osoba. Kriterij "raspoloživost" obrazovanja u širem smislu obuhvata dva aspekta: raspoloživost škola i raspoloživost nastavnika.

Raspoloživost škola znači obavezu države da uspostavi i finansira sistem javnih škola s besplatnim obrazovanjem visokog kvaliteta za sve bez diskriminacije, a koji u potpunosti poštuje sva prava djeteta. Škole trebaju biti "stvarno, a ne samo nominalno raspoložive",⁶³ dakle trebaju biti funkcionalne, tako da se nastava i učenje u njima mogu odvijati na smislen način. Minimum bi bio prostor koji štiti od lošeg vremena, a poželjno je da imaju sanitarne prostorije za oba spola, zdravu pitku vodu... Ipak, u nerazvijenim državama pitka tekuća voda i struja u školama su izuzetak, a ne pravilo. Države trebaju osigurati osnovna nastavna sredstava neophodna za rad u školama, a u perspektivi i dodatne objekte kao što su biblioteke, računarsku opremu i informacione tehnologije. Međutim, podaci govore da širom svijeta mnoga djeca završe osnovnu školu a da nikada nisu vidjela udžbenik na svom maternjem jeziku.⁶⁴

⁶¹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (E/C.12/1999/10, para. 6).

⁶² Tomaševski, K. (2000). *Report of the Special Rapporteur on the right to education* (E/CN.4/2000/6, para. 11).

⁶³ Tomaševski, K. (1999). *Report of the Special Rapporteur on the right to education* (E/CN.4/1999/4, para. 52).

⁶⁴ Schleicher, A. (1995). *The conditions of primary schools: A pilot study in the least developed countries: A report to UNESCO and UNICEF*. Paris: UNESCO.

Drugi aspekt raspoloživosti obrazovanja jeste osiguranje kvalificiranog nastavnog kadra. To je ujedno i preduvjet i najvažniji element implementacije prava na obrazovanje. U izvještaju Specijalne izveštiteljice o pravu na obrazovanje naglašeno je sljedeće: "Za školovanje koje se odvija bez škole, vode, sanitarnih objekata, klupa i stolica, knjiga, tabli, olovaka i papira, nastavnik čini svu razliku, a odsustvo nastavnika onemogućava da se nastava uopće odvija."⁶⁵

Države imaju obavezu kontinuirano kreirati i razvijati politike koje osiguravaju kvalitetnu obuku i zapošljavanje dovoljnog broja nastavnog kadra. U tom smislu potrebno je štititi radna i sindikalna prava nastavnika te osigurati da njihove plate budu srazmjerne njihovom društvenom statusu. Posebno je naglašeno pravo na štrajk nastavnika radi zaštite profesionalnih interesa, s obzirom na to da nisu u kategoriji esencijalnih službi niti javnih službenika koji djeluju u ime javnih vlasti.⁶⁶

Članom 13 Pakta nije spomenuta akademska sloboda kao aspekt prava na visoko obrazovanje. Međutim, Odbor je u Komentaru smatrao važnim naglasiti da se pravo na obrazovanje može uživati jedino ako ga prate akademske slobode profesora i studenata⁶⁷ koje štite od političkih i drugih pritisaka.

Akademska sloboda, prema mišljenju Odbora, obuhvata:⁶⁸

- slobodu članova akademske zajednice da, pojedinačno ili kolektivno, razvijaju i prenose znanje i ideje, kroz istraživanja, predavanja, diskusije, dokumentiranja, kreiranje ili pisanje;
- pravo pojedinaca da slobodno iznose mišljenje o ustanovi ili sistemu u kojem rade;
- slobodu pojedinaca da obavljaju funkcije bez diskriminacije ili straha od represije društva ili bilo kojih drugih aktera;
- slobodu pojedinaca da učestvuju u profesionalnim ili predstavničkim akademskim tijelima te pravo da uživaju sva međunarodno priznata ljudska prava bez diskriminacije;

⁶⁵ Tomaševski, K. (2000). *Report of the Special Rapporteur on the right to education* (E/CN.4/2000/6, para. 42).

⁶⁶ Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law*. Leiden: Koninklijke Brill NV (p. 483).

⁶⁷ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 38).

⁶⁸ Ibidem (para. 39).

- obavezu svakog pojedinca da poštuje akademske slobode drugih te obavezu akademskih institucija da osiguraju slobodne rasprave neistomišljenika te jednako postupanje prema svima bez diskriminacije po bilo kojem zabranjenom osnovu.

Dostupnost (Accessibility)

Dostupnost obrazovanja podrazumijeva da obrazovne ustanove i programi trebaju biti dostupni svima u nadležnosti države. Dostupnost obrazovanja obuhvata tri komplementarne dimenzije koje se međusobno prožimaju, a to su:

1. *de facto* i *de iure* dostupnost obrazovanja za sve bez diskriminacije po bilo kojem zabranjenom osnovu – osiguranje jednakog pristupa obrazovanju na svim nivoima obrazovanja bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge lične osobine. Ovakva formulacija ne ograničava pravo na obrazovanje samo na djecu, dakle ne isključuje obrazovanje odraslih;
2. Ekonomska dostupnost – dostupno obrazovanje mora biti svima priuštivo. S tim da prioritet ima osnovnoškolsko obrazovanje, gdje su države vezane neposrednom obavezom da bude obavezno i za sve besplatno. Kada je riječ o srednjoškolskom i visokom obrazovanju, države se obavezuju na postepenu implementaciju besplatnog školovanja;
3. Fizička dostupnost – obrazovne ustanove trebaju biti na prihvatljivim geografskim lokacijama ili dostupne putem savremene tehnologije, odnosno kroz modele učenja na daljinu.

Dostupnost obrazovanja bez diskriminacije ujedno je prvi od tri elementa suštinskog sadržaja prava na obrazovanje te će u daljnjem tekstu biti detaljnije analizirana u svojim različitim aspektima.

Sinteza ekonomske i fizičke dostupnosti predstavlja aspekt “obaveznog i besplatnog osnovnoškolskog obrazovanja”, što je drugi element suštinskog sadržaja prava na obrazovanje.

Prihvatljivost (acceptability)

Prihvatljivost obrazovanja znači da oblik i sadržaj obrazovanja, uključujući i nastavni plan, program i metode na svim nivoima obrazovanja,

trebaju biti prihvatljivi (naprimjer relevantni, kulturološki adekvatni i kvalitetni) za učenike, a u odgovarajućim slučajevima i za roditelje. Implementacija prava na obrazovanje u ovom aspektu podrazumijeva pravo na osnivanje privatnih škola uz obavezu države da usvoji minimalne kriterije obrazovanja koji obavezuju i privatne škole.⁶⁹ Prihvatljivost sadržaja odnosi se na pravo roditelja na odgoj i obrazovanje u skladu sa svojim vjerskim, filozofskim i moralnim vrijednostima i u javnim školama, odnosno na zahtjev da država ne koristi obrazovni sistem za indoktrinaciju putem školskih programa nespojivih s vjerskim i drugim uvjerenjima učenika.⁷⁰ Ovaj aspekt prava na obrazovanje u korelaciji je s ciljevima obrazovanja kako su određeni u članu 13(1) Pakta, kao i minimalnim standardima obrazovanja koje odobri država članica kako je definirano članom 13(4). Tačnije, prihvatljivost obrazovanja jeste segment "prava na slobodno obrazovanje", što je i treći element suštinskog sadržaja prava na obrazovanje i koji će biti posebno obrađen.

Nastavne metode i metode održavanja discipline moraju biti prihvatljive tako da uvažavaju dostojanstvo svakog djeteta i da ne narušavaju razvoj ljudske ličnosti kao jedan od ciljeva obrazovanja. U vezi s tim, Odbor je naglasio da su tjelesno kažnjavanje i javno ponižavanje u školama potpuno neprihvatljive disciplinske metode i u potpunoj suprotnosti s osnovnim principom ljudskih prava: s dostojanstvom pojedinca. Također, disciplinske mjere u obrazovnim institucijama ne mogu biti takve da se njima ugrožava ostvarivanje drugih prava koja Pakt garantira, a posebno prava na ishranu.⁷¹

Prilagodljivost (adaptability)

Obrazovanje mora biti učinjeno prilagodljivim na svim nivoima obrazovanja. Odbor je na sljedeći način odredio kriterij "prilagodljivosti" obrazovanja: "Obrazovanje mora biti fleksibilno kako bi se

⁶⁹ Tomaševski, K. (2001). *Right to education* (Primer No. 3). Gothenburg (p. 29).

⁷⁰ European Training and Research Center for Human Rights and Democracy. (2003). *Understanding human rights: Manual on human rights education*. Graz (p. 186).

⁷¹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 41).

moglo prilagoditi potrebama društava i zajednica koje se mijenjaju te odgovoriti na potrebe učenika u okviru njihovih raznolikih društvenih i kulturnih okruženja.”

Dakle, kvalitet i sadržaj obrazovnih programa trebaju biti osmišljeni s ciljem da znanja i vještine koje se stječu u školi budu usklađene s odgovarajućim potrebama učenika u različitim društvenim i kulturnim sredinama. Obrazovanjem se mora uspostaviti “ravnoteža između izloženosti djece lokalnoj i globalnoj zajednici na način da se upoznaju kako s vlastitim tako i sa stranim kulturama”.⁷² Obrazovni programi trebaju biti usmjereni na zabranu poticanja na diskriminaciju te izbjegavanje stereotipnih prikaza “drugačijih”, a posebno izbjeglica, radnika migranata, manjina ili autohtonih naroda. U vremenu globalizacije nastavni programi trebali bi poticati i upoznavanje djece s pozitivnim karakteristikama stranih kultura.⁷³

Također, fleksibilnost obrazovanja znači da mora biti raznovrsno kako bi moglo zadovoljiti obrazovne potrebe manjinskih i autohtonih zajednica, izbjeglica, radnika migranata, pritvorenih osoba i mnogih drugih grupa. Prilagodljivost obrazovanja podrazumijeva osiguravanje optimalnog razvoja za svaku osobu, posebno za djecu s invaliditetom i djecu koja rade, kao i za djecu s poteškoćama u razvoju, u skladu s njihovim uzrastom, mogućnostima i mentalnim i fizičkim sposobnostima.

4.3. Normativni obim prava na obrazovanje

Pojam “obim prava” (*scope of the right*) obuhvata sve elemente koje utvrđuju jedna ili više odredbi određenog prava, odnosno sve što neko pravo štiti, garantira i uređuje. Normativni obim prava predstavlja slojevit koncept, koji se sastoji od tri različita dijela: tzv. jezgre prava, odnosno elemenata suštinskog sadržaja (*core content*), perifernih elemenata (*circumjacence*) i vanjskog ruba (*outer edge*).⁷⁴

⁷² Tomaševski, K. (1999). *Report of the Special Rapporteur on the right to education* (E/CN.4/1999/49, para. 72).

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Orucu, E. (n.d.). The core of rights and freedoms: The limit of the limits. U: Coomans, F. (n.d.). Exploring the normative content of the right to education as a human right: Recent approaches. *Persona y Derecho: Revista de Fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos*, 50, pp. 61–100 (p. 75).

Obim i normativni sadržaj ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava često se smatraju nedovoljno preciznim i otvorenim, naročito u kontekstu ocjenjivanja konkretnog postupanja država i utvrđivanja povreda tih prava. Upravo zato važno je utvrditi elemente suštinskog sadržaja pojedinog prava, jer se time jasnije mogu odrediti minimalne obaveze država koje nisu obuhvaćene načelom postepene implementacije, već nastupaju automatski i neposredno samim pristupanjem međunarodnom ugovoru. U suštini, obim prava pokazuje granice i sadržaj prava – šta pravo garantira, šta država mora osigurati i gdje su moguća odstupanja ili prilagođavanja.

Elementi suštinskog sadržaja jesu jezgro ili nukleus prava; oni su neophodni za samo postojanje tog prava kao ljudskog prava.⁷⁵ Ovi elementi su u pojačanoj i neposrednoj vezi s osnovnom normom prava i imaju prioritetni normativni značaj u odnosu na druge, izvedene ili periferne aspekte prava. Riječ je o apsolutnom, neotuđivom i univerzalnom minimumu, koji predstavlja *raison d'être* pravne norme i bez kojeg pravo gubi svoj supstantivni karakter ljudskog prava.⁷⁶ Na koncept suštinskog sadržaja prava indirektno upućuje i član 4 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, koji dopušta ograničenja uživanja priznatih prava samo ako nisu u suprotnosti s prirodom samog prava. Suštinski sadržaj prava mora imati univerzalan karakter. Obaveze koje proizlaze iz jezgra prava ne smiju zavisiti od raspoloživosti resursa i moraju imati prioritet u odnosu na sve druge obaveze koje se odnose na implementaciju perifernih elemenata. Prihvatanje relativiziranog pristupa jezgru prava ozbiljno bi potkopalo princip univerzalnosti ljudskih prava.

Elementi koji ne pripadaju jezgru prava nisu manje važni, ali imaju izvedeni karakter i u pravilu su podložni postepenoj implementaciji. Periferni elementi dodatni su elementi koji proširuju ili konkretiziraju pravo, ali nisu apsolutno neophodni. Vanjski rub prava čine fleksibilni ili opciono ostvarivi aspekti prava, koji zavise od resursa, politike ili lokalnog konteksta. Periferni elementi i elementi vanjskog

⁷⁵ Coomans, F. (1998). *The right to education as a human right: An analysis of key aspects* (E/C.12/1998/16, p. 5).

⁷⁶ Young, K. G. (2008). The minimum core of economic and social rights: A concept in search of content. *Yale International Law Journal*, 33, pp. 113–175 (p. 126).

rubu prava predstavljaju nadgradnju suštinskih elemenata. Njihova realizacija često zahtijeva vrijeme i znatna finansijska sredstva te stoga podliježe načelu postepene implementacije.

Core content prava na obrazovanje

Definiranje suštinskog sadržaja prava na obrazovanje temelji se na sistemskom tumačenju člana 13 ICESCR-a, uz uvažavanje drugih relevantnih međunarodnih instrumenata, naročito Konvencije o pravima djeteta, Evropske konvencije o ljudskim pravima, UNESCO-ove Konvencije protiv diskriminacije u obrazovanju, kao i Općeg komentara br. 13 Odbora za ekonomska, socijalna i kulturna prava.

Coomans je kroz svoja brojna istraživanja došao do zaključka da suštinski sadržaj prava na obrazovanje obuhvata tri temeljna elementa:

1. Princip opće dostupnosti obrazovanja bez diskriminacije;
2. Obavezno i besplatno osnovnoškolsko obrazovanje;
3. Pravo na slobodan izbor obrazovanje.

Periferni elementi i vanjski rub prava na obrazovanje

Kada država implementira suštinske elemente prava na obrazovanje bez većih poteškoća, to ne znači da je došlo do pune realizacije prava. Naprotiv, tada država ima obavezu implementacije perifernih elemenata, koji, iako nisu esencijalni, konkretiziraju i obogaćuju sadržaj prava na obrazovanje. U odnosu na član 13 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, prioritetni periferni elementi su opće dostupno i besplatno srednje obrazovanje i besplatno visoko obrazovanje te temeljno obrazovanje, koji će biti predstavljeni.

Ipak, gledajući iz širokog spektra pravnih instrumenata kojima su uređeni različiti aspekti prava na obrazovanje, Coomans navodi brojne periferne elemente prava na obrazovanje:

- osiguranje pristupa informacijama o zdravlju i dobrobiti porodice, uključujući planiranje porodice (Član 10(h) Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena);
- promociju obrazovanja lica koja imaju status izbjeglica (Član 22(2) Konvencije i protokolu o statusu izbjeglica iz 1951. godine);

- promociju obrazovanja djece iz domorodačkih zajednica na maternjem jeziku (Član 28(1) Konvencije MOR-a br. 169);
- uvođenje i održavanje adekvatnog sistema stipendiranja, osiguravanje odgovarajućih materijalnih uvjeta za nastavno osoblje i dostupnost koherentnog sistema javnog obrazovanja na svim nivoima (lokalni, regionalni i nacionalni).⁷⁷

5. Principi ostvarivanja prava na obrazovanje

5.1. Opća dostupnost obrazovanja bez diskriminacije

Prvi suštinski element prava na obrazovanje sadržan je u rečenici kojom počinje član 13: “Države članice ovog Pakta priznaju svakom licu pravo na obrazovanje.” Zabrana diskriminacije u obrazovanju ne podliježe načelu postepene implementacije, već je neposredna obaveza države koja počinje momentom pristupanja Paktu. U praktičnom smislu, obaveza je države da osigura da nikome ne bude uskraćeno pravo na obrazovanje, ili, preciznije, da garantira pravo pristupa javnim obrazovnim institucijama pod jednakim uvjetima za sve osobe.

Zabrana diskriminacije pri ostvarivanju prava na obrazovanje odnosi se na sve nivoe i aspekte obrazovanja, kao i na sve osnove po kojima je diskriminacija zabranjena u međunarodnim sporazumima.⁷⁸ Pojam diskriminacije u obrazovanju tumači se u svjetlu UNESCO-ove Konvencije protiv diskriminacije u obrazovanju, relevantnih odredbi Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, Međunarodne konvencije o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije, Konvencije o pravima djeteta i MOR-ove Konvencije o domorodačkim i plemenskim narodima (Konvencija 169).

Diskriminacija u obrazovanju najprije je bila definirana kao “svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti koje

⁷⁷ Coomans, F. (n.d.). Exploring the normative content of the right to education as a human right: Recent approaches. *Persona y Derecho: Revista de Fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos*, 50, pp. 61–100 (pp. 91–92).

⁷⁸ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 6(b) i para. 31).

se zasniva na rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom porijeklu, ekonomskom statusu ili rođenju, a koje za svrhu ima osporavanje ili ugrožavanje prava na jednak tretman u obrazovanju”⁷⁹. S vremenom je zabrana diskriminacije proširena i na osnove koje se posebno tiču statusa djece rođene van braka, a zatim i u odnosu na osobe s invaliditetom. Okvirnim planom iz Dakara posebno je naglašeno da zabrana diskriminacije znači i mjere koje će osigurati pristup obrazovanju i za najsiromašnije slojeve društva, djecu koja rade, pripadnike nomadskih zajednica, osobe zaražene HIV-om, kao i osobe s posebnim potrebama.⁸⁰ Princip nediskriminacije u pristupu obrazovanju odnosi se i na sva lica školskog uzrasta koja žive na teritoriji države članice, uključujući i nedržavljanke.⁸¹

Diskriminacija u obrazovanju, između ostalog, obuhvata:

- ograničavanje pristupa bilo kojoj osobi ili grupi osoba bilo kojoj vrsti ili bilo kojem nivou obrazovanja;
- osnivanje ili održavanje odvojenih obrazovnih sistema ili ustanova za osobe ili grupe osoba;
- ograničavanje bilo koje osobe ili grupe osoba na obrazovanje nižeg standarda;
- dovođenje bilo koje osobe ili grupe osoba u položaj koji je u suprotnosti s ljudskim dostojanstvom;
- velike razlike u sredstvima namijenjenim obrazovanju, što rezultira neujednačenim kvalitetom obrazovanja na različitim geografskim područjima.

Ipak, odvojeni sistemi obrazovanja ne smatraju se diskriminacijom:

- a) u slučaju istospolnih škola, pod uvjetom da je osiguran jednak pristup obrazovanju za žene i muškarce, osiguran nastavni kadar

⁷⁹ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (1960). *Convention against Discrimination in Education* (Article 1).

⁸⁰ World Education Forum. (2000). *Dakar framework for action: Education for all: Meeting our collective commitments* (Expanded commentary, para. 19).

⁸¹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 34).

s kvalifikacijama istog standarda, te školski prostor i oprema istog kvaliteta, kao i mogućnost pohađanja istih ili približno istih programa;

- b) iz vjerskih ili jezičkih razloga, ako se obrazovanje provodi u skladu sa željama učenikovih roditelja ili zakonskih staratelja, pod uvjetom da pohađanje ovakvih ustanova nije obavezno i ako je u skladu s nacionalnim standardima koje utvrđuju nadležne vlasti za obrazovanje na istom nivou;
- c) u slučaju privatnih obrazovnih ustanova, ako im cilj nije da se isključi bilo koja grupa, već da se osiguraju dodatni obrazovni kapaciteti te ako su usklađene sa zvaničnim nacionalnim standardima za obrazovanje na istom nivou.

Države trebaju osigurati da pravo na obrazovanje bude i *de jure* i *de facto* dostupno svima.⁸² Prvi korak za članice je ukidanje tzv. aktivne diskriminacije, odnosno stavljanje van snage svih diskriminatornih akata i postupanja u obrazovanju ako postoje, te kreiranje normativnog okvira koji osigurava jednak pristup obrazovanju za sve. Riječ je o jasnim i neposrednim obavezama države, koje je potrebno provesti bez odlaganja i nezavisno od raspoloživosti resursa,⁸³ a koje, između ostalog, znače:

- osigurati, da prilikom upisa učenika u obrazovne ustanove nema diskriminacije;
- zabraniti svako pravljenje razlika u postupanju javnih vlasti prema građanima, osim onih koje se zasnivaju na sposobnostima ili potrebama, u pogledu školarina, dodjele stipendija ili drugih oblika podrške učenicima te u pogledu izdavanja potrebnih dozvola i olakšica u svrhu studiranja u inostranstvu;
- spriječiti da se, u svim segmentima podrške javnih vlasti obrazovnim ustanovama, ograničavaju ili se daje prednost učenicima pripadnicima određene grupe;
- omogućiti stranim državljanima koji žive na njihovoj teritoriji jednak pristup obrazovanju kao i svojim građanima.

⁸² United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 6(b)).

⁸³ Ibidem (para. 31).

Države članice Konvencije obavezale su se da će aktivno raditi na promociji jednakih mogućnosti i tretmana u obrazovanju, a među obavezama koje su dužne ispuniti su i:

- osigurati besplatno i obavezno osnovnoškolsko obrazovanje;
- omogućiti srednje obrazovanje koje je svima dostupno i pristupačno;
- osigurati jednako dostupan pristup visokom obrazovanju u skladu s individualnim sposobnostima;
- osigurati jednake standarde obrazovanja u svim javnim obrazovnim ustanovama istog nivoa;
- osigurati jednaku obuku nastavnog kadra, bez diskriminacije.

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena iz 1979. godine predstavlja važan instrument prava na obrazovanje, kako u pogledu ciljeva tako i u vezi sa suštinskim sadržajem prava na obrazovanje. Obrazovanje je možda i najvažniji instrument za ostvarenje cilja rodne ravnopravnosti jer direktno utječe kako na javno-politički i ekonomski status tako i na status žene unutar porodice. Iako je od usvajanja Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena do danas prošlo više od 45 godina, i dalje najveći broj nepismenih, kao i osoba koje odustaju od redovnog školovanja, čine žene.⁸⁴ U pojedinim dijelovima svijeta djevojčice, djevojke i žene izložene su najtežim oblicima diskriminacije u pristupu obrazovanju. Najradikalniji primjer jeste talibanski režim u Afganistanu,⁸⁵ koji je u više navrata u potpunosti ili u znatnoj mjeri uskratio djevojčicama i djevojkama obrazovanje. Stoga, nema spora da su, uz opće mjere protiv diskriminacije utvrđene UNESCO-ovom Konvencijom, neophodne i posebne mjere, ne samo za eliminaciju već i prevenciju diskriminacije žena u obrazovanju, kako bi se i u praksi implementiralo načelo jednake dostupnosti za sve.

⁸⁴ Detaljnije na: Global Partnership for Education. (n.d.). *Gender equality*. <https://www.globalpartnership.org/what-we-do/gender-equality/>

⁸⁵ Dolaskom talibanskog režima na vlast u Afganistanu 2021. godine ženama su uskraćena i ograničena mnoga prava, uključujući i pravo na obrazovanje. Detaljnije u: UN Women. (2024). *Resolve of Afghan women in the face of erasure: Three years since the Taliban takeover*.

Države potpisnice Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena obavezale su se da, kao oblik zabrane diskriminacije u obrazovanju, za žene i muškarce osiguraju:⁸⁶

- jednake uvjete za razvoj karijere i profesionalno usmjeravanje, za pristup studiranju i stjecanje diploma u obrazovnim ustanovama svih nivoa i u svim oblicima profesionalnog usmjeravanja;
- pristup jednakim nastavnim programima i ispitima, nastavnom osoblju s kvalifikacijama iste razine te školskim prostorima i opremi iste kvalitete;
- jednake mogućnosti korištenja stipendija i drugih oblika finansijske pomoći za studiranje;
- jednake mogućnosti pristupa programima permanentnog obrazovanja, uključujući programe za obrazovanje odraslih i programe funkcionalnog opismenjavanja, s posebnim naglaskom na smanjenje obrazovnog jaza između muškaraca i žena u najkraćem mogućem roku;
- smanjenje udjela učenica koje prerano napuštaju školu te organiziranje programa namijenjenih djevojčicama i ženama koje su prerano napustile obrazovni sistem;
- iste mogućnosti aktivnog bavljenja sportom i tjelesnim odgojem kao i pristup relevantnim informacijama iz oblasti obrazovanja u cilju podrške zdravlju i dobrobiti porodice, uključujući informacije i savjete o planiranju porodice.

Međunarodni standardi zabrane diskriminacije u obrazovanju replicirani su u zakonodavstvima velikog broja članica UN-a, ali i dalje u svim dijelovima svijeta dolazi do problema u implementaciji. Odnosno, opća dostupnost obrazovanja ostvarena je *de iure*, ali ne i *de facto*. Osim navedenih primjera diskriminacije žena, česta je *de facto* diskriminacija etničkih, vjerskih i jezičkih manjina. Čak i u evropskim državama s visokim stepenom implementacije prava na obrazovanje zabilježena su u oblasti obrazovanja česta diskriminatorna postupanja prema Romima.⁸⁷

⁸⁶ United Nations General Assembly. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (Article 10).

⁸⁷ Vijeće Europe, Povjerenik za ljudska prava. (2017). *Inkluzivnim obrazovanjem protiv segregacije u školama u Europi: Tematski dokument*.

Da bi se ostvarila i *de facto* dostupnost obrazovanja, države su obavezne da pažljivo nadziru implementaciju prava u obrazovanju i kroz obrazovne politike, institucije, programe potrošnje i dr. Među ciljevima nadzora jeste i evidentiranje tzv. statične diskriminacije, koja se veže za pripadnike ugroženih / ranjivih grupa u društvu, koje i uz opću zabranu diskriminacije ne mogu ostvariti jednako pravo na obrazovanje. "Statična" diskriminacija odnosi se na situacije kada je normativnim okvirom zagwarantirano uživanje prava za sve pod jednakim uvjetima, ali određene ranjive grupa društva, usljed faktičkih prepreka, ne ostvaruju zagwarantirana prava. Faktičke prepreke odnose se na ekonomska, socijalna, kulturološka i tradicionalna obilježja društva utkana u tkivo zajednice. Kako su uzroci statične diskriminacije često duboko ukorijenjeni u društvu, promjene mogu izazvati otpor, što mjere i aktivnosti koje je potrebno poduzeti čini kompleksnijim. Samim time, postizanje *de facto* jednake dostupnosti obrazovanja dugoročan je cilj koji se samo postepeno može ostvariti. Najbolji primjer jesu opstrukcije roditelja u pojedinim dijelovima svijeta, a posebno u ruralnim sredinama, da šalju kćerke u školu, jer ne postoji ekonomska racionalnost ulaganja u obrazovanje djevojčica.⁸⁸ Stoga, osim uvođenja pravne odgovornosti roditelja za školovanje djece, države trebaju usvajati i mjere koje mogu pomiriti očekivanja roditelja i uvjete obrazovanja. U zajednicama gdje se od djevojčica zahtijeva obavljanje kućanskih poslova, školski raspored mora biti prilagođen sezonskom i dnevnom ritmu proizvodnje hrane za vlastite potrebe ili porodičnom životu. Budući da siromašne porodice zavise od rada svakog člana porodice, usklađivanje školovanja i rada često se pokazuje nužnim kako bi škola zaista bila dostupna djevojčicama.⁸⁹

Države se ohrabruju i na mjere afirmativne akcije u cilju postizanja faktičke jednakosti muškaraca i žena te ugroženih grupa u pristupu obrazovanju.⁹⁰ UNESCO-ova Konvencija zagovara uključivanje prava manjina na obrazovanje kao ključnog dijela integriranog

⁸⁸ Tomaševski, K. (2001). *Right to education* (Primer No. 3). Gothenburg (p. 27).

⁸⁹ Ibidem (p. 28).

⁹⁰ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 32).

pristupa pravu na obrazovanje, temeljenog na principima nediskriminacije, mogućnosti osnivanja odvojenih škola za manjine, jednakosti obrazovnih prilika, rodne ravnopravnosti, pristupa obrazovanju i ostvarivanja ciljeva obrazovanja.⁹¹

6. Posebni oblici i nivoi obrazovanja

6.1. *Obavezno i besplatno osnovnoškolsko obrazovanje*

Drugi element suštinskog sadržaja prava na obrazovanje utvrđen članom 13(2) Pakta jeste obavezno i besplatno osnovnoškolsko obrazovanje. Kao što je navedeno, države imaju prioritetnu obavezu uvođenja obaveznog i besplatnog osnovnoškolskog obrazovanja koju se ne može izbjeći pozivanjem na nedostatak finansijskih i materijalnih sredstava. Riječ je o suštinskom elementu prava na obrazovanje kojim se svakom djetetu garantira minimum obrazovanja i bez kojeg pravo na obrazovanje gubi svoj normativni karakter.⁹²

Osnovnoškolsko obrazovanje – pojam

Osnovnoškolsko obrazovanje predstavlja glavni sistem pružanja osnovnog obrazovanja djece izvan porodičnog okruženja. Osim što mora biti univerzalno, potrebno je da “odgovara osnovnim potrebama za učenjem sve djece te da uzima u obzir kulturu, potrebe i okolnosti u državi”⁹³. Važno je naglasiti da se osnovnoškolsko i

⁹¹ Cullen, H. (1993). Education rights or minority rights? *International Journal of Law and the Family*, 1, pp. 143–177 (p. 148).

⁹² *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (1966), Article 13(2); United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 51).

⁹³ Iako član 13 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ne definira izričito pojam “osnovnoškolsko obrazovanje”, Odbor za ekonomska, socijalna i kulturna prava u Općem komentaru br. 13 (1999) tumači ga u svjetlu međunarodnih standarda, pozivajući se na definiciju iz člana 5 Svjetske deklaracije o obrazovanju za sve (Jomtien, 1990), prema kojoj osnovno obrazovanje obuhvata temeljne obrazovne potrebe, a ne isključivo formalno osnovno školovanje.

osnovno obrazovanje ne odnose na isti koncept,⁹⁴ tj. osnovnoškolsko obrazovanje najvažnija je komponenta osnovnog obrazovanja (Opći komentar tačka 9). Pojam “osnovno obrazovanje” ne odnosi se na formu (formalno ili neformalno školovanje), već prije svega na sadržaj koji treba zadovoljiti “osnovne potrebe za učenjem”, odnosno znanje i vještine koje se trebaju steći u okviru osnovnoškolskog obrazovanja. Definicija “osnovnih potreba za učenjem” utvrđena je članom 1(1) Svjetske deklaracije o obrazovanju za sve, prema kojoj: “Osnovne potrebe za učenjem objedinjuju neophodne alate za učenje (kao što su pismenost, usmeno izražavanje, računanje i sposobnost rješavanja problema) i osnovnu sadržinu učenja (kao što su znanje, vještine, sistem vrijednosti i stavovi) – koje su potrebne čovjeku da bi opstao, u potpunosti razvio svoje sposobnosti, živio i radio dostojanstveno, u punoj mjeri učestvovao u razvoju, unapređivao kvalitet svog života, donosio odluke i nastavio s učenjem.”⁹⁵

Općim komentarom nisu precizirani formalni kriteriji osnovnoškolskog obrazovanja, ali je u praksi jedini uvjet za upis starosna dob koja najčešće nije niža od pet niti viša od sedam godina.

⁹⁴ U engleskoj verziji *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* koristi se termin *primary education* za označavanje osnovnoškolskog obrazovanja (tj. formalnog, institucionalnog nivoa školovanja), dok se termin *basic education* koristi u širem, normativnom smislu osnovnog obrazovanja, koje obuhvata temeljne obrazovne potrebe pojedinca, bez nužnog ograničenja na formalni školski sistem. Ovu distinkciju dodatno razrađuje Odbor za ekonomska, socijalna i kulturna prava u Općem komentaru br. 13 (1999), oslanjajući se na koncepciju *basic education* razvijenu u okviru Svjetske deklaracije o obrazovanju za sve (Jomtien, 1990).

⁹⁵ U Općem komentaru br. 13 upućuje se na UNESCO-ovu Međunarodnu standardnu klasifikaciju obrazovanja (MSKO; International Standard Classification of Education – ISCED) iz 1997. godine kao referentni okvir za pojmove i standarde vezane za obrazovne kriterije. MSKO je revidirana 2011. godine te se u ovom radu koristi revidirana verzija. Prema MSKO-u, programi osnovnoškolskog obrazovanja tipično su osmišljeni tako da učenicima pruže temeljne vještine čitanja, pisanja i matematike (pismenost i numeričku pismenost) te da uspostave čvrstu osnovu za daljnje učenje i razumijevanje ključnih oblasti znanja, kao i za lični i socijalni razvoj.

Obavezno osnovnoškolsko obrazovanje u pravilu traje od šest do devet godina te se završava u dobi između 14 i 16 godina.⁹⁶

Obaveznost osnovnoškolskog obrazovanja

Univerzalnom deklaracijom uveden je standard obaveznog osnovnoškolskog obrazovanja, koji je članom 13 dobio i normativnu snagu. Primarni nosilac ovog prava jeste dijete te ni roditelji i/ili staratelji, a ni država nemaju pravo diskrecionog odlučivanja o tome hoće li dijete pohađati osnovnu školu. Garancija obaveznosti osnovnoškolskog obrazovanja jeste zahtjev upućen državama, a posebno je usmjerena ka zabrani diskriminacije na temelju spola u pristupu obrazovanju.⁹⁷

“Obaveznost” osnovnoškolskog obrazovanja podrazumijeva djelovanje države na dva nivoa. S jedne strane, države trebaju osigurati dovoljan broj škola za djecu školske dobi. S druge strane, potrebno je osigurati da roditelji ne sprečavaju školovanje djece, odnosno osigurati redovno pohađanje nastave i završetak osnovnoškolskog obrazovanja za svako dijete. U vezi s tim, posebno su ugrožena djeca koja žive u teškom siromaštvu te su izložena prinudnom radu i ostalim oblicima eksploatacije, često od članova porodice. Na globalnom nivou prisutan je trend za propisivanja minimalnog trajanja obaveznog školovanja koji se često veže za minimalnu dob za zapošljavanje, čime se nastoji prevenirati odustajanje od škole.⁹⁸

Uvođenje obaveznog osnovnoškolskog obrazovanja započinje usvajanjem zakonodavnog okvira, ali da bi se zaista osiguralo da sva djeca školske dobi pohađaju nastavu i uspješno okončaju školovanje, potrebne su mnoge dodatne mjere. Niz je faktora koji utječu na to da djeca odustaju od školovanja, često su to udaljenost škole i nedostatak

⁹⁶ Prema MSKO, osnovnoškolsko obrazovanje, u odnosu na znanja i vještine, može obuhvatiti “niže srednje obrazovanje”, koje uobičajeno počinje u starosnoj dobi između 10 i 13 godina i traje od 4 do 7 godina. *International Standard Classification of Education (ISCED 2011)* (para. 122).

⁹⁷ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 11: Plans of action for primary education* (para. 9).

⁹⁸ Coomans, F. (n.d.). Exploring the normative content of the right to education as a human right: Recent approaches. *Persona y Derecho: Revista de Fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos*, 50, pp. 61–100 (p. 84).

prijevoznih sredstava te nepostojanje tekuće vode i sanitarnih uvjeta u školama. S druge strane, tu je i socioekonomski status roditelja, kada nisu u mogućnosti snositi troškove školovanja svoje djece te nadoknaditi gubitak prihoda koji dijete eventualno ostvaruje. Ne treba zanemariti ni prepreke koje potječu iz religije, društvene klase, zanimanja ili običaja. Ove prepreke "kulturološke prirode", često su razlog statične diskriminacije, kao naprimjer tradicionalni stavovi kojima se potcjenjuje obrazovanje, naročito obrazovanje djevojčica. Uvođenje obaveznog obrazovanja rezultiralo je znatnim smanjenjem dječjih brakova, posebno među djevojčicama.⁹⁹

Ostali faktori koji mogu negativno utjecati na pohađanje škole uključuju izvođenje nastave na jeziku koji nije maternji jezik djeteta, neusklađenost školskog rasporeda sa sezonskim poslovima koje djeca obavljaju, naročito u ruralnim područjima, kao i činjenicu da nastavni materijali i metode nisu prilagođeni kulturnom okruženju djece i njihovih roditelja.

Besplatnost osnovnoškolskog obrazovanja

Zahtjev za obavezno osnovnoškolsko obrazovanje nužno je uvjetovan obavezom države da obrazovanje bude besplatno. Pravo na obrazovanje u svom suštinskom sadržaju ne može se implementirati ako ne garantira da će roditelji ili staratelji biti oslobođeni direktnih troškova obaveznog obrazovanja. Dakle, zahtjev za besplatno osnovnoškolsko obrazovanje bezuvjetan je u odnosu na javno školstvo, a član 13(2) ne može se smatrati osnovom da država finansira privatne škole.

Izvještaj specijalne izjaviteljice Tomaševski problematizira pitanje tzv. posrednih troškova koji se često vode kao dobrovoljni, iako to nisu (školske takse, udžbenici, obroci u kantinama, prijevoz i sl.).¹⁰⁰ Naime, ovakve vrste troškova mogu znatno opteretiti porodice te dovesti u pitanje besplatnost osnovnoškolskog obrazovanja. U slučaju ovih i sličnih posrednih obaveznih troškova, kao naprimjer skupe

⁹⁹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 11: Plans of action for primary education* (para. 4).

¹⁰⁰ Tomaševski, K. (2000). *Report of the Special Rapporteur on the right to education* (E/CN.4/2000/6, para. 26).

školske uniforme, Odbor smatra da se, u svjetlu načela besplatnog obrazovanja, ne može utvrditi generalni zaključak, već je potrebno posebno razmotriti svaki pojedinačni slučaj.¹⁰¹

Druga polovina 60-ih godina 20. stoljeća nije bila samo period u kojem je dominirala blokovska podjela svijeta, već i period dekolonizacije i formiranja velikog broja novih država širom svijeta. U momentu usvajanja Pakta 1966. godine postojale su velike ekonomske, socijalne i političke razlike među državama, koje su u znatnoj mjeri uvjetovale i sposobnost država da ispune ugovorne obaveze. Za države ugovornice koje su imale odgovarajuću infrastrukturu (zgrade, kadar, programe...) obavezno i besplatno školovanje je bilo neposredno izvršiva obaveza, u smislu da nisu mogle uводити školarine ili druge troškove koje bi doveli u pitanje besplatnost školovanja. Također, morali su poduzeti sve mjere da djeca školske dobi ne budu uskraćena za školovanje od strane svojih roditelja iz ekonomskih, tradicionalnih ili bilo kojih drugih razloga. Ipak, znatan dio država nije raspolagao strukturnim, organizacijskim i finansijskim resursima kojima bi osigurao besplatno i obavezno osnovnoškolsko obrazovanje u momentu ratifikacije Pakta. Stoga, uvođenje obaveznog i besplatnog osnovnoškolskog obrazovanja za nerazvijene države nije imalo jednako neposredno dejstvo kao zabrana diskriminacije u pristupu obrazovanju. Ipak, članom 14 Pakta veoma su jasno precizirani konkretni koraci koji trebaju voditi besplatnom i obaveznom osnovnoškolskom obrazovanju. Države koje nisu imale uspostavljen sistem javnog školstva dobile su rok od dvije godine da razrade i usvoje detaljne akcione planove postepene primjene principa obaveznog i besplatnog osnovnoškolskog obrazovanja u razumnom periodu. Međutim, trideset godina poslije i dalje veliki broj država nije raspolagao odgovarajućim kapacitetima te su evidentirani problemi u ranim fazama implementacije. Odbor je u Komentaru br. 11 iz 1999. godine, iako svjestan dubokih ekonomskih i političkih problema s kojima se suočavao dio država, zauzeo stav da deficit resursa ne oslobađa obaveze usvajanja akcionih planova. U vezi s tim naglašeno je da Akcioni plan utvrđuje faze postepenog ostvarivanja prava na obavezno

¹⁰¹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 11: Plans of action for primary education* (para. 7).

i besplatno osnovnoškolsko obrazovanje do pune implementacije, s precizno utvrđenim datumima za svaku fazu plana. Široko tumačeći Opći komentar br. 11, može se reći da je početak rada na akcionom planu kao neodloživa obaveza države ujedno i prva faza implementacije prava na besplatno i obavezno osnovnoškolsko obrazovanje.

6.2. Pravo na srednje obrazovanje

Pravo na srednjoškolsko obrazovanje podliježe kriterijima raspoloživosti, pristupačnosti, prihvatljivosti i prilagodljivosti. Za razliku od osnovnoškolskog obrazovanja, srednjoškolsko nije obavezno, ali treba da bude opće i dostupno. Iako je prioritarna obaveza država da osiguraju besplatno osnovnoškolsko obrazovanje, one su obavezne da poduzimaju korake i postepeno osiguraju besplatno srednje i visoko obrazovanje, što je u skladu s ostvarenjem cilja punog razvoja ljudske ličnosti. Zahtjev da srednje školovanje bude opće dostupno znači obavezu države da osigura i infrastrukturu i nastavni kadar širom države, kao i da srednje obrazovanje ne zavisi od kapaciteta i mogućnosti učenika, već da bude dostupno svima pod jednakim uvjetima.¹⁰²

Srednje obrazovanje ima za cilj da pripremi učenike za određena zanimanja i više obrazovanje te da uspostavi temelj za doživotno učenje i ljudski razvoj.¹⁰³ Početak srednjeg obrazovanja smatra se prelaznom tačkom u obrazovnom sistemu u kojoj nastavni programi

¹⁰² Pristup određenim oblicima srednjeg obrazovanja može biti uvjetovan očiglednom sposobnošću ili kapacitetom učenika. Države stranke mogu opravdano ograničiti pristup srednjim školama koje pripremaju učenike za upis na univerzitet, umjetničkim školama ili akademijama, tehničkim školama ili fakultetima, ili školama za nadarene učenike samo na one učenike koji posjeduju potrebne sposobnosti, znanja ili talenat. L. Wildhaber, *Article 2: European Convention on Human Rights / First Protocol*, U: H. Golsong et al. (ur.), *Internationaler Kommentar zur Menschenrechtskonvention* (4. revizijsko izdanje, loose-leaf), Carl Heymanns Verlag, Köln/Berlin/Bonn/München, 2000; citirano prema: K. D. Beiter, *The Protection of the Right to Education by International Law*, Brill, Leiden, 2006, p. 518.

¹⁰³ Radi preciznijeg određenja pojma "srednje obrazovanje", Odbor se u Općem komentaru br. 13 pozvao na UNESCO-ovu Međunarodnu standardnu klasifikaciju obrazovanja (MSKO / ISCED).

učenicima nude raznovrsniju, specijaliziraniju i sadržajniju nastavu iz određenih predmeta ili područja.¹⁰⁴ Države trebaju usvojiti različite i inovativne pristupe pružanju srednjoškolskog obrazovanja u svim oblicima, uključujući i alternativne programe, što ih obavezuje da kreiraju fleksibilne planove i programe te različite sisteme izvođenja nastave koji odgovaraju potrebama učenika u različitim društvenim i kulturnim sredinama.¹⁰⁵

Sadržaj i dužina srednjeg obrazovanja, variraju od države do države, ali općenito uključuju završetak osnovnog obrazovanja i konsolidaciju osnova za doživotno učenje.¹⁰⁶ Srednje obrazovanje u pravilu počinje nakon 8 do 11 godina formalnog obrazovanja i traje od 2 do 4 godine. Učenici obično počinju srednje obrazovanje u dobi između 14 i 16 godina.¹⁰⁷

Tehničko i stručno obrazovanje

Tehničko i stručno obrazovanje, osim što je dio prava na obrazovanje, također je povezano i s pravom na rad.¹⁰⁸ Ono obuhvata sve oblike i nivoe obrazovnog procesa koji, osim općeg obrazovanja, uključuju i izučavanje tehnologije i srodnih nauka, ovladavanje praktičnim vještinama, znanjima i kompetencijama te razumijevanje zanimanja u različitim sektorima privrednog i društvenog života.¹⁰⁹

¹⁰⁴ UNESCO Institute for Statistics. (2011). *International Standard Classification of Education: ISCED 2011.*, para 169.

¹⁰⁵ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 12). i *International Standard Classification of Education: ISCED 2011*, para 13

¹⁰⁶ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2011). *International Standard Classification of Education: ISCED 2011* (para. 164).

¹⁰⁷ Cf. Supra 184 para 164.

¹⁰⁸ Članom 6 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima uređeno je pravo na rad i utvrđene su mjere koje su države dužne poduzeti u cilju punog ostvarenja ovog prava, među kojima su i programi tehničke i stručne orijentacije i obuke, politike i metode za postizanje stalnog ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja i pune proizvodne zaposlenosti u uvjetima koji čovjeku garantiraju uživanje osnovnih političkih i ekonomskih sloboda.

¹⁰⁹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 16).

Upućujući na UNESCO-ovu Konvenciju o tehničkom i stručnom obrazovanju, kao i na određene MOR-ove konvencije,¹¹⁰ Odbor je kao vidove tehničkog i stručnog obrazovanja naveo:

- a) stjecanje znanja i ovladavanje vještinama koje doprinose njihovom ličnom razvoju, samostalnosti i mogućnostima za zaposlenje te povećanju produktivnosti njihovih porodica i zajednice, uključujući doprinos privrednom i društvenom razvoju država ugovornica;
- b) uzimanje u obzir obrazovnog, kulturnog i društvenog porijekla stanovništva određene države, kao i vještina, znanja i nivoa kvalifikacija potrebnih u različitim sektorima privrede, te pitanja zdravlja, sigurnosti i zaštite na radu, kao i opće dobrobiti;
- c) omogućavanje prekvalifikacije odraslih u cilju ispunjavanja zahtjeva u oblasti tehnologije, privrede i zapošljavanja koji su rezultat društvenih i ostalih promjena;
- d) uključivanje programa koji omogućavaju učenicima, naročito onima iz zemalja u razvoju, stjecanje tehničkog i stručnog obrazovanja u drugim državama u cilju odgovarajućeg procesa transfere i prilagođavanja tehnologije;
- e) u kontekstu odredbi Pakta o nediskriminaciji i jednakosti, uključivanje programa koji promoviraju tehničko i stručno obrazovanje žena, djevojaka, omladine koja ne pohađa školu, nezaposlene omladine, djece radnika migranata, izbjeglica, osoba s invaliditetom i ostalih ugroženih grupa.¹¹¹

6.3. Pravo na visoko obrazovanje

Prema UNESCO-ovim standardima, radi se o tzv. tercijarnom obrazovanju, koje slijedi nakon srednjeg obrazovanja i obuhvata obrazovne aktivnosti u specijaliziranim oblastima obrazovanja. Njegov je cilj učenje na visokom nivou složenosti i specijalizacije. Tercijarno obrazovanje

¹¹⁰ International Labour Organization. (1975, June 23). *Human Resources Development Convention*, 1975 (No. 142). i International Labour Organization. (1962, June 22). *Social Policy (Basic Aims and Standards) Convention*, 1962 (No. 117).

¹¹¹ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 16(a)–(e)).

uključuje ono što se uobičajeno smatra akademskim, tj. visokim obrazovanjem, ali obuhvata i napredno stručno ili profesionalno obrazovanje.¹¹²

Samim članom 13(2)(c) Pakta nije eksplicitno predviđeno pravo na visoko obrazovanje u njegovim različitim oblicima, niti je tehničko i stručno obrazovanje priznato kao segment višeg obrazovanja. Međutim, Opći komentar naglašava da bi visoko obrazovanje, kako bi odgovaralo potrebama studenata u različitim društvenim i kulturnim okruženjima, trebalo imati fleksibilne nastavne planove i programe te različite sisteme izvođenja nastave, kao što je učenje na daljinu. U skladu s tim, a u korelaciji s članom 6(2) Pakta i člana 26(1) Univerzalne deklaracije, i tehničko i stručno obrazovanje također se smatra dijelom višeg obrazovanja.

Opća dostupnost i raspoloživost obrazovanja karakteristične za osnovnoškolsko i srednje obrazovanje ne važe u istom obliku za visoko obrazovanje, za koje su utvrđeni drugačiji kriteriji.

Naime, visoko obrazovanje ne treba biti "opće dostupno", već samo dostupno "prema sposobnostima", a sposobnosti se utvrđuju na osnovu stručnosti i iskustva svakog pojedinca. Također, u članu 13(2)(c) se ne referira posebno na obavezu države da visoko obrazovanje bude raspoloživo. Ovakvu formulaciju ne treba tumačiti kao izuzeće država stranaka od obaveze da osiguraju dostupnost visokog obrazovanja, već odražava činjenicu da takvo obrazovanje ne mora biti učinjeno univerzalno dostupnim. Visoko obrazovanje, budući da ne podliježe kriteriju raspoloživosti i opće dostupnosti, većinom ima ograničen broj upisnih mjesta. Stoga je posebno važno da pristup visokom obrazovanju bude pravičan,¹¹³ tj. da je "jednako" dostupno svima na temelju sposobnosti, odnosno bez diskriminacije po bilo kojem zabranjenom osnovu. Države svakako imaju pravo donositi mjere pozitivne diskriminacije shodno načelu jednakih prilika kako bi se postigla faktička jednakost žena i muškaraca ili marginaliziranih društvenih grupa.¹¹⁴ Načelo jednakih prilika u visokom obrazovanju tek je u 21. stoljeću našlo svoje

¹¹² Cf. Supra 184, para 200.

¹¹³ Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law*. Leiden: Koninklijke Brill NV (p. 522).

¹¹⁴ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 32).

mjesto u međunarodnim instrumentima pa neki od ključnih pojmova važnih za njegovu implementaciju nisu usklađeni i jasno definirani. Međutim, najčešće korišteni pojmovi i metode odnose se na:

- povećanje pristupa – cilj je povećati broj studenata koji se upisuju na institucije visokog obrazovanja, čime je veća mogućnost i za realizaciju “pravičnog pristupa”;
- proširivanje sudjelovanja – odnosno zadržavanje i dovršavanje studija za što veći broj studenata, što je ključno za postizanje jednakosti ishoda. Proširivanje sudjelovanja znači i aktivno uključivanje studenata iz onih grupa koje su ranije bile nedovoljno zastupljene u visokom obrazovanju;
- pravednost obrazovnog sistema u cjelini – podrazumijeva uklanjanje prepreka za akademski uspjeh koje proizlaze iz socijalnih ili ličnih okolnosti;
- socijalna dimenzija – implicira da bi studentska populacija trebala odražavati raznolikost društva te da porijeklo ili socijalni status ne budu ograničavajući faktor za upis i završetak studija.¹¹⁵

Pravo na visoko obrazovanje podliježe načelu postepene implementacije. Stoga se raspoloživost i dostupnost visokog obrazovanja ne moraju ostvariti odmah po stupanju države u članstvo Pakta, već se mogu postići postepeno, u skladu s resursima kojima država stranka raspolaže.

6.4. Pravo na temeljno obrazovanje

Osnovno obrazovanje koje se stiče kroz formalni sistem školovanja predstavlja temelj za dostojanstven život i napredovanje te ima za cilj emancipaciju kako pojedinca tako i čitavog društva. Nositelji prava na osnovnoškolsko obrazovanje su djeca, ali članom 13(2)(d) utvrđeno je i pravo na temeljno obrazovanje za sve koji nisu pohađali ili završili osnovnu školu.

¹¹⁵ Farnell, T. (2016). Jednake prilike u obrazovanju u globalnoj perspektivi. U: L. Luatti (ur.), *Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo: Obrazovanjem protiv siromaštva i isključenosti* (str. 129–137). Istarska županija.

Pojam temeljnog obrazovanja odgovara definiciji osnovnog obrazovanja iz Svjetske deklaracije o obrazovanju za sve¹¹⁶ te obuhvata kako osnovne alate za učenje (kao što su pismenost, usmeno izražavanje, numeričke vještine i rješavanje problema) tako i osnovne obrazovne sadržaje (kao što su znanje, vještine, vrijednosti i stavovi).¹¹⁷

Temeljno obrazovanje djece, mladih i odraslih u momentu usvajanja teksta Pakta zamišljeno je kao svojevrsna kompenzacija za osobe koje nisu završile osnovnu školu niti prošle osnovno obrazovanje. Stoga je u početku primarni cilj temeljnog obrazovanja bio opismenjavanje odraslih te stjecanje određenih vještina potrebnih za rad i privređivanje.¹¹⁸ Međutim, s vremenom su sadržaj i razumijevanje pojma "temeljnog obrazovanja" evoluirali u koncept "cjeloživotnog učenja",¹¹⁹ što je potvrđeno i u Općem komentaru br. 13.¹²⁰ Tako je Odbor, krajem devedesetih, pravo na temeljno obrazovanje proširio na sve osobe koje još nisu zadovoljile "osnovne obrazovne potrebe", zavisno od toga jesu li završile osnovnoškolsko obrazovanje. Odbor je pravo na temeljno obrazovanje definirao kao dio obrazovanja odraslih unutar šireg i sveobuhvatnijeg koncepta obrazovanja.

Imajući u vidu da je pravo na temeljno obrazovanje univerzalno i obuhvata sve starosne grupe, države trebaju razviti programe i obrazovni sistem koji bi odgovarali potrebama učenika svih uzrasta.

Međutim, iako je Pakt stupio na snagu prije pedeset godina te su sve države članice bile obavezne uvesti obavezno i besplatno osnovnoškolsko obrazovanje, cilj iskorjenjivanja nepismenosti nije ostvaren. Nažalost, i sada u 21. stoljeću čak je 13 % svjetske odrasle

¹¹⁶ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 22).

¹¹⁷ World Conference on Education for All. (1990). *World Declaration on Education for All and Framework for Action to Meet Basic Learning Needs*. UNESCO, Article 1(1).

¹¹⁸ Pogledaj United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (1976). *Recommendation on the Development of Adult Education*.

¹¹⁹ Pogledaj United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (1997). *Hamburg Declaration on Adult Education and Agenda for the Future*.

¹²⁰ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 24).

populacije nepismeno, od kojih su dvije trećine žene,¹²¹ a većina ih živi u nerazvijenim državama i konfliktnim područjima. U pojedinim dijelovima svijeta ukupan udio nepismenih u populaciji iznosi između 60 % i 80 %, ¹²² te često temeljno obrazovanje nije primarno usmjereno na obrazovanje odraslih i cjeloživotno učenje, već na elementarno opismenjavanje.

7. Ranjive grupe i posebni konteksti

7.1. *Pravo na inkluzivno obrazovanje osoba s invaliditetom*

Uvođenje novih suštinskih elemenata prava na obrazovanje, što prema kasnijim radovima Coomansa podrazumijeva i nove minimalne obaveze država, ključno je za daljnju implementaciju ovog prava. U tom smislu Coomans smatra da je dio minimalnih obaveza država u implementaciji prava na obrazovanje i osigurati obrazovanje osobama suočenim s obrazovnim zaostatkom. Riječ je o osobama koje bez posebnih mjera uopće ne bi imale pristup obrazovanju, kao što su djevojčice u ruralnim područjima, djeca s ulice i djeca koja rade, djeca i odrasli raseljeni usljed rata ili unutrašnjih sukoba, kao i djeca s invaliditetom. Vrsta obrazovanja koja se pruža ovim osobama treba biti prilagođena njihovim specifičnim obrazovnim potrebama i često će zahtijevati posebno obučene nastavnike.¹²³ Kako je riječ o veoma širokoj kategoriji te o grupama s različitim obrazovnim potrebama, teško je identificirati aktivnosti država kojima bi se na jedinstven način moglo osigurati obrazovanje osobama s obrazovnim zaostatkom. Stoga ni Coomans u svojim radovima ne ide dalje od ideje i ne nudi daljnja obrazloženja. Kako

¹²¹ Prema podacima UNESCO-a, u 2025. godini bilo je približno 740 milona nepismenih osoba. Vidi United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (n.d.). *Literacy*. UNESCO. <https://www.unesco.org/en/literacy/>

¹²² Najveći postotak nepismenih nalazi se u subsaharskoj Africi. Dostupno na: *WorldAtlas* (2025). *Countries by literacy rate*. <https://www.worldatlas.com/society/countries-by-literacy-rate.html/>

¹²³ Coomans, F. (2007). *Identifying the key elements of the right to education: A focus on its core content*. Unpublished manuscript., p. 6., Dostupno na: <https://archive.crin.org/en/docs/Coomans-CoreContent-Right%20to%20EducationCRC.pdf/>

ni u članu 13 Međunarodnog pakta ni u Općem komentaru br. 13 ovaj aspekt prava na obrazovanje nije spomenut, ne može se govoriti o ovom pravu kao suštinskom elementu prava na obrazovanje.

Međutim, dva suštinska elementa prava na obrazovanje, opća dostupnost obrazovanja te obavezno i besplatno osnovnoškolsko obrazovanje, treba sagledati u širem kontekstu koji uključuje i posebno pravo na inkluzivno (uključivo) obrazovanje osoba s invaliditetom.¹²⁴

U tom smislu, prva normativna poveznica jeste član 23 Konvencije o pravima djeteta¹²⁵ koja je u trenutku donošenja bila prva međunarodna norma koja uređuje obrazovna prava osoba s invaliditetom, iako se odnosi isključivo na djecu s invaliditetom. Cjelovitu zaštitu prava osoba s invaliditetom pruža Konvencija o pravima osoba s invaliditetom¹²⁶ usvojena 2006. godine. Član 24 ove konvencije, zajedno s Općim komentarom br. 4 (2016) o pravu na inkluzivno obrazovanje,¹²⁷ predstavlja pravni okvir za ostvarivanje prava na inkluzivno obrazovanje svih osoba s invaliditetom. Ovim dokumentima

¹²⁴ Član 13 (2) (a) Pakta i član 28 (1) (a) Konvencije o pravima djeteta obavezuju države stranke da osnovnoškolsko obrazovanje bude obavezno, besplatno i dostupno svima. Također, članom 2 (1) Konvencije o pravima djeteta od država se zahtijeva da garantiraju sva prava utvrđena ovom konvencijom bez diskriminacije po bilo kojem osnovu, uključujući invaliditet (teškoće u razvoju).

¹²⁵ Konvencijom o pravima djeteta djeci s invaliditetom priznaje se pravo na pun i dostojanstven život, što uključuje i pravo na pristup obrazovanju. Također, priznaje se pravo na posebnu brigu i pravo na pomoć, koja mora biti osmišljena tako da osigura djelotvoran pristup obrazovanju djetetu s invaliditetom. Međutim, pravo na pomoć uvjetovano je raspoloživim resursima, uz zahtjev da se pomoć pruža "besplatno, kad god je to moguće". Dakle, pravo djeteta s invaliditetom na obrazovanje nije zagantirano kao apsolutno pravo, već je njegova implementacija uvjetovana raspoloživošću državnih resursa. U situaciji kada državne institucije procijene da je to nužno, mogu naplaćivati školarinu ili druge povezane naknade.

¹²⁶ United Nations General Assembly. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (A/RES/61/106). (Adopted 13 December 2006; entered into force 3 May 2008).

¹²⁷ United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2016). *General Comment No. 4 on the right to inclusive education* (CRPD/C/GC/4). (Adopted 25 November 2016).

priznaje se pravo svih osoba s invaliditetom na inkluzivno obrazovanje na svim nivoima, uključujući cjeloživotno obrazovanje.

Inkluzivno obrazovanje treba se razumijevati kao:

- a) temeljno ljudsko pravo učenika, a ne, u slučaju djece, pravo roditelja ili skrbnika;
- b) načelo kojim se vrednuje dobrobit svih učenika / studenata, poštujući njihov urođeni dignitet i autonomija te uzimaju u obzir potrebe pojedinaca i njihova sposobnost djelotvornog uključivanja i davanja doprinosa društvu;
- c) sredstvo pomoću kojeg se ostvaruju ostala ljudska prava, kao primarno sredstvo pomoću kojega se osobe s invaliditetom mogu izdignuti iz siromaštva, ostvariti sredstva pomoću kojih mogu u potpunosti sudjelovati u zajednici i biti zaštićene od iskorištavanja.¹²⁸

Inkluzivno obrazovanje treba biti usmjereno ka ciljevima razvoja osobnosti, talenata i kreativnosti osoba s invaliditetom, kao i punog potencijala njihovih mentalnih, fizičkih i komunikacijskih sposobnosti te djelotvornog sudjelovanja u slobodnom društvu. Osobe s invaliditetom imaju pravo na pomoć u osiguravanju djelotvornog pristupa obrazovanju, tako da doprinese ostvarenju njihove najveće moguće socijalne integracije i individualnog razvoja. U tom smislu, pojedinačna potpora i razumna prilagodba smatraju se prioritetnim pitanjima i trebaju biti besplatne na svim obaveznim nivoima obrazovanja. Pravo na inkluzivno obrazovanje također podrazumijeva elemente raspoloživosti, dostupnosti, prihvatljivosti i prilagodljivosti.¹²⁹

Članom 24 države su se obavezale osigurati da:

- a) osobe s invaliditetom nisu isključene iz općeg sistema obrazovanja na osnovu invaliditeta te da djeca s invaliditetom ne budu isključena iz besplatnog i obaveznog osnovnog i srednjeg obrazovanja;

¹²⁸ United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2016). *General Comment No. 4 on the right to inclusive education* (CRPD/C/GC/4, para. 10).

¹²⁹ Obaveze država u kontekstu elemenata obrazovanja definirao je United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2016). *General Comment No. 4 on the right to inclusive education* (CRPD/C/GC/4, para. 21-39).

- b) osobe s invaliditetom imaju pristup inkluzivnom, kvalitetnom i besplatnom osnovnom i srednjem obrazovanju, na ravnopravnoj osnovi s drugim osobama u zajednicama u kojima žive;
- c) se primjenjuju razumna prilagođavanja u skladu s individualnim potrebama;
- d) osobe s invaliditetom dobiju potrebnu podršku u sistemu općeg obrazovanja kako bi se olakšalo njihovo stvarno obrazovanje, uključujući djelotvorne individualizirane mjere potpore u okruženju koje najviše doprinosi akademskom i socijalnom razvoju, u skladu s ciljem potpunog uključivanja.

Države su dužne osigurati dostatnu raspoloživost obrazovnih mjesta u javnim i privatnim obrazovnim ustanovama za učenike s invaliditetom na teritoriji cijele zajednice, kao i raspoložive i kvalitetne nastavne programe. Posebno je istaknuto da osobe s invaliditetom ne smiju biti udaljene iz doma, već moraju imati mogućnost pohađanja osnovnih i srednjih škola u zajednici u kojoj žive. Obrazovne ustanove i programi moraju biti pristupačni svima, bez diskriminacije, uključujući zgrade, informacijske i komunikacijske tehnologije, nastavni plan i program, obrazovne materijale, nastavne metode, sistem ocjenjivanja znanja i jezik nastave, kao i usluge podrške. Okruženje za učenike s teškoćama u razvoju treba biti projektirano tako da podržava uključivost i jamči njihovu ravnopravnost tokom obrazovanja. Oblik i sadržaj obrazovanja moraju biti prihvatljivi za sve, uzimajući u obzir i poštujući zahtjeve, kulturu, poglede i jezik osoba s invaliditetom. Od država se ne traži samo poticaj, već se ustanovljava obaveza uvođenja mjera afirmativne akcije radi osiguravanja inkluzije osoba s invaliditetom.

Kada je riječ o prilagodljivosti inkluzivnog obrazovanja, Odbor je veoma iscrpno i detaljno precizirao obaveze država u odnosu na sve nivoe obrazovanja, kao i na različite oblike invaliditeta, a među ostalim je predvidio da države:

- uspostave univerzalni dizajn za pristup učenju koji zadovoljava različite potrebe svih učenika, prilagođen njihovim specifičnostima;
- osiguraju fizički dostupno obrazovno okruženje za osobe s invaliditetom ili, alternativno, osiguraju pristupačnost putem informacijsko-komunikacijskih tehnologija;

- izbjegavaju isključivo oslanjanje na tehnologiju kao zamjenu za izravan angažman učenika / studenata s invaliditetom i njihovu interakciju s učiteljima / nastavnicima i uzorima unutar obrazovnog okruženja;
- osiguraju razumnu prilagodbu koja pojedinim učenicima omogućava pristup obrazovanju na ravnopravnoj osnovi s drugima.

Implementacija prava na inkluzivno obrazovanje predstavlja sveobuhvatan i dugotrajan proces koji podrazumijeva transformaciju svih aspekata društva, uključujući formalna i neformalna obrazovna okruženja, kako bi se omogućilo potpuno i djelotvorno učešće svih učenika / studenata, a posebno onih koji su isključeni iz obrazovanja ili su u riziku od marginalizacije.¹³⁰

7.2. Pravo na obrazovanje u kriznim situacijama – realnost ili iluzija

Obavezno i besplatno osnovnoškolsko obrazovanje ne može se tretirati samo kao “pravo na učenje”, već je od velikog značaja da djeca i mladi imaju pristup školama, kvalitetnim programima, socijalizaciji i interakciji s nastavnicima i vršnjacima. Obrazovni procesi trebaju biti kreirani tako da djeci i mladima štite dostojanstvo, daju osjećaj sigurnosti, grade samopouzdanje i razvijaju sposobnosti za nošenje s teškim situacijama i problemima. Stoga je važno da pravo na obrazovanje bude dostupno i u kriznim situacijama, posebno u slučaju oružanih sukoba, kada školovanje djeci i mladima daje privid “normalnosti”.

Nažalost, prve decenije 21. stoljeća obilježio je niz različitih humanitarnih kriza u kojima su najveće žrtve bili civili, a posebno djeca čija su temeljna prava, kao što su pravo na život i dostojanstvo, pravo na slobodu i sigurnost te pravo na porodicu i dom, najgrublje prekršena. Jednako im je uskraćeno i pravo na obrazovanje, što se može činiti perifernim u odnosu na temeljna prava, ali to nikako nije slučaj. Naime, dugotrajni prekidi obrazovnog procesa, kao i nasilno i sistemsko uskraćivanje prava na obrazovanje, ostavljaju dugotrajne posljedice

¹³⁰ United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2016). *General Comment No. 4 on the right to inclusive education* (CRPD/C/GC/4, para. 9).

ne samo na pojedince već se reflektiraju na širu zajednicu i imaju retrogradan učinak na čitavo društvo. U vezi s tim, zaštita prava na obrazovanje ne prestaje u vanrednim okolnostima; naprotiv, baš tada potrebno je poduzeti posebne mjere zaštite obrazovnih institucija, nastavnog kadra, studenata i učenika.

Generalna skupština usvojila je 27. oktobra 2010. godine Rezoluciju o pravu na obrazovanje u kriznim situacijama (Rezolucija 64/29)¹³¹, s ciljem da se podigne svijest o različitim prijetnjama obrazovanju i obrazovnim procesima, kao i da se potaknu države članice na odgovarajuće akcije. Tako se, između ostaloga, države članice potiču da usvoje i implementiraju strategije i politike kojima bi se pravo na obrazovanje tretiralo kao segment humanitarne pomoći i humanitarnog odgovora. Države članice pozivaju se da osiguraju adekvatne resurse za prilagodbu nastavnih planova i programa, obuku nastavnika te programe pripravnosti u školama u situacijama vanrednog stanja. Strane koje se nađu u oružanom sukobu podsjećaju se na obaveze prema međunarodnom humanitarnom pravu i međunarodnom pravu ljudskih prava, koje podrazumijevaju posebnu zaštitu civila i civilnih objekata, uključujući učenike, studente, nastavno osoblje, škole i visokoškolske institucije.

Nažalost, u deceniji koja je slijedila nakon usvajanja Rezolucije 24/69, od 2010. do 2020. godine, zabilježeni su učestali i raznovrsni napadi na obrazovanje. Između 2013. i 2017. godine napadi na studente, nastavno osoblje i obrazovne objekte prijavljeni su u 74 države.¹³² Od 2018. do 2021. godine evidentirano je više od 9.000 napada na obrazovanje ili korištenje

¹³¹ United Nations General Assembly. (2010). *Resolution 64/290: The right to education in emergency situations* (A/RES/64/290).

¹³² Neki od najsmrtonosnijih napada dogodili su se 2014. godine kada je teroristička skupina Boko Haram u Nigeriji otela više od 270 djevojaka iz srednje škole koju su zatim uništili. U decembru iste godine talibani su upali u vojnu javnu školu u Peshawaru, ubivši najmanje 141 osobu, uključujući 132 djece. Kao posljedica građanskog rata u Siriji zabilježen je i masovni egzodus stanovništva, te je 2015. godine u Turskoj evidentirano 708.000 djece sirijskih izbjeglica, od kojih više od 400.000 nije pohađalo škole. Detaljnije: Hausler, K., Urban, N., McCorquodale, R., & Smith, S. (2020). *Protecting education in insecurity and armed conflict: An international law handbook* (2nd ed.). British Institute of International and Comparative Law & Education Above All Foundation.

obrazovnih institucija u vojne svrhe. U istom periodu ubijeno je ili povrijeđeno više od 18.000 učenika, studenata i članova nastavnog osoblja.¹³³

U nastojanju da se zaštita prava na obrazovanje u kriznim situacijama podigne na viši nivo, 29. oktobra 2021. godine Vijeće sigurnosti UN-a jednoglasno je usvojilo Rezoluciju o djeci u oružanim konfliktima 2601 (2021).¹³⁴ Rezolucijom 2601 (2021) osuđuju se napadi na škole, djecu i nastavnike te se pozivaju strane u sukobu da odmah zaštite pravo na obrazovanje. Napadi na škole označeni su kao teška kršenja prava djece, te je istaknuto kako je nastavak obrazovanja u oružanim sukobima ključni prioritet za međunarodnu zajednicu. Države članice pozvane su da razviju djelotvorne mjere za sprečavanje i rješavanje napada i prijetnji napadima na škole i obrazovne ustanove.

Podaci Globalne koalicije za zaštitu obrazovanja od napada pokazali su da je kontinuitet napada na obrazovne sisteme i kršenja prava na obrazovanje u kriznim područjima nastavljen tokom 2022. i 2023. godine. U tom periodu zabilježeno je oko 6.000 prijavljenih napada na studente, nastavnike, škole i univerzitete, u kojima je više od 10.000 učenika i nastavnika ubijeno, ranjeno, oteto, uhapšeno ili na neki drugi način povrijeđeno. U napadima direktno usmjerenim na obrazovne institucije oštećeno je više stotina obrazovnih objekata, koji su privremeno ili trajno zatvoreni.¹³⁵

Skolasticid

Događaji nakon 7. oktobra 2023. godine doveli su do nezapamćene krize i, prema mnogim ocjenama, sistemskog neuspjeha međunarodnog humanitarnog prava, međunarodnog prava ljudskih prava i Ujedinjenih nacija. Naime, nakon terorističkih napada Hamasa na civilne ciljeve u Izraelu uslijedila je intenzivna i razorna

¹³³ Global Coalition to Protect Education from Attack. (2022). *Education under Attack 2022: A global study of attacks on schools, universities, their students, and staff in 2020–2021*. New York, NY: Global Coalition to Protect Education from Attack.

¹³⁴ United Nations Security Council. (2021, October 29). *Resolution 2601 (2021) on children and armed conflict (S/RES/2601 (2021))*.

¹³⁵ Global Coalition to Protect Education from Attack. (2024). *Education under Attack 2024: A global study of attacks on schools, universities, their students, and staff in 2022–2023*. New York, NY: Global Coalition to Protect Education from Attack.

vojna operacija izraelskih snaga¹³⁶ u Pojasu Gaze, usmjerena na civilno stanovništvo i infrastrukturu. Najveće žrtve izraelske agresije bila su djeca, ubijana na mjestima koja bi trebala biti zaštićene zone: njihovi domovi i škole.¹³⁷

Između oktobra 2023. i jula 2024. godine u izraelskim napadima ubijeno je više od 40.000 Palestinaca, uključujući 10.627 djece i 411 nastavnika, a u potpunosti ili djelimično uništeno je 93% školskih zgrada. Na području Gaze školska 2024/2025. godina nije počela, te je pravo na obrazovanje u potpunosti ili djelimično uskraćeno za 625.000 učenika.¹³⁸

O razmjerima uništenja obrazovnog sistema i institucija u samo jednoj godini najbolje govori termin "skolasticid", skovan da bi se opisalo sistematsko uništavanje obrazovne infrastrukture škola, univerziteta i kulturnih centara¹³⁹ u izraelskom bombardiranju Gaze. Jasno je da su izraelski napadi na škole i obrazovanje zločini protiv humanitarnog prava koji imaju politički cilj. Naime, obrazovanje je uvijek bilo simbol kulture, napretka i emancipacije jednog društva i naroda. Za Palestince obrazovanje je uzdignuto na nivo nacionalne vrijednosti.

¹³⁶ Južnoafrička Republika pokrenula je krajem 2023. godine postupak pred International Court of Justice protiv Izraela, pozivajući se na povredu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Sud je 26. januara 2024. godine, s petnaest glasova za i dva protiv, donio odluku o izricanju privremenih mjera, nalažući Izraelu da poduzme sve mjere u okviru svoje moći kako bi spriječio izvršenje djela obuhvaćenih Konvencijom o genocidu te da poduzme hitne mjere radi poboljšanja humanitarne situacije u Pojasu Gaze (International Court of Justice, 26. januar 2024). *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip (South Africa v. Israel): Provisional measures*. VI. Conclusion and measures to be adopted (paras. 75–84).

¹³⁷ "Užasi koje vidimo u Gazi predstavljaju mračni presedan za čovječanstvo, onaj u kojem su djeca u rekordnom broju pogođena bombama dok traže sigurnost u učionicama. Traume i gubici postali su njihova svakodnevna norma" – izvršna direktorica UNICEF-a Catherine Russell. U: United Nations Children's Fund (2024, 8. novembar). *Regular attacks put Gaza schools-turned-shelters on the "frontlines of war"*. Detaljno na: <https://www.unicef.org/press-releases/regular-attacks-put-gaza-schools-turned-shelters-frontlines-war/>

¹³⁸ Faculty of Education, University of Cambridge, Centre for Lebanese Studies & UNRWA. (2024). *Palestinian education under attack in Gaza: Restoration, recovery, rights and responsibilities in and through education*.

¹³⁹ Belkaid, A. (2024, September). *Futuricid. Le Monde Diplomatique na srpskom*, Nedeljnik.

Palestincima su obrazovni prostori historijski služili kao ključni centri za učenje, revolucionarni aktivizam, očuvanje kulture i odnosa s palestinskom zemljom od koje ih je razdvojila izraelska kolonizacija.¹⁴⁰

8. Pravo na slobodan izbor obrazovanja

Treći element suštinskog sadržaja prava na obrazovanje jeste “slobodan izbor obrazovanja” bez miješanja države ili trećih osoba, posebno u odnosu na vjerska ili moralna uvjerenja, ali ne ograničavajući se na njih. Vjerska uvjerenja uključuju i ateistička uvjerenja. Sloboda roditelja da osiguraju vjersko i moralno obrazovanje u skladu sa svojim uvjerenjima predstavlja ne samo aspekt prava na obrazovanje već i aspekt prava svakog pojedinca na slobodu mišljenja, savjesti i vjeroispovijesti. Osim članom 13 (3) i (4) Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, pravo na slobodan izbor obrazovanja zagaranirano je i članom 18 (4) Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima:

“Države članice ovog Pakta obavezuju se na poštivanje slobode roditelja, odnosno zakonskih staratelja, da osiguraju vjersko i moralno obrazovanje svojoj djece u skladu sa svojim uvjerenjima.”

Također, UNESCO-ovom Konvencijom o zabrani diskriminacije u obrazovanju u članu 5(1)(b) navodi se da je potrebno:

“...poštovati slobodu roditelja i, gdje postoji takav slučaj, zakonskih skrbnika ponajprije da mimo ustanova koje su osnovale državne vlasti, za svoju djecu izaberu druge ustanove koje udovoljavaju onim minimalnim odgojnoobrazovnim standardima koje propisuju ili odobravaju nadležne vlasti i, drugo, da djeci osiguraju vjerski i moralni odgoj u skladu sa svojim osobnim uvjerenjima na način koji je u skladu sa zakonima države te da ni jedna osoba ili grupa ne može biti prisiljena na vjerski odgoj koji nije u skladu s njenim uvjerenjem.”

¹⁴⁰ Al Jazeera Balkans. (2024, August 17). *Obrazovanje je oblik palestinskog otpora.*, dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2024/8/17/obrazovanje-je-oblik-palestinskog-otpora/>

Nadalje, član 29 Konvencije o pravima djeteta utvrđuje:

“Niti jedan dio ovoga člana ili člana 28 neće se protumačiti na način kojim bi se ometala sloboda pojedinaca ili ustanova da osnivaju i upravljaju obrazovnim ustanovama, pod uvjetom da se uvijek rukovode načelima iz stava 1 ovoga člana i da obrazovanje u takvim ustanovama zadovoljava minimalne standarde koje propiše država.”

U najširem smislu, instrumentima međunarodnog prava pravo na slobodan izbor obrazovanja ostvaruje se kroz dva osnovna, uzajamno povezana aspekta:

a) Sloboda roditelja da svojoj djeci osiguraju vjersko i moralno obrazovanje u skladu sa svojim uvjerenjima

Pravo roditelja da svojoj djeci osiguraju vjersko i moralno obrazovanje u skladu sa svojim uvjerenjima jednim dijelom se štiti i pravom roditelja da djecu upišu u privatne škole gdje nastavni programi u većoj mjeri odražavaju vrijednosti koje su u skladu s uvjerenjima roditelja. Međutim, zaštita ovog prava roditelja odnosi se prije svega na obrazovanje u državnim školama koje širom svijeta pohađa najveći broj djece. U državnim školama izvode se nastavni programi u potpunosti kreirani u sistemu javnog obrazovanja. Samim tim, nastavni sadržaji, koliko god da su usklađeni s univerzalnim ciljevima obrazovanja, istovremeno su i refleksija osnovnih vrijednosti konkretnog društva i države. Pojedini nastavni predmeti, kao što su sociologija, historija religije, kultura religija ili etika, mogu djelovati kao instrumenti koji oblikuju sistem vrijednosti i uvjerenja pojedinca. Također, u državnim školama često se izvodi i nastava vjeronauke jedne ili više konfesija, pri čemu obaveznost pohađanja tih časova, sadržaj i metoda predavanja mogu biti predmet spora. U uporednom pravu postoje različiti modaliteti izvođenja spomenutih nastavnih predmeta te su utvrđene smjernice za njihovu primjenu kako bi se osiguralo poštivanje prava iz člana 13 (3) Pakta.

Državno obrazovanje u kojem se izvodi vjeronauka samo jedne konfesije, bez mogućnosti pohađanja alternativnog predmeta ili

nepohađanja predmeta na nediskriminatoran način, predstavlja kršenje člana 13 (3) Pakta. Dakle, države mogu osigurati izvođenje vjeronauke za više konfesija ili osigurati pohađanje alternativnih predmeta. Također, podučavanje vjeronauke treba se izvoditi “u otvorenom i istraživačkom duhu, slobodno za propitivanje te s naglaskom na komparativna iskustva”¹⁴¹.

Ne smatra se kršenjem člana 13 (3) Pakta ako se nastava iz vjeronauke ne održava u državnim školama, uz uvjet da se može pohađati izvan škole i u privatnim školama. Sloboda roditelja u tom slučaju podrazumijeva da nastavni predmeti na kojima se izučavaju kulture, religije, humanističke vrijednosti, ideologije i sl. imaju objektivne i pluralističke kurikule koji ne predstavljaju indoktrinaciju. Konkretnije, ovakvi predmeti trebaju se predavati na objektivan način, s inkluzivnim i neutralnim sadržajem i uz uvažavanje slobode mišljenja, uvjerenja i izražavanja.¹⁴²

U slučajevima postojanja državne religije, priznate samo jedne zvanične religije ili kada velika većina stanovništva pripada samo jednoj religiji, nastava u državnim školama često se zasniva na određenoj vjerskoj dogmi i njome je prožeta. Dakle, državne škole, zbog specifičnih okolnosti, faktički mogu imati obilježja vjerskih škola. Tada je potrebno osigurati da roditelji koji pripadaju drugoj religiji ili su ateisti ne budu pravno ili faktički obavezani slati svoju djecu u školu u kojoj bi obrazovanje bilo u suprotnosti s njihovim vjerskim ili moralnim uvjerenjima. U najmanju ruku, države bi morale osigurati postojanje državnih škola koje pružaju vjerski neutralno obrazovanje za djecu takvih roditelja.¹⁴³

¹⁴¹ Detaljnije kod Coomans, F., & Künzli, J. (2008). *The role of religious education in the pursuit of tolerance and non-discrimination*. Centre for Children's Rights / Leiden University.

¹⁴² United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 28).

¹⁴³ Gebert, P. (1996). *Das Recht auf Bildung nach Art. 13 des UNO-Paktes über wirtschaftliche, soziale und kulturelle Rechte und seine Auswirkungen auf das schweizerische Bildungswesen*. St. Gallen: Leo Fürer AG. U: Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law* (p. 542). Leiden: Koninklijke Brill NV.

*b) Sloboda roditelja da za školovanje svoje djece
mogu birati između javnih i privatnih škola*

Drugi aspekt prava na slobodan izbor obrazovanja jeste sloboda roditelja da svoju djecu mogu upisati i u druge škole osim državnih, pod uvjetom da su te škole osnovane i djeluju u skladu sa zakonom države.

Države su slobodne odlučiti hoće li dati prednost obrazovnom sistemu koji se prvenstveno sastoji od javnih škola koje finansira i kojima upravlja država ili sistemu koji se pretežito oslanja na obrazovanje u privatnim školama. Privatne škole mogu biti subvencionirane od države, ali upravljanje njima je privatno; njihovo osnivanje i rad podliježu nadzoru državnih institucija u cilju osiguranja poštivanja određenih minimalnih standarda. Važno je ponoviti da bi isključivo državni monopol nad obrazovanjem predstavljao povredu međunarodnog prava ljudskih prava, ali bi distanciranje države od javnog obrazovanja predstavljalo još ozbiljniju povredu prava na obrazovanje. Primarna obaveza države jeste da u svakom trenutku osigura postojanje sistema javnih škola i besplatno obrazovanje visokog kvaliteta, koji garantira pristup bez diskriminacije i koji u potpunosti poštuje sva prava djeteta.

Članom 13 (4) Pakta afirmirana je sloboda pojedinaca i pravnih lica da osnivaju i upravljaju prosvjetnim ustanovama, pod uvjetom da su rad i djelovanje tih ustanova usaglašeni s ciljevima iz člana 13 (1) Pakta i određenim minimumom standarda.¹⁴⁴ Privatne obrazovne institucije su institucije osnovane od pojedinaca ili organizacija, odnosno one kojima se upravlja privatno, nezavisno od načina finansiranja.¹⁴⁵ Njihov rad može biti dijelom ili u potpunosti finansiran od države, ali i u potpunosti biti finansijski nezavisan od javnih fondova.¹⁴⁶ Države nisu u obavezi subvencionirati rad privatnih škola / obrazovnih

¹⁴⁴ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 29).

¹⁴⁵ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (1998). *World education report 1998: Teachers and teaching in a changing world* (p. 118).

¹⁴⁶ Coomans, F. (n.d.). Exploring the normative content of the right to education as a human right: Recent approaches. *Persona y Derecho: Revista de Fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos*, 50, pp. 61–100 (p. 89).

institucija, ali ako to čine, ne smije biti diskriminacije između različitih privatnih obrazovnih institucija po bilo kojem od zabranjenih osnova.¹⁴⁷

Pravo na osnivanje i upravljanje privatnim školama jednako je za sve osobe, državljane i nedržavljanke, a odnosi se na sve vrste obrazovnih ustanova, uključujući i obdaništa, univerzitete i institucije za obrazovanje odraslih. Slijedeći načela nediskriminacije, jednakih mogućnosti i djelotvornog učešća u društvu za sve, država je obavezna poduzeti mjere koje će spriječiti da školovanje u privatnim obrazovnim institucijama dovede do ekstremnih razlika u nivou i kvaliteti obrazovanja između pojedinih društvenih grupa.¹⁴⁸

Pravo na osnivanje i upravljanje privatnim obrazovnim institucijama podliježe ograničenjima koja se u određenoj mjeri razlikuju od onih za državne škole.

Prvo je da i privatne škole moraju poštovati ciljeve obrazovanja utvrđene u članu 13 (1) Pakta. Obrazovanje u privatnim školama također mora biti usmjereno ka punom razvoju ljudske ličnosti te osposobljavanju pojedinaca za djelotvorno učešće u slobodnom društvu. Isto tako, mora biti vođeno društveno usmjerenim ciljevima, odnosno ciljevima "međunarodnog / globalnog obrazovanja". Ipak, u privatnim školama često se izvode nastavni programi koji odražavaju određene sisteme vrijednosti i uvjerenja, kao što su naprimjer vjerske škole, te se razlikuju od državnih kurikuluma. Stoga je država dužna pronaći odgovarajući balans koji osigurava pluralizam u obrazovanju, ali ne i osnivanje sektaških škola ili škola zasnovanih na antidemokratskim ili totalitarnim idejama.

Drugo ograničenje odnosi se na zahtjev da obrazovanje koje se pruža u privatnim školama mora biti u skladu s minimalnim standardima koje su države stranke "dužne" uspostaviti, a privatne škole ih moraju ispuniti kako prilikom osnivanja tako i tokom rada.¹⁴⁹ Ipak, važno je naglasiti da privatne škole ne trebaju ispuniti jednake standarde kao

¹⁴⁷ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 54).

¹⁴⁸ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 30).

¹⁴⁹ Iako član 13 (4) navodi da države stranke "mogu" utvrditi minimalne standarde, Odbor u Općem komentaru br. 13 naglašava obavezu država da "uspostave minimalne standarde". U: United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 30).

državne škole jer bi u tom slučaju faktički morale poštovati “maksimalne” standarde.¹⁵⁰ Države stranke stoga mogu zahtijevati samo da privatno obrazovanje bude u širokom smislu ekvivalentno državnom obrazovanju. One mogu osigurati da privatno obrazovanje ispunjava osnovne obrazovne ciljeve, ali određivanje sadržaja i metoda u velikoj mjeri moraju ostaviti samim privatnim školama. Ostali minimalni standardi odnose se na kvalifikacije nastavnika, školske zgrade i opremu. U pogledu osnivanja privatnih škola države bi trebale uspostaviti određeni sistem akreditacije i/ili licenciranja.

9. Pravo na razvoj i pravo na obrazovanje

Razvoj u najširem smislu može se odrediti kao unapređenje ekonomskog, kulturnog, duhovnog, društvenog, političkog i svakog drugog segmenta života te je težnja urođena svakom ljudskom biću. Kako je navedeno u okviru Ujedinjenih nacija, razvoj je prepoznat kao univerzalna i višedimenzionalna vrijednost koja povezuje sve ljude, narode i države ovog svijeta te kao jedan od globalnih ciljeva. Usvajanjem Deklaracije o pravu na razvoj¹⁵¹ napravljen je korak da se “razvoj” iz cilja transformira u pravo. Deklaracija sama po sebi nije normativni, već politički dokument, što znači da ne proizvodi pravno obavezna postupanja država. Ipak, Deklaracija o pravu na razvoj nije samo proizvoljna konstrukcija, već rezultat primjene kataloga ljudskih prava Ujedinjenih nacija.¹⁵² Sadržaj prava na razvoj predstavlja sintezu prava zagaraniranih Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima i Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, ali i brojnim drugim instrumentima UN-a i njegovih specijaliziranih agencija.

¹⁵⁰ Gebert, P. (1996). *Das Recht auf Bildung nach Art. 13 des UNO-Paktes über wirtschaftliche, soziale und kulturelle Rechte und seine Auswirkungen auf das schweizerische Bildungswesen*. St. Gallen: Leo Fürer AG. U: Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law* (p. 562). Leiden: Koninklijke Brill NV.

¹⁵¹ United Nations General Assembly. (1986). *Declaration on the Right to Development* (A/RES/41/128). (Adopted 4 December 1986).

¹⁵² Bantekas, I. (2023). Aligning the right to education with the Sustainable Development Goals: Is it just about finance? *Human Rights Quarterly*, 45, pp. 62–87 (p. 65).

Poveznice prava na razvoj i prava na obrazovanje mogu se prepoznati na više nivoa te se čak može ustvrditi da bez implementacije prava na obrazovanje nema ni prava na razvoj.

Prije svega, pravo na obrazovanje implementira se u skladu s ciljevima iz člana 13 (1) Pakta, koji predstavljaju okosnicu prava na razvoj i smjernice u skladu s kojima trebaju djelovati države. Potrebno je samo kratko ponoviti da su ciljevi obrazovanja usmjereni na zaštitu dostojanstva i razvoj ljudske ličnosti, zaštitu ljudskih prava i sloboda te na promicanje ciljeva i aktivnosti UN-a kojima se bori protiv diskriminacije i rasizma, jačaju međunarodni mir i saradnja među narodima.

Prema klasičnoj podjeli ljudskih prava, pravo na obrazovanje određuje se kao kulturno pravo druge generacije ljudskih prava.¹⁵³ Mnogi smatraju da je riječ o višedimenzionalnom pravu te da se, u odnosu na aspekt prava na slobodan izbor obrazovanja, može odrediti i kao lično i političko pravo.¹⁵⁴

Međutim, pravo na obrazovanje u odnosu na pojedinca, a potom i društvo, ima svojstvo osnažujućeg prava, što je temeljna poveznica s pravom na razvoj na više nivoa.

Koncept osnažujućeg prava podrazumijeva pravo koje pojedincu pruža instrumente da oblikuje svoj život i priliku za aktivno učešće u društvu.¹⁵⁵ Pravo na obrazovanje prototip je osnažujućeg prava, jer

¹⁵³ Bakšić Muftić, J. (2002). *Sistem ljudskih prava* (pp. 220, 239); Sokol, B., & Smerdel, S. (2006). *Ustavno pravo*. Zagreb (p. 153).

¹⁵⁴ Pravo roditelja na izbor obrazovanja djece u skladu s vjerskim i moralnim uvjerenjima, osim članom 13, normirano je i Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima, detaljnije kod: Coomans, F. (n.d.). *Identifying violations of the right to education*; Tomaševski, K. (2001). *Right to education* (Primer No. 3, p. 10). Gothenburg.

¹⁵⁵ Prema cilju koji se želi ostvariti, ljudska prava klasificiraju se u četiri grupe: 1) tzv. *survival* – egzistencijalna prava – pravo na život, hranu i brigu o zdravlju; 2) *membership* prava, kao prava koja omogućavaju učešće i jednakost u društvu: pravo na porodični život i porodicu te zabrana diskriminacije; 3) *protection*, tzv. zaštitna prava, kao prava koja štite pojedinca od zloupotreba od strane javne vlasti, a riječ je o setu prava kojima se garantuje pošteno i fer suđenje i nezavisnost sudstva; i 4) *empowerment*, tzv. osnažujuća prava, koja omogućavaju aktivno učešće u politici, nadzor nad javnim vlastima te predstavljaju alat za oblikovanje života: pravo na obrazovanje, sloboda govora i sloboda udruživanja. Detaljnije u: Donnelly, J., & Howard, R. (1988). *Assessing national human rights performance: A theoretical framework*. *Human Rights Quarterly*, 10(2), 214–248.

je istovremeno i pravo, ali i instrument za ostvarenje ostalih ljudskih prava.¹⁵⁶ Ono čini uživanje u svim drugim pravima, posebno ekonomskim i socijalnim, mogućim i ostvarivim.

Pojedini autori osnažujući karakter prava na obrazovanje vežu za lični razvoj pojedinca, što mu omogućava pravo na kulturu, slobodu misli, savjesti i vjeroispovijesti, slobodu mišljenja i političku participaciju.¹⁵⁷

Osim što je pravo na obrazovanje temelj za razvijanje intelektualnih kapaciteta, ono je osnovni alat i za unapređenje kvalitete života. Formalno obrazovanje obično je standardni način stjecanja ključnih vještina i znanja te sredstvo pomoću kojeg ekonomski i društveno marginalizirane osobe mogu prevladati siromaštvo.¹⁵⁸ Čak i u državama s izraženim klasnim ili statusnim podjelama, gdje je čest problem nejednakog pristupa i diskriminacije u obrazovanju, obrazovanje je jedan od rijetkih resursa koji omogućava pojedincu da probije društvenu hijerarhijsku barijeru.¹⁵⁹

Oснаžujući karakter prava na obrazovanje ogleda se u tome što predstavlja sveobuhvatno sredstvo za društveni, kulturni, ekonomski, duhovni i politički razvoj pojedinca. Samim tim, ima temeljni značaj i za razvoj svake zajednice, od lokalnog do globalnog nivoa, jer uspostavlja vezu između:

- a) pojedinca i zajednica;
- b) zajednica: interkulturalnog iskustva ili veze između pojedinačnih kultura i njihovog univerzalnog sadržaja;
- c) pojedinaca, zajednica i intelektualne te materijalne baštine (prirodne i one koju je stvorio čovjek);
- d) generacija;
- e) funkcija u društvenoj strukturi.¹⁶⁰

¹⁵⁶ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 1).

¹⁵⁷ Donnelly, J., & Howard, R. (1988). Assessing national human rights performance: A theoretical framework. *Human Rights Quarterly*, 10(2), pp. 214–248 (p. 236).

¹⁵⁸ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (para. 1).

¹⁵⁹ Cf. Supra 235, p. 236.

¹⁶⁰ Meyer-Bisch, P. (1998). *The right to education in the context of cultural rights* (E/C.12/1998/17, p. 5). United Nations, Committee on Economic, Social and Cultural Rights.

Korelacija obrazovanja kao “temelnog prava i osnova za napredak svake države”¹⁶¹ prepoznata je kroz Milenijske,¹⁶² a potom i Ciljeve održivog razvoja. Milenijski ciljevi vezani za obrazovanje bili su usmjereni ka opće dostupnom, besplatnom i obaveznom osnovnoškolskom obrazovanju (Milenijski cilj 2) te ostvarenju rodne jednakosti na svim nivoima obrazovanja (Milenijski cilj 3). Inkluzivno i kvalitetno obrazovanje, uključujući cjeloživotno učenje, proglašeni su Ciljem 4 Održivog razvoja, ali i glavnim instrumentom za realizaciju ostalih ciljeva iz *Agende 2030*.¹⁶³ U vezi s tim, obrazovanje je s drugim ciljevima održivog razvoja povezano na sljedeće načine:¹⁶⁴

- obrazovanje omogućava izlazak ljudi iz siromaštva (Cilj 1 – Svijet bez siromaštva);
- obrazovanje ima ključnu ulogu u primjeni samoodrživih metoda uzgoja hrane u cilju iskorjenjivanja gladi (Cilj 2 – Iskorjenjivanje gladi);
- obrazovanje može napraviti razliku u razumijevanju zdravih životnih navika i brige o zdravlju te prevenirati smrtnost kod djece, unaprijediti reproduktivno zdravlje, spriječiti širenje bolesti i doprinijeti blagostanju (Cilj 3 – Zdravlje i blagostanje);
- osnovno obrazovanje i opismenjavanje žena i djevojčica neophodno je za stjecanje socijalnih vještina, uključivanje u život zajednice i unapređenje života (Cilj 5 – Rodna ravnopravnost);

¹⁶¹ United Nations. (2016). *SDG 4: Education 2030 – Education 2030 Framework for Action: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all*.

¹⁶² Na Konferenciji UN-a, na kojoj je donesena *Agenda 21*, posebna pažnja posvećena je smanjenju siromaštva i postavljanju razvojnih ciljeva za globalni napredak. U tom kontekstu, Milenijski razvojni ciljevi, usvojeni 2000. godine, predstavljaju skup osam globalnih ciljeva usmjerenih na smanjenje siromaštva, unapređenje obrazovanja i zdravlja, promicanje rodne jednakosti, zaštitu okoliša te jačanje međunarodne saradnje, s rokom ostvarivanja do 2015. godine.

¹⁶³ *Agenda 2030* globalni je plan Ujedinjenih nacija, usvojen 2015. godine, čiji je cilj održivi razvoj do 2030. godine. Sadrži 17 ciljeva održivog razvoja koji se odnose na iskorjenjivanje siromaštva i gladi, zaštitu okoliša, kvalitetno obrazovanje, rodnu ravnopravnost, smanjenje nejednakosti, mir, pravdu i jačanje institucija.

¹⁶⁴ Global Education Monitoring Report Team. (2016). *Global education monitoring report, 2016: Place: Inclusive and sustainable cities*. UNESCO.

- obrazovanjem i obukom jačaju se kapaciteti za samoodrživo korištenje prirodnih resursa i razvoj boljih higijenskih navika (Cilj 6 – Čista voda i sanitarni uvjeti);
- obrazovnim programima osiguravaju se bolje korištenje i štednja energije te korištenje obnovljivih energetske izvora (Cilj 7 – Pristupačna i čista energija);
- postoji neposredna veza između ekonomske održivosti, poduzetništva, konkurentnosti na tržištu rada i nivoa obrazovanja (Cilj 8 – Dostojanstven rad i ekonomski rast);
- obrazovanje je neophodno za razvoj infrastrukture otporne na rizike i održivije industrijalizacije (Cilj 9 – Industrija, inovacije i infrastruktura);
- jednako dostupno i jednako kvalitetno obrazovanje dokazano umanjuje društvene i ekonomske nejednakosti (Cilj 10 – Smanjenje nejednakosti);
- obrazovanje osigurava stjecanje vještina potrebnih za uspostavljanje i funkcioniranje održivih gradova otpornih na katastrofe (Cilj 11 – Održivi gradovi i zajednice);
- obrazovanje pravi bitnu razliku u promjeni potrošačkih navika i razumijevanju održive potrošnje te smanjenju otpada (Cilj 12 – Održiva potrošnja i proizvodnja);
- obrazovanje je temelj razumijevanja značaja klimatskih promjena te prilagođavanja i ublažavanja posljedica klimatskih promjena, posebno na lokalnom nivou (Cilj 13 – Zaštita klime);
- obrazovanje je važno za razvijanje svijesti o morskom ekosistemu i postizanje proaktivnog dogovora o racionalnom i održivom korištenju (Cilj 14 – Očuvanje vodenog svijeta);
- obrazovanje i obuka doprinose očuvanju prirodnih resursa i biodiverziteta, naročito u ugroženim područjima (Cilj 15 – Očuvanje života na kopnu);
- obrazovanje je od suštinske važnosti za promicanje i osiguranje društava koja su participativna, uključiva i pravedna te za jačanje društvene kohezije (Cilj 16 – Mir, pravda i snažne institucije);
- cjeloživotno obrazovanje i učenje jačaju kapacitete za razumijevanje i promociju politika i praksi održivog razvoja (Cilj 17 – Partnerstvo za ostvarenje ciljeva).

Iz navedenog je jasno da obrazovanje ne predstavlja samo izoliran cilj unutar *Agende 2030*, već djeluje kao katalizator i osnovni preduvjet za ostvarenje cjelokupnog okvira održivog razvoja. Njegova uloga nadilazi puko stjecanje akademskih znanja; ono je instrument transformacije koji prožima ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije društva. Upravo ta multidimenzionalna povezanost potvrđuje da se pravo na obrazovanje mora posmatrati kao “pravo koje omogućava” (*enabling right*), čija puna realizacija direktno uvjetuje stepen ostvarivanja svih ostalih ljudskih prava i globalnih razvojnih ambicija.

III PRAVO NA ZDRAV OKOLIŠ

Pravo na zdrav okoliš u savremenom međunarodnom pravu sve se češće prepoznaje kao neizostavan element zaštite ljudskog dostojanstva, kvaliteta života i održivog razvoja. Evolucija ovog prava od programskog načela do sve jasnije artikuliranog ljudskog prava odražava rastuću svijest o neraskidivoj povezanosti između zaštite okoliša, ekonomskog razvoja i ostvarivanja drugih ljudskih prava. Ovo poglavlje razmatra normativno priznavanje i sadržaj prava na zdrav okoliš, njegov odnos s pravom na razvoj, kao i ključne međunarodne dokumente, institucionalne mehanizme i savremene izazove, uključujući klimatske promjene koje oblikuju njegovu primjenu u današnjem globalnom kontekstu.

1. Pojmovno određenje prava na zdrav okoliš

Iako ne postoji univerzalno prihvaćena definicija prava na zdrav okoliš, opće je shvatanje da to pravo obuhvata suštinske i proceduralne elemente. Suštinski elementi uključuju pravo na čist zrak, sigurnu i stabilnu klimu, pristup pitkoj vodi i adekvatnoj sanitariji, zdravu i održivo proizvedenu hranu, netoksične sredine za život, rad, učenje i igru te očuvanu biološku raznolikost i funkcionalne ekosisteme. Proceduralni elementi obuhvataju pravo na pristup informacijama, pravo na učešće u donošenju odluka te pravo na pristup pravdi i djelotvornim pravnim lijekovima, uključujući sigurno ostvarivanje tih prava bez straha od odmazde ili represije. Ostvarenje prava na zdrav okoliš također zahtijeva međunarodnu saradnju, solidarnost i pravičnost u djelovanju na planu zaštite okoliša,

uključujući mobilizaciju resursa te priznanje eksteritorijalne jurisdikcije za kršenja ljudskih prava izazvana degradacijom okoliša.

U suštinskom smislu, pravo na zdrav okoliš podrazumijeva niz međusobno povezanih komponenti koje zajedno čine osnovu za ostvarenje okolišne sigurnosti i održivog razvoja, a među najvažnijim aspektima ovog prava izdvajaju se:

- pravo na pristup čistom zraku, vodi i zemljištu;
- zaštita od zagađenja i izloženosti toksičnim supstancama;
- očuvanje biodiverziteta i prirodnih resursa;
- obaveza države da poduzima preventivne mjere, sprečava okolišne štete i sankcionira odgovorne subjekte.

Pravo na zdrav okoliš neraskidivo je povezano s drugim osnovnim ljudskim pravima, uključujući pravo na život, pravo na zdravlje, pravo na pristup informacijama i pravo na učešće javnosti u donošenju odluka u pitanjima koja se odnose na očuvanje okoliša. Ova međusobna povezanost ukazuje na sveobuhvatni karakter prava na zdrav okoliš, duboku međuzavisnost između očuvanja okoliša i ostvarivanja socijalne pravde, unapređenje javnog zdravlja i jačanje demokratskog upravljanja, što nadilazi isključivo okolišnu dimenziju i obuhvata pravnu, socijalnu, političku i kulturnu sferu savremenih društava.

Sve veće prepoznavanje prava na zdrav okoliš kao univerzalnog i neotudivog ljudskog prava u međunarodnim i nacionalnim pravnim okvirima odražava rastuću svijest o neraskidivoj vezi između prirodne sredine i kvaliteta ljudskog života. Afirmacija ovog prava doprinosi demokratizaciji procesa odlučivanja o razvojnim politikama, jačanju koncepta ekološke pravde i strateškom usmjeravanju društava ka održivoj i pravednoj budućnosti.

Pravo na zdrav okoliš predstavlja savremeni pravni i etički koncept koji se razvija na raskršću ljudskih prava i zaštite okoliša, a "izrasta iz zajedničke potrebe svih ljudi da se zaštite od negativnih posljedica koje prouzrokuju opasnosti narušavanja ekološke ravnoteže". Suština prava na zdrav okoliš ogleda se u priznavanju prava svakog pojedinca da živi u sredini koja ne ugrožava zdravlje, dostojanstvo i opću dobrobit. Veza između ljudskih prava i pitanja okoliša prepoznata je kroz najmanje dva konceptualna pravca i to

kroz: tzv. ozelenjavanje postojećih ljudskih prava, odnosno njihovu reinterpetaciju u svjetlu okolišnih izazova; te postepeno priznavanje prava na zdrav okoliš kao samostalnog, autonomnog prava.

2. Pravo na razvoj i pravo na zdrav okoliš – ka održivoj budućnosti

Pravo na razvoj i pravo na zdrav okoliš predstavljaju osnove za izgradnju svijeta zasnovanog na pravdi, jednakim mogućnostima i dugoročnoj održivosti. Njihova neraskidiva povezanost ogleda se u činjenici da oba prava podrazumijevaju sposobnost i mogućnost pojedinaca, država i nacija da slobodno uživaju, upravljaju i štite zajedničke resurse i prirodnu sredinu. Ova prava promoviraju harmoničan odnos između čovjeka i prirode, doprinoseći ostvarivanju održivog razvoja. U tom kontekstu težnja ka očuvanju okoliša i ostvarivanju razvoja nije samo ekonomski ili politički cilj, već univerzalna vrijednost i osnovna ljudska potreba – izraz kolektivne težnje čovječanstva ka životu koji osigurava dobrobit, poštovanje osnovnih ljudskih prava i ostvarenje ličnih potencijala. Bez ostvarivanja jednog od ovih prava drugo ne može biti u potpunosti realizirano, što ukazuje na neophodnost njihovog međusobnog usklađivanja u okviru savremenih razvojnih politika, ali i strategija zaštite ljudskih prava. U svojoj suštini, pravo na razvoj i pravo na zdrav okoliš nisu suprotstavljeni, već komplementarni, a njihovo integrirano ostvarenje preduvjet je za održivi razvoj.

Nastojanje zemalja da ostvare što veći nivo ekonomskog razvoja praćeno je sve većim pritiscima na okoliš. Intenziviranje ekonomskih aktivnosti često rezultira neodrživom eksploatacijom resursa i porastom zagađenja, što uzrokuje degradaciju ekosistema i narušavanje ekološke ravnoteže. Stoga ostvarenje prava na razvoj i prava na zdrav okoliš treba odražavati kolektivni interes i zajedničku potrebu svih ljudi. Imajući u vidu činjenicu da su zemlje u razvoju više zaokupljene drugim problemima, poput političke nestabilnosti, konflikta, neodgovarajuće ekonomske situacije i sl., ne iznenađuje da je pravo na zdrav okoliš i briga za okoliš više prepoznato kao trend razvijenih zemalja.¹

¹ Nikolajev, A. (2017). Pravo na razvoj i očuvanje okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LX*, (str. 339–352).

Univerzalna potreba razvoja radi dobrobiti svih ljudi odnosi se na sve segmente života, kako ekonomske tako i društvene i okolišne. Ono što je bilo predmetom izučavanja najranijih teorija razvoja, prije svega stalno i isključivo potenciranje rasta BDP-a u cilju povećanja životnog standarda i blagostanja ljudi, već se dugo smatra prevladanim jer je riječ o samo jednom segmentu koji razvoj treba činiti potpunim i održivim.²

U savremenom društveno-ekonomskom kontekstu odnos između ekonomskog razvoja i očuvanja okoliša dostigao je visok nivo kompleksnosti. S jedne strane, brojne zemlje u razvoju, suočene s visokim nivoom siromaštva i nerazvijenosti, teže postizanju socijalnog napretka i unapređenju kvaliteta života svojih građana kroz poticanje dinamičnog i održivog ekonomskog razvoja. S druge strane, prekomjerno iscrpljivanje prirodnih resursa, gubitak biodiverziteta, zagađenje zraka, vode i tla, kao i sveprisutnije negativne posljedice klimatskih promjena ugrožavaju ekološku ravnotežu, dugoročnu održivost i opstanak ljudske civilizacije. Dodatno, razvijene zemlje, svjesne negativnih posljedica neodrživih obrazaca proizvodnje i potrošnje te zavisnosti od očuvanog i funkcionalnog okoliša, intenziviraju napore usmjerene ka transformiranju postojećih ekonomskih modela kako bi što bolje odgovorile na izazove očuvanja prirodnih resursa i klimatskih promjena. Imperativi doseganja višeg nivoa ekonomskog razvoja vrlo često su u direktnoj koliziji s potrebom za očuvanjem prirodnih resursa i ekosistema, a njihov univerzalni karakter je neupitan. Stoga je i iz perspektive ljudskih prava neophodno razvijati integrativne pristupe koji omogućavaju balansiranje ovih prava u cilju postizanja održivog razvoja.³ Zaštita okoliša ne može i ne smije biti u suprotnosti s ekonomskim razvojem, već njegov neizostavni dio i preduvjet za osiguranje održive budućnosti.

² Nikolajev, A. (2016). Obrazovanje kao faktor održivosti razvoja – slučaj Bosne i Hercegovine. In *International scientific conference – ERAZ 2016: Zbornik radova* (str. 190–202).

³ Za više u: Zhang, W. (2019). The right to development: Sustainable development and the practice of good governance. In *Chinese perspectives on human rights and good governance* (Part 2, Chapter 7, pp. 105–115).

3. Održiva budućnost – ka održivom razvoju

Održiva budućnost ne podrazumijeva samo ekonomski rast u okvirima ekološke izdržljivosti već i temeljnu transformaciju društvenih vrijednosti, obrazaca potrošnje i načina života. Suočena s ograničenjima prirodnih resursa i rastućim pritiscima klimatskih promjena, savremena društva trebaju svoje djelovanje usmjeriti ka razvoju kolektivne svijesti o značaju ekološke održivosti i pravednijoj raspodjeli prirodnih resursa. Održivi razvoj stoga se ne smije posmatrati isključivo kao tehnički ili ekonomski proces, već kao sveobuhvatna društvena transformacija koja, osim ekonomske, uključuje i etičke, kulturne i političke dimenzije. Ovakav pristup zahtijeva integraciju politika koje povezuju ekonomsku efikasnost, društvenu pravdu i očuvanje okoliša, ali i učešće građana u procesima odlučivanja o pitanjima koja se tiču njihovog svakodnevnog života, budućnosti i pravca društvenog razvoja. Integrativnost pristupa različitim politikama pretpostavlja novo razumijevanje razvoja koje nadilazi uske ekonomske pokazatelje i u prvi plan stavlja čovjeka, okoliš i kvalitet života.

Imajući u vidu koncept održivog razvoja, koji se definira kao “zadovoljenje potreba sadašnje generacije bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe”,⁴ pretpostavlja se unapređenje kvalitete življenja uz očuvanje prirodnih resursa unutar granica njihove obnovljivosti. Poseban naglasak stavlja se na očuvanje ravnoteže između ekonomske, društvene i okolišne dimenzije. Svaku od navedenih dimenzija relevantne naučne discipline posmatraju kroz vlastite teorijske i metodološke okvire.

Ekonomska dimenzija održivog razvoja, prema mišljenju ekonomista, podrazumijeva potrebu održavanja nivoa ekonomskih aktivnosti na optimalnoj razini koja omogućava ravnomjeran ekonomski

⁴ Ideja održivog razvoja prvi put je predstavljena 1974. godine, ali je širu pažnju javnosti privukla tek 1987. godine, nakon objavljivanja Izvještaja Svjetske komisije za okoliš i razvoj (tzv. Brundtland izvještaj). [Vidi ovdje, Cf. Supra 74]. Na njenom značaju dodatno se insistira od 1992. godine, nakon Konferencije u Rio de Janeiru, usvajanja *Agende 21* te definiranja Milenijskih razvojnih ciljeva, koji su kasnije poslužili kao osnova za usvajanje Ciljeva održivog razvoja do 2030. godine.

rast te postizanje ciljanog nivoa ekonomskog razvoja. Ekonomski segment posmatran u kontekstu prava na razvoj i održivosti odnosio bi se na mogućnost pristupa različitim ekonomskim resursima i mogućnost pojedinaca da ih koriste u svrhu proizvodnje, potrošnje ili razmjene. U mjeri u kojoj se mogućnosti izbora pojedinaca povećavaju, uvećavaju se i individualni prihodi, ali i opće bogatstvo države, što se u konačnici odražava i na ukupan ekonomski razvoj. Pritom ne treba zanemariti faktor raspodjele, jer od načina ostvarivanja i raspodjele dodatnih prihoda zavisi i raspoloživost i pristup ekonomskim mogućnostima.⁵

Prema stajalištu sociologa, društvena dimenzija zahtijeva osiguranje poštivanja i unapređenja socijalnih i ljudskih prava, s naglaskom na pravednu distribuciju resursa, što čini ključni element ove dimenzije održivog razvoja. Društveni segment, koji se vezuje za politički i kulturni, odnosi se na povećanje izbora pojedinaca i njihovih mogućnosti da žive bolje. Ovaj segment predstavlja osnovu mogućnosti i pristupa obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti itd., što je veoma važno ne samo radi pukog vođenja zdravog života nego i zbog djelotvornijeg učešća u ekonomskim i političkim aktivnostima.⁶

Unutar okolišne dimenzije, ekolozi naglašavaju obavezu zaštite i očuvanja okoliša kao osnovnog preduvjeta za život, što uključuje i način upravljanja prirodnim resursima. Okolišni segment odnosi se na nastojanje uspostavljanja odgovarajuće ravnoteže između ekonomskog rasta i očuvanja okoliša. Imajući u vidu činjenicu da je razvojni put održiv samo ako vrijednost ukupnog kapitala ostaje nepromijenjena ili raste s vremenom, budući rast i ukupna kvaliteta života zavise upravo od kvalitete okoliša.⁷ Uz to, očuvanje okoliša predstavlja i osnovu za ostvarivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih ljudskih prava, čime se ujedno stvaraju uvjeti za društveno odgovorno upravljanje okolišem.⁸

⁵ Sen, A. (2002). *Razvoj kao sloboda*. Beograd: Filip Višnjić (str. 53–59).

⁶ Ibidem.

⁷ Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2006). *Ekonomski razvoj* (9. izd.). Sarajevo: Šahinpašić (str. 452).

⁸ Prilagođeno prema: Nikolajev, A. (2017). Pravo na razvoj i očuvanje okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LX, (str. 346).

3.1. Ekonomska dimenzija održivog razvoja

Nasuprot tradicionalnim shvatanjima, nivo ekonomskog razvoja više se ne mjeri isključivo rastom bruto društvenog proizvoda, već i sposobnošću generiranja opće dobrobiti i blagostanja zajednice uz minimalan ekološki otisak. U tom kontekstu održivi ekonomski razvoj stavlja naglasak na kvalitativne aspekte razvoja, kao što su pravedna raspodjela ekonomskih koristi, univerzalan pristup osnovnim resursima i minimiziranje negativnih utjecaja na okoliš.⁹

S obzirom na to da nema univerzalno prihvaćene definicije razvoja, već se susrećemo s nizom različitih interpretacija koje zavise od teorijskih pristupa, historijskog konteksta i specifičnih okolnosti pojedinih zemalja unutar diverzificiranog međunarodnog poretka, može se zaključiti da je ekonomski razvoj kompleksan i višedimenzionalan pojam.¹⁰ Ekonomski razvoj u suštini odnosi se na proces privrednog rasta unutar kojeg dolazi do kvantitativnih i kvalitativnih promjena u ekonomskoj i socijalnoj strukturi društva. Te promjene dalje se manifestiraju kroz poboljšanje životnog standarda, unapređenje kvaliteta života te proširenje individualnih i kolektivnih razvojnih mogućnosti unutar datog društva.¹¹ Razvoj u sebi uključuje različite i široke

⁹ Sredinom devedestih Međunarodni monetarni fond (MMF) uveo je koncept rasta visokog kvaliteta (*high-quality growth*), definiranog kao samoodrživ i inkluzivan rast koji povećava zaposlenost, smanjuje siromaštvo i unapređuje životni standard, uz poštivanje jednakosti, sloboda i zaštite okoliša. Ovaj koncept istovremeno odražava pravo na razvoj jer omogućava pojedincima i zajednicama da slobodno uživaju u resursima i mogućnostima za svoj prosperitet, dok njegova socijalno-ekološka dimenzija doprinosi ostvarivanju ciljeva održivog razvoja, osiguravajući dugoročnu dobrobit sadašnjih i budućih generacija. Rast visokog kvaliteta stoga nije samo ekonomski proces, već sredstvo integracije razvoja, ljudskih prava i održivosti. Prema: International Monetary Fund. (1995). *Annual report 1995*. IMF.

¹⁰ O pojmovnom određenju i teorijama ekonomskog razvoja više u: Osmanković, J., & Nikolajev, A. (2010). *Humani razvoj*. Sarajevo: Ekonomski fakultet Sarajevo (str. 16–56).

¹¹ Amartya Sen, vodeći mislilac na polju značenja i suštine razvoja, definira mogućnosti kao “slobodu koju osoba ima u pogledu izbora funkcioniranja, s obzirom na njene lične karakteristike i njenu kontrolu nad dobrima”. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2006). *Ekonomska razvoj* (9. izd.). Sarajevo: Šahinpašić (str. 19).

aspiracije “dobrog života”, ekonomsku, socijalnu i političku dimenziju koje svako društvo, ali i pojedinac, postavlja samo za sebe. Nema sumnje da razvoj obuhvata širok spektar socijalnih i humanih ciljeva koji se odnose na: rast dohotka i životnog standarda; jednakost u pristupu resursima i mogućnostima, kao i u distribuciji dohotka i bogatstva; političko učešće građana; osnaživanje žena, manjinskih i drugih ranjivih grupa u ekonomskom, političkom i socijalnom životu; povećanje pristupa obrazovanju i stvaranje uvjeta za individualno napredovanje, nezavisno od klase, rase, etničke pripadnosti ili spola; povećanje mogućnosti pristupa zdravstvenim uslugama; uspostavljanje odgovarajuće socijalne politike kojom se štite najranjivije grupe stanovništva; čistu i zdravu okolinu; te djelotvoran, efektivan i kompetentan javni sektor. Konačno, savremeni koncepti ekonomskog razvoja uključuju kako implicitne tako i eksplicitne vrijednosne pretpostavke o poželjnim ciljevima društvenog napretka koji su usmjereni ka onome što je Mahatma Gandhi označio kao “ostvarenje ljudskog potencijala”¹².

Ekonomska dimenzija održivog razvoja predstavlja ključnu komponentu šireg koncepta održivosti koji, uz ekonomske, objedinjuje i okolišne i društvene ciljeve. Ova dimenzija podrazumijeva stvaranje i oblikovanje privrednih sistema koji su dugoročno stabilni, društveno inkluzivni te okolišno odgovorni. Takvi sistemi zasnivaju se na efikasnom korištenju prirodnih resursa, povećanju zaposlenosti i smanjenju siromaštva, poticanju inovacija i primjene zelenih tehnologija te razvoju tržišta u skladu s okolišnim i društvenim principima. U kontekstu savremenih globalnih izazova privredni sistem koji generira blagostanje za sve članove zajednice, istovremeno čuvajući prirodnu osnovu, predstavlja nužnu osnovu održivosti. Stoga ekonomska dimenzija održivog razvoja ne teži samo kvantitativnom rastu, već transformaciji samih razvojnih paradigmi u smjeru dugoročne ekonomske, društvene i ekološke ravnoteže.

Ekonomska održivost podrazumijeva očuvanje i unapređenje različitih oblika kapitala koji čine osnovu dugoročnog ekonomskog rasta i razvoja. Ti oblici kapitala uključuju proizvedeni, prirodni, ljudski i društveni kapital. Iako među njima može postojati određeni stupanj međusobne

¹² Prilagođeno prema: Osmanković, J., & Nikolajev, A. (2010). *Humani razvoj*. Sarajevo: Ekonomski fakultet Sarajevo (str. 16–56).

zamjenjivosti, oni su u osnovi komplementarni, što znači da je dugoročno očuvanje i uravnoteženo razvijanje svih navedenih oblika kapitala nužan uvjet ekonomske održivosti. Pritom je ključno razumijevanje da se ekonomski rast ne može zasnivati na neograničenoj eksploataciji prirodnih resursa, već treba biti usklađen s ekološkim ograničenjima i društvenim potrebama. U tom kontekstu ekonomski rast ne bi trebao predstavljati primarni razvojni cilj u državama koje su već dostigle visoke nivoe potrošnje.

Iz perspektive održivosti, umjerena potrošnja, u kombinaciji s funkcionalnim i pravednim društvenim institucijama te očuvanim i zdravim okolišem, predstavlja stabilniji, dugoročno održiviji i društveno poželjniji razvojni okvir u odnosu na neprekidno povećanje potrošnje. Ipak, koncept održivosti nadilazi puko ograničavanje rasta populacije ili suzdržanost u potrošnji, iako su i ti aspekti relevantni. Održivi razvoj zahtijeva promišljen izbor dobara i tehnologija koji se istovremeno zasniva na principima očuvanja integriteta ekosistema i biološke raznolikosti te na ostvarivanju jasno definiranih društvenih ciljeva usmjerenih ka dobrobiti sadašnjih i budućih generacija. Sve tri dimenzije – ekonomska, okolišna i društvena – međusobno su povezane i neodvojive, čineći integralni okvir za razumijevanje složenih zahtjeva koje postavlja koncept održivosti.¹³

Standardna ekonomska teorija često poistovjećuje maksimizaciju blagostanja s maksimizacijom korisnosti koja proizlazi iz potrošnje. Iako se ovakav pristup može kritizirati kao pojednostavljen, on ipak obuhvata brojne ključne aspekte ljudskog blagostanja, uključujući pristup hrani, odjeći, stanovanju kao i zdravstvenim i obrazovnim uslugama. Njegova dodatna prednost ogleda se u tome što složeni problem blagostanja svodi na mjerljiv, jednodimenzionalan indikator, čime postaje prikladan za formalnu analizu. Na temelju ovakvog pristupa, formalna ekonomska analiza postavlja pitanje ima li koncept održivosti bilo kakvu validnost unutar ekonomskih okvira. Prema standardnoj teoriji, efikasna alokacija resursa vodi ka maksimizaciji korisnosti iz potrošnje, bez obzira na dugoročne posljedice za prirodni kapital. U tom kontekstu iscrpljivanje resursa i degradacija okoliša mogu se smatrati ne samo prihvatljivima

¹³ Prilagođeno prema: Harris, J. M. (2003). *Sustainability and sustainable development*. International Society for Ecological Economics, *Internet Encyclopaedia of Ecological Economics*.

već i optimalnima ako zadovoljavaju kriterije ekonomske efikasnosti. Jedan od ključnih problema leži u načinu na koji se vrednuje blagostanje budućih generacija. Standardni modeli implicitno donose vrijednosni sud o relativnoj važnosti sadašnjih u odnosu na buduće generacije, čime se otvara prostor za ekonomski opravdanu intergeneracijsku nepravdu. U okviru neoklasične paradigme ne postoji inherentan razlog za očuvanje prirodnog kapitala. Potrošnja može ostati konstantna, pa čak i rasti, i pored opadanja zaliha neobnovljivih resursa – pod uvjetom da se prihodi (rente) ostvareni njihovom eksploatacijom reinvestiraju u druge oblike kapitala, prvenstveno proizvedeni kapital. Ovo je srž Hartwick-Solow pravila, koje ne zahtijeva očuvanje bilo kojeg konkretnog fonda prirodnog kapitala, već pretpostavlja visoku supstitubilnost između različitih oblika kapitala¹⁴ Time se održivost osigurava u kvantitativnom, ali ne nužno i u kvalitativnom smislu.¹⁵

Ekonomske razvoje teži postizanju maksimalnog protoka prihoda kroz racionalnu upotrebu i efikasno korištenje resursa, posebno onih oskudnih. Kao izraz makroekonomskih dinamika, ekonomski razvoj zahtijeva niz kvantitativnih, strukturnih i kvalitativnih transformacija – kako u ekonomiji tako i u naučnoistraživačkom radu, proizvodnim tehnologijama, organizacionim strukturama i mehanizmima ekonomskog funkcioniranja, kao i u načinu razmišljanja i obrascima ponašanja.¹⁶

Iz perspektive održivog razvoja ekonomski rast treba biti takav da se u najvećoj mogućoj mjeri minimiziraju negativni efekti na okoliš.

¹⁴ Hartwick-Solow pravilo predstavlja koncept iz ekonomske teorije održivog razvoja i teorijsku osnovu tzv. slabe održivosti, prema kojoj su prirodni i proizvedeni kapital u određenoj mjeri međusobno zamjenjivi. Ovo pravilo objašnjava pod kojim je uvjetima moguće očuvati blagostanje kroz vrijeme uprkos iscrpljivanju neobnovljivih prirodnih resursa. Polazi se od pretpostavke da se prirodni resursi, posebno neobnovljivi, s vremenom iscrpljuju, ali da se njihov gubitak može nadoknaditi akumulacijom drugih oblika kapitala. U skladu s tim, Hartwick-Solow pravilo nalaže da se cjelokupna renta ostvarena eksploatacijom neobnovljivih resursa investira u proizvedeni kapital, poput infrastrukture, tehnologije i obrazovanja, kako bi se osigurao konstantan nivo potrošnje i društvenog blagostanja kroz vrijeme.

¹⁵ Cf. Supra 255.

¹⁶ Becker, G. S. (2001). *Comportamentul uman: O abordare economică*. București: Editura ALL. U: Durana, D. C., Gogana, L. M., Artenea, A., & Durana, V. (2015). The components of sustainable development – A possible approach. *Procedia Economics and Finance*, 26, pp. 806–811.

Pokazalo se da brz ekonomski rast, naročito u zemljama u razvoju, stvara snažan pritisak na prirodne resurse. Stoga prihvatanje koncepta održivog razvoja znači promjenu paradigme prema kojoj se održivost ne odnosi samo na zaštitu okoliša nego se treba posmatrati i u odnosu na druge sektore koji uključuju ekonomsku aktivnost. Shodno tome, ekonomska dimenzija održivog razvoja treba biti usmjerena ka osiguranju stabilnog i dinamičnog privrednog okruženja čiji su dijelovi kontinuirana proizvodnja roba i usluga, konkurentski ambijent, diverzificirana i konkurentna industrija, privlačenje investicija, održavanje nivoa unutarnjeg i vanjskog duga te izbjegavanje velikih sektorskih disbalansa.¹⁷

Tvrđnja da su ljudski i prirodni kapital samo djelimično zamjenjivi ima važne implikacije na održivi razvoj. Ako prirodni kapital ima posebnu i nezamjenjivu vrijednost, tada tržište, kako ga vidi neoklasična ekonomija, nije dovoljno da osigura održivost. Ovo se jasno vidi kroz razliku između slabe i jake održivosti.

Prema slaboj održivosti, gubitak prirodnog kapitala može se nadoknaditi povećanjem drugih oblika kapitala, kao što su infrastruktura ili tehnologija – sve dok ukupna vrijednost ostaje ista. Međutim, da bi se ovo precizno mjerilo, mora se uzeti u obzir stvarna ekonomska vrijednost potrošnje prirodnih resursa. To znači da se pokazatelji ekonomskog rasta i razvoja moraju redefinirati.

S druge strane, jaka održivost smatra da prirodni kapital nije jednostavno zamjenjiv. U tom pristupu različite vrste kapitala moraju zajednički doprinositi održivosti sistema. To podrazumijeva dodatne politike i institucije koje štite prirodu, jer tržište to samo ne može učiniti. Također, ova ideja upozorava da ekonomija na planeti s ograničenim resursima ne može rasti beskonačno.¹⁸ Zagovornici jake

¹⁷ Prilagođeno prema: Durana, D. C., Gogana, L. M., Arteneu, A., & Durana, V. (2015). The components of sustainable development – A possible approach. *Procedia Economics and Finance*, 26, pp. 806–811.

¹⁸ U slučaju tzv. nezamjenjivog prirodnog kapitala, kao što su osnovne zalihe pitke vode, supstituibilnost praktično ne postoji (Pearce i Warford, 1993, p. 53). Iako se tehnički zagađena voda može djelimično prečistiti, pristup vodi ostaje uvjet opstanka i ekonomske aktivnosti. U: Harris, J. M. (2003). *Sustainability and sustainable development*. International Society for Ecological Economics, *Internet Encyclopaedia of Ecological Economics*.

održivosti predlažu da se održivost mjeri kroz očuvanje prirodnog kapitala. Kod obnovljivih resursa, njihova upotreba ne bi smjela premašiti nivo koji se prirodno može obnoviti. Kod neobnovljivih resursa, prihodi od njihove eksploatacije trebali bi se ulagati u obnovljive izvore kako bi se osigurala pravednost između sadašnjih i budućih generacija. Neki autori upozoravaju da je nemoguće zauvijek očuvati prirodni kapital, jer su svi resursi podložni trošenju. Zalažu se za bioekonomski pristup koji uključuje korištenje solarne energije, organsku poljoprivredu, smanjenje potrošnje i kontrolu rasta stanovništva, uz međunarodnu pravednost. Na kraju, predlaže se kombinacija tržišnih mehanizama i etičkih principa kroz koncept "sigurnog minimalnog standarda". Taj standard koristi se kada postoji opasnost od ozbiljne i nepovratne štete za prirodu i pokazuje da održivost ne može biti vođena samo ekonomskom logikom, već zahtijeva uključivanje i znanja iz ekologije, etike i društvene pravde.¹⁹

Održivi ekonomski razvoj zahtijeva integrirani pristup koji u ravnotežu postavlja ekonomsku, okolišnu i društvenu dimenziju. To uključuje: efikasno i odgovorno korištenje prirodnih resursa, prelazak na zelenu ekonomiju kroz poticanje inovacija i zelenih tehnologija, ulaganje u ljudski kapital, izgradnju održive infrastrukture i industrije, snažne institucije i adekvatne politike te učešće svih društvenih aktera, čime se osigurava transformacija ekonomije u smjeru okolišne odgovornosti i društvene kohezije.

Efikasno i odgovorno korištenje prirodnih resursa

Efikasno i odgovorno korištenje prirodnih resursa ključno je za postizanje održivog razvoja jer omogućava da ekonomski rast ne ugrožava okoliš te da koristi razvoja budu dugoročno očuvane i pravedno raspoređene među svim slojevima društva. Prirodni resursi, uključujući vodu, tlo, šume, minerale i biološku raznolikost, predstavljaju osnovu za život i ekonomske aktivnosti, a njihova pretjerana eksploatacija može imati nepovratne posljedice za ekosisteme i ljudsko zdravlje. U vremenu sve izraženijih klimatskih promjena i ekoloških izazova, suočavanje s problemom ograničenosti prirodnih resursa postaje

¹⁹ Cf. Supra 255.

neophodno, te je potrebno razvijati modele proizvodnje i potrošnje dobara i usluga koji se zasnivaju na efikasnom i odgovornom korištenju raspoloživih resursa uz minimiziranje negativnog utjecaja na okoliš. Efikasno korištenje resursa nije samo okolišni nego i ekonomski imperativ jer doprinosi racionalnijem korištenju resursa, smanjenju troškova i jačanju konkurentnosti privrednih subjekata.

Na ovom putu sve značajnije mjesto zauzima kružna (cirkularna) ekonomija koja predstavlja noviji ekonomski koncept zasnovan na ekoinovacijama, ekodizajnu, naprednim tehnologijama, energetske efikasnosti i korištenju obnovljivih izvora energije, kako bi se osiguralo održivo upravljanje resursima, povećalo korištenje obnovljivih izvora energije te produžio životni vijek proizvoda s ciljem smanjenja otpada.²⁰ Na ovaj način, za razliku od ranijeg linearnog modela "iskoristi – proizvedi – prodaj – potroši – odbaci", smanjuje se pritisak na prirodne resurse i količina otpada, dok se istovremeno otvaraju nove prilike za inovacije i zelenu industrijsku transformaciju.²¹

Prelazak na obnovljive izvore energije, poput solarne energije, vjetroenergije, hidroenergije i energije biomase, koji predstavljaju održivu alternativu fosilnim gorivima, od posebnog je značaja za proces optimizacije resursa. Ovi izvori omogućavaju proizvodnju energije uz minimalne emisije stakleničkih plinova i manju zavisnost od ograničenih i geopolitički osjetljivih resursa.²²

Dodatno, održivi proizvodni procesi koji uključuju racionalno korištenje resursa i primjenu energetske efikasnijih tehnologija znatno doprinose smanjenju ekološkog otiska i jačanju otpornosti društva i privrede na posljedice klimatskih promjena.

Dugoročno posmatrano, održivi načini proizvodnje doprinose povećanju efikasnosti i produktivnosti u korištenju resursa, čime se istovremeno povećava i čuva njihova vrijednost, produžava životni vijek te smanjuju negativni utjecaji na okoliš tokom čitavog životnog ciklusa

²⁰ Imamović-Čizmić, K., Nikolajev, A., & Ramić, L. (2022). *Osnove prava privrednog sistema Evropske unije s odabranim politikama*. Sarajevo (str. 227).

²¹ Stahel, W. R. (2019). *The circular economy: A user's guide*. New York: Routledge (p. 7).

²² Za više u: International Renewable Energy Agency. (2023). *Geopolitics of the energy transition: Critical materials*. Abu Dhabi: International Renewable Energy Agency.

resursa – od eksploatacije do odlaganja. Ostvarenje ovih ciljeva može doprinijeti smanjenju pritiska na prirodne resurse, jačanju sigurnosti snabdijevanja i otpornosti društava na poremećaje u lancima isporuke, uključujući i prateće oscilacije cijena, poboljšanju kvaliteta okoliša na lokalnom i globalnom nivou te poticanju inovacija, razvoju novih industrijskih sektora i unapređenju ekonomske konkurentnosti. Osim toga, znatno povećanje efikasnosti u korištenju resursa predstavlja ključni uvjet za ostvarenje ciljeva održivog razvoja, kao i obaveza preuzetih Pariškim sporazumom o klimatskim promjenama.²³

Efikasno upravljanje resursima zahtijeva integraciju okolišnih, društvenih i ekonomskih aspekata u politike i strategije koje garantiraju ravnopravnu distribuciju koristi u skladu s principima pravičnosti i međugeneracijske solidarnosti. Razvoj i implementacija Ciljeva održivog razvoja, naročito Cilja 12 (Održiva potrošnja i proizvodnja)²⁴ i Cilja 15 (Život na kopnu)²⁵, pružaju smjernice za odgovorno upravljanje resursima i koordinirano djelovanje na nacionalnom i globalnom nivou,²⁶ čime se doprinosi povećanju društvene pravde, smanjenju sukoba u vezi s pristupom i korištenjem resursa te osnaživanju zajednica za održivo upravljanje prirodnim bogatstvima.

²³ International Resource Panel. (2017). *Resource efficiency: Potential and economic implications*. Ekins, P., & Hughes, N. (Eds.). United Nations Environment Programme.

²⁴ Cilj 12 (Održiva potrošnja i proizvodnja) teži uspostavljanju održivih obrazaca potrošnje i proizvodnje kroz efikasnije upravljanje prirodnim resursima, smanjenje nastajanja otpada, reciklažu i ponovnu upotrebu materijala, kao i kroz poticanje održivih poslovnih praksi i odgovornog ponašanja potrošača. Ovaj cilj naglašava potrebu razdvajanja ekonomskog rasta od degradacije okoliša te promicanje tehnologija i politika koje smanjuju negativne ekološke utjecaje proizvodnje i potrošnje. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/12-responsible-consumption-and-production/>

²⁵ Cilj 15 (Očuvanje života na kopnu) usmjeren je na zaštitu, obnovu i održivo korištenje kopnenih ekosistema, uključujući šume, tlo i biodiverzitet. Poseban naglasak stavlja se na zaustavljanje degradacije zemljišta, sprečavanje dezertifikacije te očuvanje ugroženih biljnih i životinjskih vrsta. Ostvarenje ovog cilja ključno je za očuvanje ekološke ravnoteže, otpornost ekosistema i dugoročnu osnovu za ljudsko blagostanje. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/15-life-on-land/>

²⁶ United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (Goals 12 and 15).

Zelena ekonomija, poticanje inovacija i razvoja čistih tehnologija

Prema definiciji Programa Ujedinjenih nacija za okoliš, zelena ekonomija predstavlja model ekonomskog razvoja koji vodi ka poboljšanju ljudskog blagostanja i društvene pravednosti, uz istovremeno znatno smanjenje okolišnih rizika i oskudice prirodnih resursa.²⁷ U svojoj suštini, zelena ekonomija podrazumijeva transformaciju proizvodnih i potrošačkih obrazaca u cilju očuvanja prirodne osnove života i stvaranja pravednijeg društva.

Osnovni principi zelene ekonomije usmjereni su na ljude i za cilj imaju stvaranje istinskog i zajedničkog blagostanja. Osim toga, zelena ekonomija fokusira se na rast ukupnog bogatstva koje podržava dobrobit, pri čemu se ne ograničava samo na finansijski kapital, već obuhvata i ljudski, društveni, fizički i prirodni kapital.²⁸ Dajući prednost ulaganju u održive prirodne sisteme, infrastrukturu, znanje i obrazovanje, zelena ekonomija ove resurse prepoznaje kao ključne za omogućavanje napretka za sve društvene slojeve. Zasnovana na ravnoteži između kolektivnog djelovanja za javno dobro, ali i na individualnim izborima i odgovornostima, zelena ekonomija stvara prilike i za zelene poslove, razvoj održivih poduzeća i inkluzivno zapošljavanje.²⁹ Kao takva, zelena ekonomija ne predstavlja samo alternativu tradicionalnim razvojnim modelima, već model koji nastoji pomiriti ekonomske ciljeve sa zahtjevima okolišne održivosti i društvene uključenosti.

U kontekstu zelene ekonomije, poticanje inovacija i razvoj čistih tehnologija predstavljaju ključne pokretače održivog ekonomskog razvoja. Ulaganja u istraživanje i razvoj, kao i ekonomske mjere poput poreskih olakšica i subvencija za okolišno prihvatljive inovacije, mogu znatno unaprijediti pristup resursima te ojačati otpornost nacionalnih ekonomija – kako u razvijenim državama tako i u zemljama

²⁷ United Nations Environment Programme. (2011). *Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication* (p. 1).

²⁸ Za više o vezi između različitih vrsta kapitala i zelene ekonomije u: World Bank. (2012). *Inclusive green growth: The pathway to sustainable development* (pp. 91–151).

²⁹ United Nations Department of Economic and Social Affairs, Division for Sustainable Development. (2012). *A guidebook to the green economy* (Issue 2: Exploring green economy principles).

u razvoju.³⁰ Čiste (zelene) tehnologije, usmjerene ka povećanju resursne efikasnosti kroz primjenu energetske efikasne sistema, korištenje obnovljivih izvora energije, smanjenje emisija zagađujućih materija, adekvatno upravljanje otpadom, prelazak na kružnu ekonomiju te očuvanje prirodnih resursa, predstavljaju ključni temelj za tranziciju ka održivim modelima privrede i društva, omogućavajući usklađivanje ekonomskog razvoja s imperativima zaštite okoliša. Integracija zelenih inovacija u proizvodne i potrošačke procese doprinosi ne samo očuvanju prirodnih resursa i smanjenju zagađenja već i razvoju novih industrijskih sektora te poticanju ekonomskog rasta i razvoja. Na taj način zelene inovacije oblikuju obrasce života i rada, čime ostvaruju utjecaj ne samo na ekonomsku već i na društvenu dimenziju održivog razvoja. Ovo se naročito čini važnim u kontekstu unapređenja pristupa resursima i osnovnim uslugama za siromašne i marginalizirane društvene grupe, čime se doprinosi smanjenju društvenih i ekonomskih nejednakosti te poboljšanju kvaliteta života.

Na ovaj način posmatrano, tehnološki napredak, inovacije i razvoj čistih tehnologija omogućavaju napuštanje tradicionalnih, resursno intenzivnih i, u budućnosti možda, neodrživih ekonomskih modela, otvarajući prostor za uspostavu zelenih i kružnih ekonomija. Zbog toga se ulaganje u inovacije i zelene tehnologije nameće kao imperativ za postizanje dugoročnog i inkluzivnog ekonomskog rasta koji je usklađen s principima zaštite okoliša³¹ i ostvarivanjem društvene pravde. Poticanje inovacija zahtijeva adekvatne institucionalne okvire, uključujući podršku

³⁰ United Nations Environment Programme. (2011). *Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication*; World Bank. (2012). *Inclusive green growth: The pathway to sustainable development* (pp. 91–151).

³¹ Principi zaštite okoliša predstavljaju osnovna pravila i smjernice kojima se uređuje odnos društva prema prirodi, s ciljem sprečavanja degradacije okoliša i osiguranja njegovog očuvanja za sadašnje i buduće generacije. Među najvažnije ubrajaju se: princip prevencije, prema kojem se štetni utjecaji nastoje spriječiti unaprijed; princip predostrožnosti, koji se primjenjuje kada, uprkos naučnoj nesigurnosti, postoji razumna zabrinutost da bi određena aktivnost mogla izazvati ozbiljnu ili nepovratnu štetu za ljudsko zdravlje ili okoliš; princip "zagađivač plaća", prema kojem troškove sanacije snosi zagađivač; princip integracije, koji zahtijeva uključivanje zaštite okoliša u sve sektorske politike i razvojne strategije; te princip održivog razvoja, koji se zasniva na usklađivanju okolišnih, ekonomskih i društvenih ciljeva.

javnih politika, finansijskih mehanizama i međunarodne saradnje, koji omogućavaju pristup novim tehnologijama, znanju i tržištima, posebno u zemljama u razvoju.³² U tom kontekstu, razvoj zelenih tehnologija i inovacija istovremeno je i izazov i prilika, a njihova integracija u strategije održivog razvoja ključna je za ostvarenje *Agende 2030* i njenih ciljeva, naročito Cilja 7 (Pristupačna i čista energija)³³, Cilja 9 (Industrija, inovacije i infrastruktura)³⁴ i Cilja 13 (Klimatske akcije)³⁵.

Ulaganje u ljudski kapital

Jedna od ključnih komponenti ekonomske dimenzije održivog razvoja odnosi se na ulaganja u ljudski kapital koja predstavljaju osnovu za dugoročni ekonomski rast, društvenu inkluziju i okolišnu održivost. Ulaganja u obrazovanje, stručno usavršavanje i razvoj vještina omogućavaju pojedincima stjecanje znanja i kompetencija potrebnih za povećanje produktivnosti, inovativnosti i prilagodljivosti promjenjivim zahtjevima tržišta rada. Takva ulaganja istovremeno doprinose punom uključivanju u savremene ekonomske tokove i omogućavaju suočavanje sa savremenim globalnim izazovima, posebno u kontekstu tranzicije prema

³² United Nations Conference on Trade and Development. (2021). *Technology and innovation report 2021: Catching technological waves*. Geneva: UNCTAD.

³³ Cilj 7 (Povoljan pristup čistoj energiji) predviđa univerzalan, pouzdan i cjenovno pristupačan pristup modernim energetske uslugama, uz istovremeno povećanje udjela obnovljivih izvora energije i unapređenje energetske efikasnosti. Ovaj cilj naglašava ulogu čiste energije u smanjenju emisija stakleničkih plinova, jačanju energetske sigurnosti i podršci održivom ekonomskom razvoju. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/7-affordable-and-clean-energy/>

³⁴ Cilj 9 (Industrija, inovacije i infrastruktura) usmjeren je na izgradnju otporne i održive infrastrukture, promicanje inkluzivne i održive industrijalizacije te poticanje inovacija. Poseban naglasak stavlja se na razvoj tehnoloških kapaciteta, modernizaciju industrijskih procesa i širenje istraživanja i razvoja, s ciljem povećanja produktivnosti uz smanjenje negativnih utjecaja na okoliš. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/9-industry-innovation-and-infrastructure/>

³⁵ Cilj 13 (Zaštita klime) poziva na hitne i koordinirane mjere za suzbijanje klimatskih promjena i ublažavanje njihovih posljedica. Ovaj cilj obuhvata smanjenje emisija stakleničkih plinova, jačanje otpornosti i prilagodbe klimatskim rizicima, kao i integraciju klimatskih politika u nacionalne razvojne strategije, naglašavajući odgovornost sadašnjih prema budućim generacijama. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/13-climate-action/>

održivim i niskougljičnim modelima razvoja.³⁶ Ovaj proces podrazumijeva i prihvatanje novih tehnologija, razvoj inovativnih rješenja te usvajanje održivih proizvodnih i potrošačkih praksi, čime se osigurava integracija ekonomskog, socijalnog i okolišnog aspekta održivog razvoja.

Osnovni indikatori društveno-ekonomskog blagostanja, koji su direktno vezani za ulaganje u ljudski kapital, poput nivoa zaposlenosti i stope siromaštva, predstavljaju ključne pokazatelje stupnja ekonomske sigurnosti i socijalne uključenosti u društvu. Međuzavisnost ovih indikatora suštinska je za razumijevanje dinamike održivog razvoja. S jedne strane, povećanje zaposlenosti doprinosi većim prihodima, jačoj socijalnoj uključenosti te osnaživanju pojedinaca i zajednica, što direktno utječe na smanjenje siromaštva. S druge strane, strukturno i višedimenzionalno siromaštvo³⁷ ograničava pristup tržištu rada, obrazovanju i kapitalu, perpetuirajući tako ciklus ekonomske isključenosti.³⁸

Ulaganjem u ljudski kapital povećavaju se sposobnosti pojedinaca da aktivno i ravnopravno učestvuju u ekonomskim tokovima, čime se jača socijalna kohezija i doprinosi pravednijoj raspodjeli ekonomskih

³⁶ Niskougljični i održivi modeli razvoja predstavljaju pristupe koji smanjuju emisije stakleničkih plinova uz očuvanje prirodnih resursa, jačanje društvene kohezije i dugoročno ekonomsko blagostanje. Oni uključuju energetske efikasnost, obnovljive izvore energije, čiste tehnologije i integraciju klimatskih i okolišnih ciljeva u ekonomske i razvojne politike, čime se ekonomski rast razdvaja od degradacije okoliša i negativnih posljedica na društvo.

³⁷ Za razliku od ranijeg poimanja siromaštva koje se definiralo na osnovu dostatnosti prihoda – bogatstva ili dohotka osobe dovoljnih za minimalne potrebe za hranom, odjećom i mjestom za stanovanje (apsolutno siromaštvo), odnosno za podmirenje osnovnih životnih potreba, ali još znatno nižeg od onoga većine stanovništva u društvu (relativno siromaštvo), strukturno i višedimenzionalno siromaštvo ukazuje na to da se siromaštvo ne odnosi uvijek samo na prihod. Riječ je o siromaštvu koje proizlazi iz duboko ukorijenjenih sistemskih i društvenih faktora, odnosno o stanju u kojem dugotrajno ili stalno nedostaje resursa i sposobnosti, mogućnosti izbora, sigurnosti i moći koje su preduvjet za postizanje adekvatnog životnog standarda i ostvarenje svih drugih temeljnih ljudskih prava u građanskom, političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom smislu. Bejaković, P. (2005). Siromaštvo. *Financijska teorija i praksa*, 29(1), str. 135–138.

³⁸ Za više o vrstama siromaštva i sposobnostima u: Sen, A. (2002). *Development as freedom*. Beograd: Filip Višnjić (pp. 116–121). Pogledati i: United Nations Development Programme. (2014). *Human development report 2014: Sustaining human progress – Reducing vulnerabilities and building resilience*.

koristi. Upravo je ekonomska dimenzija održivog razvoja usmjerena i na pravednu raspodjelu koristi te na stvaranje dostojanstvenih radnih mjesta za sve, što dodatno naglašava potrebu za inkluzivnošću. Integracijom održivih ekonomskih praksi s politikama zapošljavanja i socijalne uključenosti moguće je istovremeno smanjivati siromaštvo i poticati okolišno odgovoran razvoj, osiguravajući tako sklad između ekonomskih, socijalnih i okolišnih ciljeva održivog razvoja.

Ulaganja u ljudski kapital također ublažavaju negativne društveno-ekonomske efekte tranzicije, poput gubitka radnih mjesta u sektorima zavisnim od fosilnih goriva, dok istovremeno otvaraju nove mogućnosti zapošljavanja u sektorima zelene ekonomije.³⁹ Razvojne strategije usmjerene na održivost sve više naglašavaju potrebu za integrativnijim uključivanjem šire populacije, posebno siromašnih i marginaliziranih grupa, u procese obrazovanja, zapošljavanja i socijalne zaštite, stvarajući time pretpostavke za inkluzivan rast i smanjenje društveno-ekonomskih nejednakosti.

Iako savremene politike održivog razvoja prepoznaju zapošljavanje kao jedan od ključnih instrumenata u borbi protiv siromaštva, sama dostupnost radnih mjesta nije dovoljna ako su ta zaposlenja nesigurna, niskoplaćena ili unutar neformalne ekonomije (jer takvi oblici rada ne omogućavaju stvarni izlazak iz siromaštva).⁴⁰ U tom kontekstu sve

³⁹ U savremenom društveno-ekonomskom kontekstu, obilježenom velikom afirmacijom koncepta zelene ekonomije, sve više do izražaja dolaze tzv. "zeleni poslovi" koji, osim doprinosa očuvanju okoliša i jačanju klimatske otpornosti, istovremeno otvaraju mogućnosti za ekonomsko osnaživanje pojedinaca i zajednica kako u razvijenim tako i u zemljama u razvoju. Za više u: United Nations Environment Programme. (2008). *Green jobs: Towards decent work in a sustainable, low-carbon world*; International Labour Organization. (2019). *Skills for a greener future: A global view based on 32 country studies*. Geneva: International Labour Office.

⁴⁰ U tom smislu, Međunarodna organizacija rada (MOR) naglašava da razvojne strategije trebaju biti usmjerene ka promociji pune zaposlenosti i dostojanstvenog rada kako bi se osigurala pravedna raspodjela prihoda i smanjila društvena isključenost. Kroz *Agendu za dostojanstven rad*, MOR promiče četiri stuba: stvaranje radnih mjesta, prava na radu, socijalnu zaštitu i socijalni dijalog, uz rodnu ravnopravnost kao horizontalni cilj. Ulaganje u produktivno zapošljavanje prepoznaje se kao najdjelotvorniji način borbe protiv siromaštva, u skladu s načelom da "siromaštvo bilo gdje predstavlja prijetnju blagostanju svuda". Pristup MOR-a naglašava potrebu za inkluzivnim ekonomskim rastom, zasnovanim na otvaranju radnih mjesta, kao ključnim mehanizmom za smanjenje siromaštva i jačanje socijalne kohezije.

veću važnost dobija koncept inkluzivnog rasta, koji zagovara razvojne modele zasnovane na ravnomjernoj raspodjeli ekonomskih koristi, s posebnim naglaskom na uključivanje marginaliziranih grupa.⁴¹

U širem kontekstu održivosti, ulaganje u ljudski kapital omogućava uspostavljanje otpornijih i pravednijih društava, sposobnih da odgovore na izazove poput migracija, nezaposlenosti, siromaštva i degradacije okoliša. O snaženi građani su ujedno i nositelji promjene – bilo kao stručnjaci, inovatori, edukatori ili aktivni učesnici u demokratskim procesima. Takav pristup u potpunosti je u skladu s ciljevima održivog razvoja, posebno Ciljem 4 (Kvalitetno obrazovanje)⁴², Ciljem 5 (Rodna ravnopravnost)⁴³ i Ciljem 8 (Dostojanstven rad i ekonomski rast)⁴⁴, te sa zahtjevima za inkluzivnom, pravednom i održivom globalnom transformacijom.⁴⁵

⁴¹ Koncept inkluzivnog rasta odnosi se na ekonomski rast kojim se nastoji osigurati ravnomjeran raspored koristi unutar društva, s posebnim naglaskom na stvaranje prilika za sve društvene slojeve, uključujući i one najugroženije. Cilj mu je promicanje pravedne raspodjele resursa i mogućnosti. Za razliku od tradicionalnog pristupa koji se prvenstveno fokusira na povećanje BDP-a, inkluzivni rast nastoji osigurati da koristi rasta budu široko dostupne – kako kroz raspodjelu prihoda tako i kroz jednak pristup obrazovanju, zapošljavanju i drugim razvojnim mogućnostima – doprinoseći tako smanjenju siromaštva i društvenih nejednakosti.

⁴² Cilj 4 (Kvalitetno obrazovanje) nastoji osigurati inkluzivno i pravedno kvalitetno obrazovanje te promicati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve. Posebno se ističe pristup osnovnom i srednjem obrazovanju, osnaživanje vještina za zapošljavanje i održivi razvoj te smanjenje nejednakosti u obrazovanju. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/4-quality-education/>

⁴³ Cilj 5 (Rodna ravnopravnost) usmjeren je na postizanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena i djevojaka. Cilj uključuje eliminaciju svih oblika diskriminacije i nasilja nad ženama, osiguranje ravnopravnog sudjelovanja u političkom, ekonomskom i društvenom životu te unapređenje jednakog pristupa resursima i mogućnostima. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/5-gender-equality/>

⁴⁴ Cilj 8 (Dostojanstven rad i ekonomski rast) promiče održiv i inkluzivan ekonomski rast, punu i produktivnu zaposlenost te dostojanstven rad za sve osobe. Poseban naglasak stavlja se na smanjenje nezaposlenosti i radne nesigurnosti, povećanje produktivnosti i inovacija te stvaranje uvjeta za socijalno pravedan i ekonomski održiv razvoj. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/8-decent-work-and-economic-growth/>

⁴⁵ United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.

Posmatrano iz dugoročne perspektive, smanjenje siromaštva nije ostvarivo bez sveobuhvatnih i sistemskih mjera koje objedinjuju ekonomske, socijalne i obrazovne politike. Takav pristup uključuje ulaganje u ljudski kapital kroz jačanje sistema socijalne zaštite, osiguranje univerzalnog pristupa kvalitetnom obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti, kao i stvaranje preduvjeta za aktivno uključivanje u tržište rada. U tom kontekstu integrirana strategija koja istovremeno povezuje povećanje zaposlenosti i smanjenje siromaštva ne doprinosi samo održivom ekonomskom rastu, već i jačanju društvene kohezije, stabilnosti i otpornosti, a u skladu s univerzalnim pravom svakog pojedinca na razvoj.

Izgradnja održive infrastrukture i industrije

Održiva infrastruktura podrazumijeva projekte koji uključuju korištenje obnovljivih izvora energije, ekološki prihvatljiv transport, izgradnju efikasnih i decentraliziranih energetske mreža,⁴⁶ zelenu gradnju i pametne urbane sisteme (razvoj pametnih gradova)⁴⁷ koji smanjuju ekološki otisak i povećavaju energetske efikasnost. Takva infrastruktura ne samo da poboljšava kvalitet života već i smanjuje zavisnost od fosilnih goriva, doprinosi dekarbonizaciji urbanih sredina i jača otpornost na klimatske promjene.⁴⁸

U okviru Ciljeva održivog razvoja, posebno Cilja 9, ističe se važnost izgradnje otporne infrastrukture, promicanja inkluzivne i održive

⁴⁶ Decentralizirane energetske mreže (engl. *decentralized energy systems* ili *distributed energy systems*) odnose se na sisteme proizvodnje, skladištenja i distribuiranja energije koji se nalaze bliže krajnjim korisnicima (u domaćinstvima, privrednim subjektima ili lokalnim zajednicama), a koji koriste obnovljive izvore energije, poput solarnih panela.

⁴⁷ Pametni urbani sistemi (engl. *smart urban systems*) predstavljaju međusobno povezane tehničke, infrastrukturne i digitalne sisteme kojima se, putem senzora, softverskih platformi i analitike podataka (korištenje napredne tehnologije), optimizacijom urbane infrastrukture i usluga – uključujući energiju, saobraćaj, upravljanje otpadom, vodne resurse, sigurnost, stanovanje i upravljanje prostorom – nastoji unaprijediti kvalitet života u gradovima, poboljšati efikasnost javnih usluga i osigurati održivije upravljanje resursima.

⁴⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). *Green infrastructure in the decade for delivery: Assessing institutional investment*. Paris: OECD.

industrijalizacije te poticanja inovacija.⁴⁹ Takva usmjerenost politika doprinosi ne samo ekonomskom razvoju već i stvaranju uvjeta za širok spektar ekonomskih, socijalnih, kulturnih i političkih prava.⁵⁰

Razvoj održive i inkluzivne industrije zahtijeva temeljito preispitivanje postojećih modela ekonomskog rasta, globalizacije i održivog razvoja. Neophodna je transformacija tradicionalnih modela proizvodnje u smjeru uspostavljanja proizvodnih sistema koji se temelje na tehnološkim inovacijama, primjeni čistih tehnologija te unapređenju resursne i energetske efikasnosti. Takav pristup omogućava djelotvornije suočavanje sa sve kompleksnijim globalnim izazovima. Postizanje pravedne ravnoteže između interesa razvijenih zemalja i zemalja u razvoju zahtijeva uspostavljanje jasne razvojne perspektive. Pritom ključni preduvjet predstavlja univerzalni pristup održivoj energiji, s obzirom na to da je energija osnova svakog ekonomskog i društvenog razvoja. U tom kontekstu nužna su dugoročna ulaganja u održivi industrijski razvoj, obrazovanje i osposobljavanje radne snage, kao i izgradnja istinskog globalnog partnerstva i solidarnosti. Takav pristup omogućava pojedincima i zajednicama perspektivu dostojanstvenog života.⁵¹

Snažne institucije i adekvatne politike

Funkcionalna integracija principa održivog razvoja zahtijeva postojanje efikasnih, transparentnih i odgovornih institucija koje osiguravaju stabilne, pravedne i dugoročno orijentirane razvojne politike usklađene s okolišnim, društvenim i ekonomskim ciljevima. Proces kreiranja i provođenja javnih politika ne odvija se u vakuumu, već unutar složenih političkih i društvenih konteksta u kojima pojedinci i interesne grupe nejednakih odnosa moći nastoje ostvariti često suprotstavljene ciljeve. U tom smislu institucije imaju ključnu ulogu u

⁴⁹ United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (Goal 9).

⁵⁰ Sengupta, A. (2002). On the theory and practice of the right to development. *Human Rights Quarterly*, 24(4), (pp. 837-889).

⁵¹ United Nations Industrial Development Organization. (2024). *Industrial development report 2024: Turning challenges into sustainable solutions – The new era of industrial policy*. Vienna: UNIDO.

uspostavljanju regulatornih mehanizama koji istovremeno moraju biti pravno valjani, koherentni i dovoljno prilagodljivi kako bi odgovorili na izazove održivosti. Neophodno je da okolišni i društveni kriteriji budu sistematski integrirani u procese donošenja ekonomskih odluka kako bi se izbjegao model razvoja koji favorizira ekonomski rast nauštrb okolišne stabilnosti i društvene pravednosti. Pojave poput institucionalne isključenosti, zarobljavanja politika (eng. *policy capture*) i klijentelizma predstavljaju izraze strukturnih asimetrija moći koje često rezultiraju neuspjehom u postizanju inkluzivnog ekonomskog napretka i pravičnog društvenog uređenja. Unapređenje kvaliteta upravljanja te prevladavanje tih izazova moguće je putem različitih institucionalnih i političkih mehanizama koji omogućavaju transformaciju interesa dominantnih aktera, oblikuju njihove preferencije u smjeru društveno korisnih ciljeva te otvaraju prostor za participaciju ranije marginaliziranih grupa. Ovakav pristup zahtijeva integraciju principa okolišne odgovornosti i društvene jednakosti u sve dimenzije javne politike – od planiranja javnih investicija, kroz kreiranje poreznih i fiskalnih instrumenata pa do izrade sektorskih strategija. Time se postavljaju osnove za održive i inkluzivne razvojne procese, zasnovane na principima pravičnosti, otpornosti i odgovornog upravljanja.⁵²

Među ključnim mehanizmima za provedbu politika održivog razvoja jesu javno-privatna partnerstva, koja igraju značajnu ulogu u mobilizaciji kapitala i tehnoloških rješenja za realizaciju zelenih projekata. Ovakva partnerstva omogućavaju zajedničko finansiranje i implementaciju infrastrukturnih inicijativa u oblastima kao što su zeleni transport, izgradnja energetski efikasnih i decentraliziranih mreža, zelena gradnja, pametni urbani sistemi te sanitarna infrastruktura. Javne politike, kroz strateško usmjeravanje sredstava i osiguranje pravne sigurnosti, mogu potaknuti privatni sektor na ulaganje u projekte od visoke društvene i okolišne vrijednosti, čak i kada ti projekti ne garantiraju visoku kratkoročnu profitabilnost. U tom kontekstu sve veći značaj ima i koncept tzv. kombiniranog (engl. *blended*) finansiranja, koji podrazumijeva strateško udruživanje razvojnih finansijskih tokova, bilo javnih ili privatnih (npr. razvojne pomoći ili filantropski

⁵² Za više o institucijama i upravljanju u: World Bank. (2017). *World development report 2017: Governance and the law*. Washington, DC: World Bank.

fondovi), s dodatnim javnim ili privatnim kapitalom, u cilju povećanja ukupnih investicionih sredstava. Ovakav pristup otvara prostor za inovativne oblike saradnje i mobilizaciju resursa u funkciji održivog razvoja, posebno u zemljama u razvoju koje se suočavaju s ograničenim budžetskim kapacitetima.⁵³

U okviru razvojne saradnje, kombinirano finansiranje ima važnu ulogu kao mehanizam za mobilizaciju privatnog, posebno institucionalnog kapitala radi njegovog usmjeravanja prema razvojnim prioritetima zemalja u razvoju. Primjena instrumenata za umanj enje rizika, poput garancija, doprinosi smanjenju percepcije rizika i potiče veći angažman privatnog sektora u finansiranju razvojnih projekata. Međutim, kako bi se ovi potencijali u potpunosti iskoristili, neophodno je intenzivirati razvojno finansiranje s ciljem šireg uključivanja institucionalnih investitora, uzimajući u obzir njihovo dosadašnje ograničeno učešće. Kvalitetna javna uprava, nezavisni nadzorni mehanizmi i participativno planiranje predstavljaju ključne pretpostavke za uspješnu realizaciju ovakvih partnerstava, jer doprinose minimiziranju rizika od korupcije, jačanju povjerenja građana i investitora te osiguravanju pravedne raspodjele koristi u okviru održivog razvoja.⁵⁴

Uloga države u savremenim razvojnim procesima nadilazi tradicionalnu regulatornu funkciju – ona postaje aktivni koordinator razvoja, koji potiče inovacije, povezuje sektorske politike (energetika, promet, stanovanje, zaštita okoliša) i stvara inkluzivne platforme za dijalog s civilnim društvom, lokalnim zajednicama i poslovnim sektorom. Time se olakšava pristup novim tehnologijama i kreira povoljno okruženje za poduzetništvo i tehnološki napredak. Kroz oblikovanje institucionalnih “pravila igre”, postavljanje razvojnih prioriteta i definiranje standarda odgovornosti, institucije doprinose stvaranju uvjeta u kojima je razvoj ne samo ekonomski održiv već i društveno pravedan

⁵³ Za više o javno-privatnom finansiranju u: United Nations Development Programme. (2016). *Financing the 2030 Agenda: An introductory guidebook for UNDP country offices* (pp. 83–117). New York: UNDP.

⁵⁴ Za više o saradnji između institucionalnih investitora i javnog sektora u izvještaju: Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *Private finance mobilised by official development finance interventions: Opportunities and challenges to increase its contribution towards the SDGs in developing countries*. Paris: OECD.

i okolišno odgovoran. Ovakav institucionalni okvir predstavlja i suštinski preduvjet za realizaciju *Agende 2030* i njenih ciljeva održivog razvoja, uključujući Cilj 16 (Mir, pravda i snažne institucije)⁵⁵, ali i sve druge ciljeve koji zahtijevaju međusektorsku koordinaciju, dugoročnu viziju i sistemsko upravljanje promjenama.⁵⁶

Učešće svih društvenih aktera

Savremeni izazovi održivog razvoja, od klimatskih promjena i degradacije okoliša do rastuće višedimenzionalne nejednakosti, zahtijevaju holistički, participativan i integriran pristup koji uključuje sve relevantne društvene aktere. Uključivanje različitih aktera u planiranje, donošenje i praćenje politika doprinosi većoj otpornosti društvenih sistema, efikasnijim institucionalnim odgovorima i jačanju društvene kohezije. Takav pristup ne samo da osigurava demokratsku legitimaciju razvojnih politika već i omogućava integraciju različitih znanja, interesa i iskustava u proces oblikovanja i provedbe javnih politika. U tom kontekstu partnerstva koja promiče Cilj 17 (Partnerstvo za ostvarenje ciljeva)⁵⁷, podupiru održivi razvoj, omogućavajući zajedničko djelovanje vlada, privatnog sektora i civilnog društva, mobilizaciju resursa i inovativna rješenja za složene globalne i lokalne izazove. Ova partnerstva omogućavaju objedinjavanje znanja, vještina i resursa iz različitih sektora, što

⁵⁵ Cilj 16 (Mir, pravda i snažne institucije) usmjeren je na promicanje mirnog i inkluzivnog društva, osiguranje pristupa pravdi za sve i izgradnju djelotvornih, odgovornih i inkluzivnih institucija na svim nivoima. Cilj uključuje smanjenje nasilja i korupcije, jačanje vladavine prava, transparentnost u odlučivanju i omogućavanje građanima sudjelovanje u političkom, društvenom i ekonomskom životu. Ostvarenje ovog cilja ključno je za stabilnost društava i dugoročno održiv razvoj. Vidjeti više u: Project Everyone. (n.d.). *Goal 16: Peace, justice and strong institutions*. The Global Goals.

⁵⁶ United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.

⁵⁷ Cilj 17 (Partnerstvo za ostvarenje ciljeva) fokusira se na jačanje globalnih partnerstava i međunarodne saradnje za ostvarenje Ciljeva održivog razvoja. Cilj uključuje mobilizaciju finansijskih resursa, unapređenje tehnologije, razmjenu znanja i iskustava te jačanje kapaciteta zemalja u razvoju, s naglaskom na inkluzivnu i efektivnu saradnju između vlada, privatnog sektora i civilnog društva. Za više na: <https://globalgoals.org/goals/17-partnerships-for-the-goals/>

vodi ka efikasnijim i inovativnijim rješenjima, mobilizaciji finansijskih resursa, prijenosu tehnologije i izgradnji kapaciteta, s posebnim naglaskom na zemlje u razvoju. Također, ona doprinose razvoju rješenja za složene globalne izazove te promoviraju inkluzivnost i pravičnost kako bi svi, uključujući marginalizirane grupe, aktivno učestvovali u razvojnim procesima.⁵⁸

Dodatno, *Agenda 2030*, kao okvir za zajedničko djelovanje, naglašava ulogu partnerstava i globalne solidarnosti u suočavanju s međusobno povezanim izazovima. Posebno su značajni Cilj 8 i Cilj 9, koji promiču stvaranje kvalitetnih radnih mjesta, inovativnih ekonomija i inkluzivne industrijalizacije. Ovi ciljevi upućuju na potrebu za stvaranjem sistema koji potiču produktivno zapošljavanje, tehnološki napredak i dostupnu infrastrukturu u skladu s okolišnim ograničenjima i društvenim potrebama.⁵⁹

Konačno, izgradnja održivih, pravednih i otpornijih društava može biti ostvariva ako su razvojne politike rezultat zajedničkog procesa izgrađenog na principima otvorenog dijaloga, međusobnog učenja i solidarne saradnje svih društvenih aktera. Takav participativni pristup omogućava ne samo djelotvorniju koordinaciju i integraciju resursa već i stvaranje zajedničkog osjećaja odgovornosti nad razvojnim procesima. U tom kontekstu partnerstva zasnovana na učešću svih aktera i multilateralnim principima ne predstavljaju samo tehničke mehanizme saradnje i koordinacije već i suštinski etički imperativ. Ovi pristupi afirmiraju razvoj kao univerzalno ljudsko pravo koje nadilazi nacionalne i društvene granice, insistirajući na inkluzivnosti, pravičnosti i međugeneracijskoj odgovornosti. Time se postavljaju osnove za izgradnju svijeta u kojem svaki pojedinac, bez obzira na društveni, ekonomski ili geografski položaj, ima stvarnu mogućnost da ostvari svoje pravo na dostojanstven život i punu participaciju u društvenim procesima. Samim tim uspostavljaju se i pretpostavke za prevladavanje strukturalnih nejednakosti i osiguranje dugoročne održivosti i otpornosti društava u suočavanju s globalnim izazovima.

⁵⁸ United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (Goal 17).

⁵⁹ Ibidem.

3.2. Usklađivanje ekonomskih aktivnosti s okolišnim i društvenim ciljevima

Posljednje decenije obilježene su stalnom i sve izraženijom zabrinutošću zbog pogoršanja stanja okoliša. Pretjerano iskorištavanje prirodnih resursa u zemljama u razvoju često rezultira dalekosežnijim i težim posljedicama u poređenju s razvijenim zemljama. Ove negativne posljedice uglavnom proizlaze iz neravnomjerne raspodjele dohotka te različitih potencijala za budući ekonomski razvoj, koji bi se trebali očitovati prvenstveno kroz rast bruto domaćeg proizvoda, a potom i kroz poboljšanje životnog standarda stanovništva. Stoga očuvanje i održivost okoliša trebaju biti integralni element svih razvojnih politika i inicijativa kako bi se osigurao dugoročan i pravičan razvoj.⁶⁰

Jedan od ključnih izazova savremenih privrednih sistema odnosi se na usklađivanje ekonomskih aktivnosti s okolišnim i društvenim ciljevima. Pritom se za postizanje holističkog razvoja nužnim nameće uzimanje u obzir ne samo maksimiziranja profita nego i uvažavanje negativnih eksternalija (zagađenje, iscrpljivanje prirodnih resursa, socijalna nejednakost...). Shodno tome, ekonomije koje u sebi integrišu okolišne i društvene vrijednosti, nastojeći uspostaviti ravnotežu između ekonomskog rasta, zaštite okoliša i ostvarenja socijalne pravde, stvaraju uvjete za dugoročnu održivost. U tom kontekstu razvoj tržišta u skladu s principima održivosti predstavlja ključni mehanizam za podršku ovim ciljevima. Takva tržišta promoviraju proizvode i usluge koje zadovoljavaju okolišne standarde, potiču odgovornu potrošnju i proizvodnju te omogućavaju transparentnost i odgovornost poslovnih subjekata prema društvu i okolišu. Kroz razvoj održivih tržišta moguće je uspostaviti sisteme koji nagrađuju okolišno i društveno odgovorne prakse, čime se dodatno motivira tranzicija ka zelenoj ekonomiji. Uzimanje u obzir okolišnih vrijednosti podrazumijeva internalizaciju okolišnih troškova, što znači da su privredni subjekti i pojedinci, kao proizvođači i kao potrošači, odgovorni za utjecaj koji njihovo djelovanje ima na okoliš. Internalizacija ovih troškova može se postići putem različitih mehanizama, poput poreza na

⁶⁰ Prilagođeno prema: Nikolajev, A. (2016). Unaprjeđenje upravljanja okolišem kao osnova održivog razvoja. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LIX, (str. 279–296).

ugljik,⁶¹ sistema trgovine emisijama,⁶² standarda za emisije⁶³ te regulatornih mjera za smanjenje zagađenja⁶⁴. Ove mjere⁶⁵ potiču inovacije usmjerene na razvoj čišćih tehnologija i efikasnije korištenje resursa, smanjujući pritom negativne utjecaje na okoliš.

Okolišna politika i upravljanje prirodnim resursima često zahtijevaju dubinske reforme usmjerene ka unapređenju razvojnih kapaciteta, uz istovremeno očuvanje okoliša. Održivost okoliša ne može se ostvariti isključivo kroz politiku zaštite okoliša, već zahtijeva integrirani pristup koji obuhvata sveobuhvatan skup politika i mjera usklađenih s političkim procesima. Takve reforme donose višestruke koristi, kako za okoliš tako i za same vlade, jer omogućavaju usmjeravanje većih finansijskih sredstava ka alternativnim, produktivnijim razvojnim projektima koji doprinose dugoročnoj održivosti. Osim toga, briga za okoliš treba biti duboko "ukorijenjena u društvene kritike i viziju

⁶¹ Porez na ugljik fiskalni je instrument kojim se oporezuju fosilna goriva prema sadržaju ugljika s ciljem smanjenja emisija stakleničkih plinova, poticanja niskougljičnih tehnologija i generiranja sredstava za održivi razvoj. Za više na: <https://taxfoundation.org/taxedu/glossary/carbon-tax/>

⁶² Sistemi trgovine emisijama tržišni su instrumenti kojima se ograničavaju ukupne emisije stakleničkih plinova, a privredni subjekti mogu trgovati kvotama, čime se potiče smanjenje emisija i primjena niskougljičnih tehnologija. Za više o sistemu trgovine emisijama u EU u: Nikolajev, A. (2023). Sistem trgovanja emisijama stakleničkih plinova u Evropskoj uniji – izazov za Bosnu i Hercegovinu. *Sui generis: Naučno-stručni časopis o Evropskim integracijama*, (10), str. 77–98.

⁶³ Standardi za emisije su regulatorni ili zakonski propisani limiti na količinu štetnih zagađivača, uključujući stakleničke plinove, koje pojedinačne industrije, postrojenja ili vozila smiju emitirati u okoliš. Cilj ovih standarda jeste smanjenje negativnog utjecaja ljudskih aktivnosti na okoliš, zaštita javnog zdravlja i podrška održivom razvoju kroz promicanje čišćih tehnologija i energetske djelotvornijih rješenja.

⁶⁴ Regulatorne mjere za smanjenje zagađenja uključuju kombinaciju postavljanja pravnih standarda, implementacije tržišno zasnovanih mehanizama i propisivanja specifičnih tehnologija ili praksi u različitim sektorima kojima se nastoji ograničiti emisija štetnih tvari u okoliš. One uključuju norme za emisije, standarde kvalitete zraka i vode, dozvole za ispuštanje zagađivača, tehničke zahtjeve za postrojenja i vozila te druge pravne mehanizme koji obavezuju subjekte da smanje svoj negativni utjecaj na okoliš. Cilj ovih mjera jeste zaštita zdravlja ljudi i ekosistema, poticanje primjene čistih tehnologija i doprinos održivom razvoju.

⁶⁵ Za više o instrumentima zaštite okoliša u: Nikolajev, A. (2024). Ekonomski instrumenti politike zaštite okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LXVII, str. 9–27.

socijalne rekonstrukcije”, čime se naglašava neodvojiva veza između okolišne održivosti i društvenih transformacija. Ovakav pristup zahtijeva učešće svih društvenih aktera i osigurava da okolišni ciljevi budu dio šireg konteksta društvene pravde i razvoja.⁶⁶

Ekonomska dimenzija održivog razvoja zahtijeva holistički pristup koji integrira ekonomski napredak, očuvanje prirodne sredine i unapređenje kvaliteta života, nadilazeći okvire tradicionalnih ekonomskih teorija usmjerenih isključivo na kvantitativni rast. U tom smislu razvoj se ne mjeri samo kroz makroekonomske pokazatelje već i kroz sposobnost društveno-ekonomskog sistema da dugoročno generira prosperitet za cijelu društvenu zajednicu, uz istovremeno očuvanje prirodnih resursa i biodiverziteta. Ovakav integrirani pristup predstavlja osnovu za ostvarenje istinski održivog razvoja, koji ne ugrožava resurse budućih generacija već promovira pravdu i kvalitet života u sadašnjosti. U tom smislu održivi ekonomski razvoj zahtijeva sveobuhvatan pristup koji podrazumijeva integraciju regulatornih politika, tržišnih mehanizama, investicija u istraživanje i razvoj, obrazovnog sistema i jačanja društvene svijesti. Samo kroz integrirano djelovanje svih aktera – države, privrede, akademske zajednice i civilnog društva – moguće je ostvariti transformaciju ka ekonomski prosperitetnom, društveno pravednom i okolišno održivom društvu.

U tom svjetlu ekonomska dimenzija održivog razvoja neraskidivo je povezana s pravom na zdrav okoliš, koje danas predstavlja jednu od temeljnih pretpostavki za ostvarenje šireg koncepta ljudskih prava. Okolišna dimenzija razvoja, koja podrazumijeva obavezu zaštite i očuvanja okoliša kao osnovnog uvjeta života, neraskidivo je vezana za pravo na život, slobodu i ličnu sigurnost. Navedena prava, u sprezi sa socijalnim, kulturnim i ekonomskim pravima, ukazuju na inherentnu međuzavisnost i nedjeljivost sistema ljudskih prava u kontekstu zaštite okoliša.

S obzirom na savremene izazove, uključujući klimatske promjene, gubitak biodiverziteta, degradaciju zemljišta i rastuće industrijsko zagađenje, pravo na zdrav okoliš dobija strateški značaj ne samo u pogledu očuvanja prirodnih osnova života već i kao preduvjet za ostvarivanje održivog

⁶⁶ Prilagođeno prema: Nikolajev, A. (2016). Unapređenje upravljanja okolišem kao osnova održivog razvoja. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LIX, str. 279–296.

razvoja u njegovoj punoj ekonomskoj, društvenoj i pravnoj dimenziji. Stoga održivi razvoj mora biti utemeljen na principima okolišne odgovornosti, međugeneracijske pravednosti i zaštite osnovnih ljudskih vrijednosti.

4. Ozelenjavanje ljudskih prava⁶⁷

Iako se pravo na zdrav okoliš sve češće formalno priznaje kao samostalno ljudsko pravo, u praksi njegova zaštita najčešće ostaje posredno ostvariva kroz “ozelenjavanje” već postojećih ljudskih prava,⁶⁸ a što je ipak nedovoljno za sveobuhvatnu i adekvatnu zaštitu zdravog i održivog okoliša. Usljed odsustva efikasnih mehanizama za direktnu primjenu ovog prava, pravnici i praktičari često su primorani da se oslanjaju na interpretaciju tradicionalnih prava – poput prava na život, zdravlje ili privatnost – kako bi osigurali pravnu zaštitu okolišnih interesa. Tako su Evropski sud za ljudska prava, kao i Interamerički sud za ljudska prava, dosljedno u svojoj praksi prepoznali da povrede okoliša mogu rezultirati povredama već priznatih prava sadržanih u Evropskoj, odnosno Američkoj konvenciji o ljudskim pravima. To se, između ostalog, odnosi na pravo na život,⁶⁹ pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života,⁷⁰ pravo na imovinu,⁷¹ kao i prava

⁶⁷ Chalabi, A. (2023). A new theoretical model of the right to environment and its practical advantages. *Human Rights Law Review*, 23, pp. 1–19.

⁶⁸ Proces “ozelenjavanja” ljudskih prava rezultirao je nizom uspješno okončanih predmeta pred regionalnim i međunarodnim tijelima za zaštitu ljudskih prava, poput: *Dubetska v Ukraine* Application No 30499/03, 10 February 2011; *Di Sarno and others v Italy* Application No 30765/08, 10 April 2012; *Fadeyeva v Russia*, supran 16; *Moreno Gomez v Spain* Application No.4143/02, 29 June 2004; *Dzemyuk v Ukraine* Application no 42488/02, 4 September 2014; *Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v Nicaragua* (Merits, reparations and costs) Series C79 [15] judgment of 31 August 2001; *MayaIndigenous Community of the Toledo District v Belize*, Case 12.053, Report 40/04, IACHROEA/Ser. L/V/II.122Doc5rev1,727(2004).

⁶⁹ European Court of Human Rights, *Öneryıldız v. Turkey*, no. 48939/99, Judgment of 30 November 2004, HUDOC.

⁷⁰ European Court of Human Rights, *López Ostra v. Spain*, no. 16798/90, Judgment of 9 December 1994, HUDOC.

⁷¹ European Court of Human Rights, *Taşkın and Others v. Turkey*, no. 46117/99, Judgment of 10 November 2004, HUDOC.

na adekvatnu ishranu i pristup pitkoj vodi.⁷² Ova sudska praksa potvrđuje da je pristup “ozelenjavanja” postojećih ljudskih prava i dalje prevladavajući model zaštite prava na zdrav okoliš u okviru međunarodnog prava ljudskih prava.

Nadalje, u praksi Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda⁷³ predstavlja jedini međunarodni pravno obavezujući instrument koji eksplicitno priznaje pravo na zdrav okoliš i omogućava njegovo razmatranje pred međunarodnim sudskim ili kvazisudskim tijelima kao što su Afrička komisija i Afrički sud za ljudska prava i prava naroda.⁷⁴

U okviru Ujedinjenih nacija od sredine devedesetih godina prošlog stoljeća, kroz mandate posvećene utjecaju zagađenja, opasnih supstanci i otpada na ljudska prava, kao i kroz rad brojnih specijalnih izvjestitelja, okolišna pitanja postupno su integrirana u sistem zaštite ljudskih prava UN-a. Poseban iskorak učinjen je 2012. godine uspostavom mandata nezavisnog eksperta za ljudska prava i okoliš (koji je 2015. prerastao u mandat specijalnog izvjestitelja) u okviru kojeg su razvijeni Okvirni principi o ljudskim pravima i okolišu, kao sistematizacija postojećih međunarodnih obaveza država. Paralelno s tim, ugovorna tijela UN-a, iako dugo suzdržana, u novije vrijeme sve češće razmatraju okolišne aspekte ljudskih prava, što potvrđuje i odluka Komiteta za ljudska prava iz 2019. godine u predmetu *Portillo Cáceres protiv Paragvaja*,⁷⁵

⁷² Inter-American Court of Human Rights, *Indigenous Community of Yakye Axa v. Paraguay*, Judgment of 17 June 2005, Series C No. 125. I Inter-American Commission on Human Rights, *Report on the Situation of Human Rights in Ecuador* (OEA/Ser.L/V/II.96, Doc. 10 rev. 1, April 24, 1997), Chapter VIII.

⁷³ African Charter on Human and Peoples' Rights, art. 24, usvojena 27. 6. 1981., OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982).

⁷⁴ Ključni presedan u ovoj oblasti predstavlja predmet *Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights v. Nigeria* (2001), u kojem je Afrička komisija utvrdila da je država Nigerija, između ostalog, povrijedila član 24 Povelje – pravo svakog naroda na “zadovoljavajuće okruženje povoljno za njihov razvoj” – zbog toleriranja i podrške ozbiljnom zagađenju i degradaciji okoliša od strane naftnih kompanija na području delte rijeke Niger. African Commission on Human and Peoples' Rights, *Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication No. 155/96 (2001), AHRLR 60 (ACHPR 2001).

⁷⁵ U ovom predmetu (*Human Rights Committee, Portillo Cáceres et al. v. Paraguay*, Communication No. 2751/2016, CCPR/C/126/D/2751/2016, 9 August 2019) Komitet UN-a za ljudska prava po prvi put je utvrdio povredu prava na život (član 6

kojom je prvi put utvrđena povreda prava na život zbog neuspjeha države da zaštiti pojedince od štetnih utjecaja usljed degradacije okoliša. Istovremeno je presuda Vrhovnog suda Nizozemske u predmetu *Urgenda*⁷⁶ ukazala na rastući normativni i praktični utjecaj “ozelenjavanja” međunarodnih ljudskih prava i na nacionalnom nivou.

Iako je “ozelenjavanje” ljudskih prava u praksi zaštite okoliša značajno, ono ima određena ograničenja. Najprije se ograničenje odnosi na činjenicu da negativni utjecaji na okoliš postaju pravno relevantni isključivo onda kada zadiru u već priznatu sferu individualnih ljudskih prava.⁷⁷ S obzirom na to da počiva na individualističkom okviru, kolektivna dimenzija šteta za okoliš, kao i prava zajednica koje su direktno pogođene takvim utjecajima, nedovoljno se prepoznaje, što je njegovo drugo ograničenje. Sljedeće ograničenje vezuje se za otežanu primjenu tradicionalnih pravnih standarda uzročnosti, poput testa nužne posljedice (eng. *but for test*) u predmetima koji se odnose na štetu prouzrokovanu degradacijom okoliša.⁷⁸ Uprkos određenom progresu u novije vrijeme,⁷⁹ pravna artikulacija interesa budućih generacija, koje će najviše osjetiti posljedice savremenih okolišnih kriza,

ICCPR-a) zbog propusta države da zaštiti pojedince od ozbiljne ekološke štete, odnosno izlaganja toksičnim pesticidima. Komitet je naglasio obavezu države da regulira i nadzire privatne aktere, provede efikasnu istragu, osigura reparaciju žrtvama i poduzme preventivne mjere radi sprečavanja sličnih povreda.

⁷⁶ Predmet *Urgenda Foundation v. Netherlands*, Supreme Court of the Netherlands, Case No. 19/00135, 20 December 2019 predstavlja ključni presedan u oblasti klimatske zaštite i ljudskih prava. U toj odluci Sud je utvrdio obavezu države da do kraja 2020. godine smanji emisije stakleničkih plinova za najmanje 25 % u odnosu na nivo iz 1990. godine, radi zaštite prava na život i prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, oslanjajući se na članove 2 i 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. (*European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14.*)

⁷⁷ Vidjeti: *Fadeyeva v Russian Federation*, Judgment, Merits and Just Satisfaction, AppNo55723/00, ECHR2005-IV, [2005] ECHR 376; *Budayeva and others v Russia* Application No.15339/02, 20 March 2008; *Ivan Atanasov v. Bulgaria* (application no.12853/03); *Kyrtatos v. Greece*, Application No.41666/98.

⁷⁸ Vidjeti: *Çicek and Others v Turkey*, Application No.44837/07.

⁷⁹ Vidjeti: *Khan Cement Company v. Government of Punjab*, Supreme Court of Pakistan, 2021 SCMR 834; *Milieudefensieetal. v. Royal Dutch Shellplc*, District Court of the Hague, 26 May 2021; *Sacchietal. v. Argentina, Brazil, France, Germany and Turkey*, CRC/C/88/D/104/2019.

poput klimatskih promjena,⁸⁰ jeste neodgovarajuća. Nadalje, ograničenje se odnosi i na unutarnju orijentiranost i teritorijalno ograničenje, što limitira transnacionalni (prekogranični) aspekt utvrđivanja okolišnih šteta. I na kraju, zbog nedovoljno razvijene koherentne teorijske osnove zaštite okoliša i ljudskih prava, postojeći pristupi zaštiti okoliša u pravilu su više eklektični nego integrativni. U suštini, zaštita okoliša osigurava se posredno i uvjetno, što za posljedicu ima upitnu efikasnu zaštitu u cilju očuvanja zdravog i održivog okoliša, kao i ostvarivanja ekološke pravde.

Priznanje prava na zdrav okoliš unapređuje zaštitu okoliša potvrđujući primjenjivost ljudskih prava na okolišna pitanja, ali i jača provedbu međunarodnih i nacionalnih politika. Ono ističe važnost okoliša za ljudsko dostojanstvo, fokusira se na one koji su najviše pogođeni štetom, popunjava praznine u međunarodnom pravu, posebno u vezi s unutrašnjom štetom, te osnažuje mehanizme pristupa informacijama, učešća javnosti i pravne zaštite, u skladu s Aarhuskom konvencijom i Escazú sporazumom.⁸¹

“Ozelenjavanje” postojećih ljudskih prava i priznavanje prava na zdrav okoliš kao samostalnog prava razvijaju se kao inovativne, ali i reaktivne strategije odgovora na ekološku krizu i sve izraženiju društvenu potrebu za potpunijim reguliranjem ove problematike.

5. Priznavanje prava na zdrav okoliš kao samostalnog prava

Značajan normativni i institucionalni razvoj na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou koji se manifestirao u različitim oblicima, doprinio je afirmaciji prava na zdrav okoliš kao samostalnog ljudskog prava.

Na nacionalnoj razini priznavanje prava na zdrav okoliš znatno je poraslo, pri čemu se ono danas javlja u različitim ustavno-pravnim

⁸⁰ Beckerman i Pasek (2002), *Justice, Posterity, and the Environment*; Gosseries (2008), ‘On Future Generations’ Future Rights, *Journal of Political Philosophy*, 16, p. 446, 456; Macklin, ‘Can future generations correctly be said to have rights?’ in Partridge (Ed.), *Responsibilities to Future Generations: Environmental Ethics* (1981) 151 at 152. u Chalabi, A. (2023). A new theoretical model of the right to environment and its practical advantages. *Human Rights Law Review*, 23, pp. 1–19.

⁸¹ Za više u: Knox, J. H. (2020). Constructing the human right to a healthy environment. *Annual Review of Law and Social Science*, 16, pp. 79–95.

i zakonodavnim oblicima. Prema dostupnim podacima, najmanje 110 država ugradilo je pravo na zdrav okoliš u svoje ustave, čime mu je osigurana najviša razina pravne zaštite u nacionalnom pravnom poretku. Ukupno gledano više od 80 % država članica Ujedinjenih nacija pravno priznaje ovo pravo, bilo kroz ustavne norme, zakonodavstvo ili sudsku praksu.⁸² Štaviše, takvo priznanje je prethodilo globalnom prihvaćanju prava na zdrav okoliš na razini međunarodnog prava, posebno kroz rezolucije Vijeća za ljudska prava (2021) i Generalne skupštine UN-a (2022), čime se potvrđuje već postojeći konsenzus među državama o njegovom značaju i univerzalnoj vrijednosti.⁸³

Priznavanje prava na zdrav okoliš kao samostalnog ljudskog prava ima višestruki značaj. Najprije, može doprinijeti normativnom osnaživanju zaštite okoliša, stavljajući ga na istu razinu važnosti kao i druga osnovna ljudska prava, čime se prevladava instrumentalni i politički pristup okolišu. Potom, kroz uspostavljanje pravnog osnova za postupanje u slučajevima propusta u zaštiti okoliša ili provođenju štetnih aktivnosti, može dovesti do jačanja odgovornosti svih privrednih subjekata, javnih i privatnih.⁸⁴ Nadalje, afirmacija ovog prava kao samostalnog prava može osnažiti djelovanje civilnog društva i nevladinih organizacija, omogućavajući im veći legitimitet i kapacitet za djelovanje na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou. Dodatno, priznavanje prava na zdrav okoliš može doprinijeti razvoju ekološke pismenosti i kolektivne svijesti o važnosti očuvanja

⁸² Vidjeti: United Nations Human Rights Council. (2020). *Right to a healthy environment: Good practices—Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment* (A/HRC/43/53). United Nations. I: European Parliament. (2021). *At a glance: A universal right to a healthy environment*. European Parliamentary Research Service.

⁸³ United Nations Development Programme, United Nations Environment Programme, & Office of the High Commissioner for Human Rights. (2023). *What is the right to a healthy environment? Information note*. United Nations. (p. 8).

⁸⁴ Chalabi, A. (2023). A new theoretical model of the right to environment and its practical advantages. *Human Rights Law Review*, 23, pp. 1–19. Vidjeti: Knox, J. H. (2020). Constructing the human right to a healthy environment. *Annual Review of Law and Social Science*, 16, pp. 79–95; Boyd, 'Catalyst for Change', in Knox & Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (2018) at 25.

prirodnih resursa i biološke raznolikosti⁸⁵, potičući neophodne promjene obrazaca ponašanja kako bi se okoliš dugoročno očuvao i sačuvao.⁸⁶

Iako se priznavanje prava na zdrav okoliš kao samostalnog prava često ističe kao pristup s većim potencijalom za unapređenje zaštite okoliša, njegovo formalno prihvatanje moglo bi narušiti koherentnost i snagu postojećeg sistema ljudskih prava. Stoga bi jasnije definiranje sadržaja i dometa prava na zdrav okoliš vodilo ka konceptualnoj određenosti i nedvosmislenosti.⁸⁷

Usvajanje Rezolucije Vijeća za ljudska prava UN-a o pravu na čist, zdrav i održiv okoliš⁸⁸ kao ljudskom pravu predstavlja svojevrsnu prekretnicu, iako sama formulacija ukazuje na poteškoće u priznanju ovog prava kao samostalnog. Premda se očekivalo da ono bude važno samo po sebi i za ostvarivanje drugih ljudskih prava, riječ “drugih” nije uključena, a preambula i drugi operativni stavovi Rezolucije uglavnom tretiraju zdrav okoliš kao preduvjet za uživanje već priznatih ljudskih prava, a ne kao samostalno pravo. Mada njen stvarni značaj zavisi od reakcija i primjene međunarodne zajednice, Rezolucija predstavlja prvi korak ka izričitom priznanju prava na zdrav okoliš kao individualnog ljudskog prava, otvarajući prostor za daljnje jačanje njegovog pravnog statusa i djelotvorniju primjenu u praksi.⁸⁹ Iako se

⁸⁵ Chalabi, A. (2023). A new theoretical model of the right to environment and its practical advantages. *Human Rights Law Review*, 23, pp. 1–19.

⁸⁶ Prema Chalabi, A. (2023). A new theoretical model of the right to environment and its practical advantages. *Human Rights Law Review*, 23, 1–19. Rodríguez-Garavito, ‘A Human Right to a Healthy Environment? Moral, Legal, and Empirical Considerations’, in Knox & Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (2018) pp. 155–168, at 159.

⁸⁷ Nedostatak jasnog teorijskog okvira prava na zdrav okoliš izaziva brojne probleme, omogućavajući državama da izbjegnu konkretne obaveze, otežavajući planiranje učinkovitih mjera zaštite okoliša, izostavljajući kriterije za procjenu utjecaja politika na ljudska prava, dok normativni pristupi među državama ostaju neusklađeni. Posljedično, teško je utvrditi povredu ovog prava i osigurati njegovu pravnu zaštitu, dok bez teorijske osnove izostaje jasno razumijevanje njegove specifične vrijednosti unutar sistema ljudskih prava. Za više vidjeti: Chalabi, A. Op. cit.

⁸⁸ United Nations Human Rights Council. (2021). *The human right to a clean, healthy and sustainable environment* (A/HRC/RES/48/13). United Nations.

⁸⁹ Za više u: Segura-Serrano, A. (2018). The right to education in international law. *The Chinese Journal of Comparative Law*, 6(1), pp. 87–112.

očekivalo da pravo bude važno samo po sebi i za ostvarivanje drugih ljudskih prava, riječ “drugih” nije uključena, a preambula i operativni stavovi Rezolucije uglavnom tretiraju zdrav okoliš kao preduvjet za uživanje već priznatih prava, a ne kao samostalno pravo.

Slični izazovi u operacionalizaciji prava na zdrav okoliš očituju se i u analizi Izvještaja UN-a iz 2020. godine koji se odnosi na pravo na pristup pitkoj vodi.⁹⁰ U tom dokumentu pristup pitkoj vodi prepoznat je kao jedan od “suštinskih elemenata” prava na zdrav okoliš, dok su drugi ključni aspekti, poput tla i biljnog svijeta, izostavljeni, a problematika zagađenja bukom nije ni spomenuta. Dodatna nedosljednost ogleda se i u selektivnoj upotrebi termina “održivo”, koji se u Izvješťaju koristi isključivo u vezi s hranom, dok se u kontekstu tla ili vode ne koristi. Elementi poput čistog zraka i pitke vode već su priznati kao samostalna prava, ali Izvješťaj ne pojašnjava njihov međusobni odnos, niti njihovu integraciju u okvir sveobuhvatnog prava na zdrav okoliš. Time se očituje individualistička perspektiva Izvješťaja i zanemaruje međuzavisnost suštinskih elemenata ovog prava, čime se ograničava njegova cjelovitost i koherentnost.⁹¹

Ova dva slučaja zajedno ilustriraju dvoslojnu prirodu izazova u priznanju i primjeni prava na zdrav okoliš: s jedne strane Rezolucija pokušava uspostaviti samostalno pravo na okoliš, dok s druge strane specifične inicijative, poput one o pristupu pitkoj vodi, pokazuju da detaljna pravna i konceptualna razrada često ostaje nedorečena i fragmentirana.

Čist, zdrav i održiv okoliš predstavlja ključni preduvjet za ostvarivanje osnovnih ljudskih prava, uključujući pravo na život, zdravlje, adekvatan životni standard, hranu, stanovanje, sigurnu pitku vodu i učešće u kulturnom životu. Šteta nanescna okolišu otežava njihovu realizaciju, osobito u ranjivim i nerazvijenim zajednicama te direktno ugrožava ekonomsku komponentu prava na razvoj. Iako međunarodni konsenzus prepoznaje ovu povezanost, još ne postoji globalno priznato individualno pravo na zdrav okoliš niti jasna obaveza države i drugih subjekata da ga osiguraju. Priznavanje ovog prava kao

⁹⁰ United Nations Human Rights Council. (2020). *Report of the Special Rapporteur on the human right to safe drinking water and sanitation*. United Nations.

⁹¹ Za više u: Chalabi, A. (2023). A new theoretical model of the right to environment and its practical advantages. *Human Rights Law Review*, 23, pp. 1–19.

nezavisnog razlikovalo bi se od dosadašnjeg shvatanja okoliša samo kao preduvjeta za ostvarivanje postojećih prava. Pravo na zdrav okoliš kao samostalno ljudsko pravo postaje most između klimatskih promjena i prava na razvoj, omogućavajući da se klimatske politike i mjere prilagođavanja sagledaju kroz ljudskopravašku i razvojnu prizmu, povećavajući odgovornost država i privatnih aktera prema ljudima i resursima, a ne samo prema ekosistemima.

6. Izazovi klimatskih promjena

Klimatske promjene predstavljaju ozbiljnu prijetnju ostvarivanju ljudskih prava, prava na razvoj i održivog razvoja, s direktnim posljedicama na pravo na zdrav okoliš, pravo na život, zdravlje, adekvatan životni standard, hranu, vodu i stanovanje, potkopavajući time i ekonomske osnove društva. Ovi učinci neposredno su povezani s ostvarenjem Ciljeva održivog razvoja do 2030, naročito Cilja 13 (Akcija za klimu), ali i ciljeva 1 (Iskorjenjivanje siromaštva), 2 (Iskorjenjivanje gladi), 3 (Zdravlje i blagostanje), 6 (Čista voda i sanitarni uvjeti) te 11 (Održivi gradovi i zajednice). Ekstremni klimatski događaji, degradacija zemljišta, poplave, suše i zagađenje direktno narušavaju pravo na zdrav okoliš, istovremeno otežavajući ostvarenje prava na razvoj i provedbu *Agende 2030*, posebno u ranjivim i nerazvijenim zajednicama. Time klimatske promjene ne ugrožavaju samo okoliš i ljudska prava, već i sam koncept održivog razvoja koji podrazumijeva sveobuhvatnost ekonomskog rasta, socijalne inkluzije i zaštite okoliša. Ove promjene naglašavaju potrebu za integriranim pristupom u kojem se zaštita okoliša, ljudska prava i održivi razvoj tretiraju komplementarno, umjesto da klimatske politike budu posmatrane isključivo kroz ekonomske ili političke okvire. U ovom kontekstu i ostvarenje prava na zdrav okoliš postaje ključni instrument za provedbu Ciljeva održivog razvoja, osiguravajući da klimatske politike doprinose dugoročnom očuvanju prirodnih resursa, zaštiti ljudskog kapitala te pravednom i dugoročnom ekonomskom razvoju.

Pravo na zdrav okoliš predstavlja ključni normativni i funkcionalni most između klimatskih promjena i prava na razvoj u okviru održivog

razvoja. Njegovo priznavanje kao samostalnog ljudskog prava, uključujući i Rezoluciju UN-a⁹² o pravu na čist, zdrav i održiv okoliš kao ljudskog prava, omogućava da se klimatske mjere prilagođavanja i politike ublažavanja integriraju u širi ekonomsko-pravni okvir koji usklađuje zaštitu okoliša s dugoročnim razvojnim ciljevima. Time se jača regulatorna odgovornost država i privatnih aktera u pogledu racionalnog upravljanja prirodnim resursima, zaštite ljudskog kapitala i internalizacije okolišnih troškova, umjesto da se klimatske intervencije svode isključivo na sektorske ili kratkoročne ekonomske interese. U tom kontekstu utjecaj klimatskih promjena, neodrživog upravljanja i korištenja prirodnih resursa, zagađenja zraka, zemljišta i voda, neadekvatnog upravljanja hemikalijama i otpadom, kao i posljedičnog gubitka biodiverziteta i smanjenja usluga koje pružaju ekosistemi direktno narušava ostvarivanje prava na čist, zdrav i održiv okoliš, uz znatne direktne i indirektne negativne učinke na efektivno uživanje svih ljudskih prava. Na ovaj način pravo na zdrav okoliš omogućava da klimatske politike i mjere prilagođavanja budu sagledane kroz ljudskopravašku i razvojnu prizmu, osiguravajući da se ekonomske i socijalne potrebe integriraju u okvir održivog razvoja te da zaštita okoliša funkcionira kao preduvjet stabilnog ekonomskog rasta, socijalne kohezije i dugoročne fiskalne stabilnosti, uz jasno definirane obaveze država i relevantnih privatnih aktera.⁹³

Sistemske okvir održivog razvoja, kako je definiran u *Agendi 2030*, polazi od načela međugeneracijske pravičnosti, prema kojem zadovoljavanje potreba sadašnjih generacija ne smije ugroziti prava budućih generacija niti dugoročnu održivost prirodnih resursa. Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC)⁹⁴ i Pariški sporazum⁹⁵ zajedno uspostavljaju

⁹² United Nations Human Rights Council. (2021, October 8). *Resolution 48/13: The human right to a clean, healthy and sustainable environment* (A/HRC/RES/48/13).

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ United Nations Framework Convention on Climate Change. (1992). *United Nations Framework Convention on Climate Change*. United Nations. (A/RES/48/189)

⁹⁵ United Nations Framework Convention on Climate Change. (2015). *Paris Agreement*. (UNST/LEG(092)/P23 Ref 341.24 P23)

međunarodni pravni okvir za djelovanje u borbi protiv klimatskih promjena, istovremeno povezujući zaštitu okoliša s pravom na razvoj. Okvirna konvencija UN-a o klimatskim promjenama prepoznaje klimatske promjene kao ozbiljnu prijetnju ljudskoj sigurnosti, okolišu i razvoju te obavezuje sve države na mjere ublažavanja i prilagođavanja u skladu s njihovim kapacitetima, pri čemu razvijene zemlje imaju posebnu odgovornost da pruže finansijsku, tehničku i tehnološku podršku državama u razvoju. Time se osigurava da države u razvoju mogu ostvariti svoje razvojne ciljeve bez ugrožavanja pravâ svojih građana i prirodnih resursa. Pariški sporazum dodatno naglašava hitnost djelovanja, zasnovanog na najboljoj dostupnoj naučnoj spoznaji te postavlja očuvanje sigurnosti hrane i ranjivih sistema proizvodnje hrane kao prioritet. Istovremeno potvrđuje da mjere ublažavanja i prilagođavanja trebaju biti u skladu s principima održivog razvoja i ljudskih prava, uključujući ekonomski rast, socijalnu inkluziju i međugeneracijsku odgovornost. Oba instrumenta potvrđuju nužnost hitnog, djelotvornog i progresivnog odgovora na klimatsku krizu, stavljajući primarni fokus na redukciju emisija stakleničkih plinova i primjenu ekonomskih mehanizama klimatske politike.⁹⁶

Klimatske promjene, pravo na zdrav okoliš i pravo na održivi razvoj čine neodvojivu cjelinu: klimatske promjene ugrožavaju okoliš i ljudska prava; pravo na zdrav okoliš omogućava zaštitu ljudi i resursa; a pravo na održivi razvoj osigurava da zaštita okoliša i ljudsko-pravaška zaštita budu u skladu s ekonomskim i socijalnim potrebama društva i u funkciji pravednog, inkluzivnog i dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja. Samo integrirani pristup koji povezuje sve dimenzije (ljudskopravaške, okolišne i razvojne) može djelotvorno odgovoriti na globalne klimatske izazove i osigurati održivost, ekonomsku stabilnost i socijalnu koheziju u dugom roku.

⁹⁶ Ekonomski instrumenti klimatskih politika obuhvataju poreze na ugljik, sisteme trgovanja emisijama, subvencije za niskougljične tehnologije, standarde i regulative, principe "zagađivač plaća" te zelene investicijske fondove. Oni djeluju kroz cijene, tržište, regulaciju i subvencije s ciljem smanjenja emisija, poticanja inovacija i olakšavanja tranzicije prema održivoj niskougljičnoj ekonomiji.

7. Normativni razvoj prava na zdrav okoliš

7.1. Stockholmska deklaracija

Postepeno priznavanje prava na zdrav okoliš kao ljudskog prava u međunarodnoj zajednici započelo je već na Konferenciji Ujedinjenih nacija o okolišu u Stockholmu 1972. godine, kada je prvi put jasno istaknuta povezanost zaštite okoliša s osnovnim ljudskim pravima.⁹⁷ Konferencija je rezultirala donošenjem Stockholmske deklaracije,⁹⁸ što je predstavljalo prekretnicu u globalnom okolišnom okviru.⁹⁹ Prvi međunarodni pokušaj da se pitanja okoliša uključe u širi okvir ljudskih prava ogleda se kroz Princip 1 Stockholmske deklaracije kojim se jasno ističe i definira “pravo čovjeka na život, slobodu i jednakost

⁹⁷ Iako su pitanja zaštite okoliša stekla globalni značaj tek nakon Konferencije u Stockholmu 1972. godine, bitno je spomenuti i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima te Deklaraciju o društvenom napretku i razvoju. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima u članu 11 podvlači “pravo svakog pojedinca na dostojan životni standard, uključujući adekvatne uvjete stanovanja, ishrane i kontinuiranog unapređenja životnih uvjeta”. Iako ovaj član ne spominje izričito pravo na okoliš, u savremenim interpretacijama, naročito od Odbora za ekonomska, socijalna i kulturna prava, prepoznaje se da se ostvarenje ovih prava neraskidivo vezuje za postojanje zdravog i sigurnog okoliša. United Nations General Assembly. (1966). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. United Nations.

Deklaracija o društvenom napretku i razvoju, usvojena od Generalne skupštine UN-a 1969. godine, usmjerena na društveni i ekonomski razvoj, dodatno afirmira značaj racionalnog korištenja i očuvanja prirodnih resursa kao pretpostavke društvenog napretka i unapređenja kvalitete života. Time se implicitno potvrđuje da zaštita okoliša i održivo upravljanje resursima predstavljaju integralne elemente dugoročnog blagostanja čovječanstva. United Nations General Assembly. (1969). *Declaration on Social Progress and Development* (Resolution 2542 (XXIV)). United Nations.

⁹⁸ United Nations General Assembly. (1972). *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration)*. United Nations.

⁹⁹ Zaključci Stockholmske konferencije uvršteni su u nekoliko dokumenata, među kojima se, prema svom obimu i normativnom značaju, posebno izdvaja Deklaracija o zaštiti okoline. Pitanje okoliša prvi je put tematizirano sistematski i na globalnom nivou s ciljem iznalaženja odgovarajućih rješenja. Time je zaštita okoliša izašla iz uskih okvira *ad hoc* političkih rasprava i postala dio institucionaliziranih međunarodnih napora usmjerenih ka normativnom i strateškom djelovanju.

u zadovoljavajućim uvjetima života, u okolini čiji kvalitet treba omogućiti život u dostojanstvu i blagostanju". Navedeni princip ne samo da naglašava da je kvaliteta okoliša neodvojivo povezana s ostvarivanjem osnovnih prava i sloboda nego uvodi i koncept međugeneracijske odgovornosti kroz "...obavezu čovjeka da čuva svoju okolinu za sadašnje i buduće generacije". Ovaj princip postat će kasnije ključan u razvoju koncepta održivog razvoja i definiranju prava na zdrav okoliš. Navedena odredba ne samo da podrazumijeva ličnu i zajedničku odgovornost za očuvanje prirodnog okruženja već i jasno naglašava moralni i pravni značaj zaštite okoliša kao općeg, univerzalnog dobra.

Iako bez pravno obavezujuće snage, Stockholmska deklaracija predstavlja prvi globalni dokument u kojem su principi zaštite okoliša formulirani kroz prizmu ljudskih prava. Time je postavljena osnova za razvoj normativnog okvira koji će kasnije biti institucionaliziran putem brojnih međunarodnih konvencija, protokola i regionalnih mehanizama za zaštitu ljudskih prava. U tom kontekstu Stockholmska deklaracija ima dvostruki značaj: s jedne strane označava početak integracije okolišne dimenzije u ljudska prava, a s druge služi kao normativna osnova za afirmaciju prava na zdrav okoliš kao univerzalnog, moralnog i pravnog standarda u okviru međunarodnog prava. Praktično od ovog perioda povećana svijest i probuđena zabrinutost javnosti za stanje okoliša i njegovu zaštitu postepeno utjelovljuju ideju o pravu na zdrav okoliš u sve širu pravnu i političku afirmaciju kroz različite međunarodne dokumente, s ciljem unapređenja mehanizama zaštite okoliša.¹⁰⁰

7.2. Evropska konvencija o ljudskim pravima

Iako Evropska konvencija o ljudskim pravima iz 1950. godine ne sadrži izričitu odredbu o pravu na zdrav okoliš, kroz razvoj sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP) implicira postojanje tog prava. Ono se, prije svega, izvodi iz tumačenja drugih odredbi Konvencije, prvenstveno članova 2 (Pravo na život) i

¹⁰⁰ Prilagođeno prema: Nikolajev, A. (2017). Pravo na razvoj i očuvanje okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LX*, str. 339–352.

8 (Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života). Bez obzira na to što nominalno ne prepoznaje pravo na zdrav okoliš kao zasebno ljudsko pravo, putem interpretacije članova Konvencije u praksi ESLJP-a razvijalo se kroz niz presuda tumačenje prema kojem ugrožavanje okoliša može predstavljati povredu ovih prava. Prema ustaljenoj praksi, kada štetni utjecaji, poput industrijskog zagađenja, buke, toksičnih emisija ili izloženosti opasnim supstancama, direktno utječu na psiho-fizičko zdravlje ili kvalitet života pojedinaca (ili zajednice), takva situacija može predstavljati povredu prava iz člana 8 Konvencije.

Jedan od najznačajnijih predmeta u kontekstu povezivanja ljudskih prava s pitanjima zaštite okoliša i zaštite prava pojedinca od negativnih utjecaja jeste predmet *Lopez Ostra protiv Španije* (1994). U ovom je slučaju ESLJP zauzeo pionirski stav prema pravu pojedinca da živi u zdravom okolišu, utvrdivši da je kontinuirano zagađenje zraka iz fabrike za preradu otpada negativno utjecalo na zdravlje i životne uvjete podnositeljice predstavke. Tumačenjem člana 8 Konvencije, koji jamči pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, utvrđena je povreda ovog člana. Sud je naglasio da ozbiljna degradacija okoliša, čak i u odsustvu fizičkog oštećenja ili direktne imovinske štete, može predstavljati povredu prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, s obzirom na to da sama ozbiljnost i trajnost narušavanja okolišnih uvjeta može predstavljati dovoljnu osnovu za odgovornost države. Time je potvrđeno da država može snositi odgovornost ako ne poduzme odgovarajuće mjere za zaštitu svojih građana od štetnih posljedica okolišnih faktora, naglašavajući da zaštita prava na privatni i porodični život obuhvata i pravo na uživanje u zdravom i sigurnom životnom okruženju.

Ovaj predmet predstavlja prvo indirektno priznanje postojanja ljudskog prava na zdrav i siguran okoliš u praksi ESLJP-a i unutar evropskog pravnog okvira te kao takav ima duboke implikacije za daljnji razvoj doktrine okolišne pravde. U kontekstu okolišne pravde (*environmental justice*), predmet *Lopez Ostra* označava prijelomni trenutak u međunarodnom pravu jer implicira da okolišna degradacija nije samo pitanje ekološke ili tehničke naravi, već i pitanje osnovnih ljudskih prava. Sud je implicitno priznao da države imaju

pozitivne obaveze ne samo da se uzdrže od štetnog djelovanja već i da poduzmu proaktivne mjere zaštite stanovništva od opasnosti degradacije okoliša uzrokovanih privrednim aktivnostima. Predmet *Lopez Ostra* time ostaje ključna referentna tačka za razumijevanje sve izraženije međupovezanosti između prava na život, zdravlje, dostojanstvo i zdrav okoliš, što je u skladu i s razvojem međunarodnih instrumenata koji sve češće prepoznaju pravo na zdrav okoliš kao samostalno ljudsko pravo.

Ova pravna logika dodatno je potvrđena i razvijena u kasnijoj presudi ESLJP-a, naročito u predmetima *Guerra i drugi protiv Italije* (1998) i *Fadeyeva protiv Rusije* (2005). U predmetu *Guerra i drugi protiv Italije* sud je ponovo utvrdio povredu člana 8 Konvencije zbog neadekvatnog informiranja stanovništva o rizicima od opasnih emisija iz petrokemijskog postrojenja. Ovaj predmet imao je značajan normativni utjecaj te se smatra jednim od osnova za kasnije usvajanje Aarhuske konvencije, koja je uspostavila standarde u pogledu prava na pristup informacijama, učešća javnosti i pristupa pravdi u pitanjima zaštite okoliša. U predmetu *Fadeyeva protiv Rusije* ESLJP je utvrdio da dugotrajna izloženost visokim koncentracijama industrijskog zagađenja može predstavljati ozbiljno zadiranje u pravo na poštovanje doma i privatnog života, kao i ugrožavanje zdravlja pojedinca u smislu člana 8 Konvencije. Na taj način sud je postupno izgradio pravnu doktrinu prema kojoj okolišni faktori i kvalitet okoliša postaju integralni i neodvojivi elementi sistema zaštite ljudskih prava.

Također, u predmetu *Öneryildiz v. Turkey* (2004), ESLJP je utvrdio odgovornost Turske zbog toga što nije poduzeo odgovarajuće mjere kako bi zaštitio živote ljudi i utvrdio povredu člana 2 (pravo na život) u kontekstu okoliša, nakon što je eksplozija metana na nelegalnoj deponiji otpada koja se nalazila nedaleko od naselja dovela do gubitka života više osoba. Ova presuda postavila je presedan u obavezi države da poduzme odgovarajuće preventivne mjere kada su poznati rizici za život građana.

Sud je u brojnim presudama dodatno razvio princip tzv. pozitivnih obaveza države, prema kojem države članice imaju dužnost ne samo da se uzdrže od direktnog kršenja prava već i da poduzmu proaktivne mjere

radi zaštite prava pojedinaca od ozbiljnih prijetnji izazvanih degradacijom okoliša. U tom smislu se pravo na zdrav okoliš, iako implicitno, sve više afirmira kao neotuđivi dio evropskog sistema zaštite ljudskih prava.¹⁰¹

7.3. *Povelja Evropske unije o osnovnim pravima*

U kontekstu evropskog pravnog okvira, poseban značaj ima Povelja Evropske unije o osnovnim pravima.¹⁰² Povelja prvenstveno obavezuje institucije EU i države članice u okviru implementacije prava EU, ali kroz sudsku praksu i doktrinarna tumačenja ona postupno doprinosi konstituiranju zaštite okoliša kao ključne komponente savremenog shvatanja ljudskih prava i kao suštinskog elementa zaštite ljudskog dostojanstva, zdravlja i kvaliteta života. U članu 37 Povelje eksplicitno se navodi da "politike Unije moraju integrirati visoki nivo zaštite okoliša i poboljšanja njenog kvaliteta u skladu s principom održivog razvoja". Iako ovaj član ne uspostavlja subjektivno pravo pojedinca koje bi se moglo neposredno ostvarivati pred sudovima u svim situacijama, on ima snažnu normativnu i interpretativnu vrijednost, usmjeravajući zakonodavnu i izvršnu praksu EU ka integraciji okolišnih standarda u sve relevantne politike.

Povelja jasno naglašava ideju da zaštita okoliša nije isključivo tehničko ili sektorsko pitanje, već suštinski aspekt zaštite ljudskog dostojanstva, zdravlja i kvalitete života. U tom smislu okolišna prava ne tretiraju se kao izolirane norme, već kao dio šireg sistema osnovnih prava

¹⁰¹ Vijeće Evrope usvojilo je 2022. godine Preporuku o ljudskim pravima i zaštiti okoliša Recommendation (Council of Europe, Committee of Ministers. (2022). *Recommendation CM/Rec(2022)20 of the Committee of Ministers to member States on human rights and the protection of the environment*. Council of Europe) kojom se naglašava da je čist, zdrav i održiv okoliš nužan za ostvarenje ljudskih prava. Preporuka potvrđuje vezu između ljudskih prava i zaštite okoliša, potiče države članice na integraciju okolišnih pitanja u ljudskopravaške okvire, primjenu djelotvornih zakona i politika te osiguravanje pristupa informacijama, sudjelovanja javnosti i pravosuđa u okolišnim pitanjima. Iako pravo na zdrav okoliš nije formalno priznato u ECHR-u ni Evropskoj socijalnoj povelji, države se potiču na njegovo nacionalno priznavanje radi djelotvornije zaštite okolišnih prava.

¹⁰² European Union. (2016). *Charter of Fundamental Rights of the European Union* (2016/C 202/02).

koji uključuje pravo na život, zdravlje, privatnost i pristup informacijama i pravnu zaštitu. Ovo prožimanje okolišnih i ljudskih prava naročito je važno u kontekstu sve češćih okolišnih izazova, od industrijskog zagađenja do klimatskih promjena, gdje je integracija okolišnih standarda u osnovne političke i pravne dokumente EU od presudnog značaja za osiguranje pravne sigurnosti i djelotvorne zaštite građana.

Uporedo sa širenjem dometa primjene Povelje, razvio se i robustan pravni okvir EU u kojem se okolišna prava sve snažnije priznaju i štite kao neodvojivi segment sistema ljudskih prava. Ovaj proces osnažuje se dodatno kroz sudsku praksu Suda pravde Evropske unije, koji sve češće u svojim presudama potvrđuje obavezu institucija EU i država članica da prilikom donošenja i provođenja politika dosljedno poštuju načela okolišne održivosti, prevencije i predostrožnosti.

Značajan iskorak u tom pogledu predstavlja predmet *Janecek protiv Freistaat Bayern*,¹⁰³ u kojem je sud, odlučujući po prethodnom pitanju njemačkog upravnog suda, utvrdio da pojedinci imaju pravo zahtijevati donošenje akcijskih planova za poboljšanje kvalitete zraka u slučajevima prekoračenja graničnih vrijednosti propisanih Direktivom 96/62/EZ.¹⁰⁴ Sud je naglasio da građani koji žive u pogođenim područjima mogu zahtijevati od nadležnih organa poduzimanje konkretnih mjera, potvrđujući time da okolišno zakonodavstvo EU ne proizvodi isključivo opće obaveze za vlasti, već može predstavljati izvor individualno ostvarivih prava. Ova presuda jasno ukazuje na praktičnu povezanost prava na zdrav okoliš, zaštite ljudskog zdravlja i ostvarivanja održivog i socijalno pravednog razvoja.

Sličan pristup potvrđen je i u predmetima *Lesoochranárske zoskupenie VLK*,¹⁰⁵ koji imaju ključni značaj za pravo građana i organizacija civilnog društva na pristup pravdi u okolišnim pitanjima u okviru prava EU i

¹⁰³ Vidjeti: *Janecek v. Freistaat Bayern*, Case C-237/07, EU:C:2008:447 (Court of Justice of the European Union, 2008).

¹⁰⁴ Vidjeti: European Parliament and Council of the European Union. (1996). *Council Directive 96/62/EC of 27 September 1996 on ambient air quality assessment and management*. Official Journal of the European Communities.

¹⁰⁵ Vidjeti: *Lesoochranárske zoskupenie VLK v. Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*, Case C-240/09, EU:C:2011:125 (Court of Justice of the European Union, 2011); *Lesoochranárske zoskupenie VLK v. Obvodný úrad Trenčín*, Case C-243/15, EU:C:2016:838 (Court of Justice of the European Union, 2016).

Aarhuske konvencije. Sud pravde EU u ovim predmetima potvrdio je da građani i udruženja za zaštitu okoliša imaju pravo sudjelovati u postupcima u vezi s izdavanjem dozvola i usvajanjem planova s potencijalno značajnim utjecajem na okoliš, odnosno nadzirati provedbu okolišnih propisa, zahtijevati konkretne mjere za zaštitu prirode te aktivno sudjelovati u odlučivanju o projektima ili aktivnostima koje mogu ugroziti okoliš. Time je dodatno osnažena veza između prava na zdrav okoliš, participacije građana i održivog razvoja, uz proširenje kruga subjekata ovlaštenih za sudsku zaštitu i jačanje koncepta okolišne pravde u pravnom poretku EU.

Kroz ovakvu praksu učvršćuje se shvatanje da okolišna prava u pravnom poretku Evropske unije imaju normativnu snagu osnovnih prava, čija je zaštita neposredno dostupna pojedincima i organizacijama civilnog društva, što potvrđuje njihov sve izraženiji značaj u okviru ljudskopravaške zaštite u evropskom pravnom prostoru. U tom smislu član 37 Povelje, iako formalno izražen kao programska odredba, ima važnu ulogu u jačanju okolišnih standarda unutar prava EU te predstavlja ključni element u evoluciji pristupa koji okoliš tretira kao konstitutivni dio sistema osnovnih prava građana Evropske unije.

Ovakav slijed događanja u okviru EU uklapa se u širi globalni trend sve češćeg pozivanja na povezanost ljudskih prava s pitanjima okoliša i klimatskih promjena pred domaćim i međunarodnim sudovima. U tom kontekstu predmet *Urgenda* predstavlja važan pravni precedan koji je postavio temelje za slične klimatske postupke u Evropi te potvrdio pravnu povezanost državnog nečinjenja u klimatskim pitanjima s odgovornošću za zaštitu prava građana. Nakon njega slijedi *Affaire Climat* (ili *Klimaatzaak*)¹⁰⁶ pokrenut od nevladinih organizacija i građana protiv belgijskih vlasti. Briselski apelacioni sud naložio je smanjenje emisija stakleničkih plinova za najmanje 55 % do 2030. godine u odnosu na 1990. godinu, zbog neadekvatnih klimatskih politika i povrede prava građana. Sličan pristup potvrđuje i *L'affaire du siècle*¹⁰⁷ pokrenut 2018. godine protiv Francuske od četiri nevladine

¹⁰⁶ Vidjeti: *Klimaatzaak*. (n.d.). *The climate case: For our future and the next generations*. <https://klimaatzaak.eu/en/>

¹⁰⁷ Vidjeti: *L'Affaire du Siècle*. (n.d.). *L'Affaire du Siècle au tribunal*. <https://laffaire-dusiecle.net/laffaire/affaire-du-siecle-au-tribunal/>

organizacije. Upravni sud u Parizu utvrdio je 2021. godine da država nije ispunila svoje obaveze u pogledu smanjenja emisija, usljed čega je nastupila okolišna šteta te je naložio poduzimanje dodatnih mjera radi otklanjanja utvrđenih propusta.

Evropski parlament je u svojoj rezoluciji iz juna 2021. godine, usvojenoj u okviru rasprave o Strategiji EU o bioraznolikosti do 2030. godine,¹⁰⁸ istakao da pravo na zdrav okoliš treba biti formalno priznato u Povelji EU o osnovnim pravima, uz poziv EU da preuzme vodeću ulogu u međunarodnom priznanju ovog prava. Time se dodatno potvrđuje opredijeljenost EU za jačanje okolišne pravde, održivog razvoja i sveobuhvatne zaštite ljudskih prava u širem globalnom okviru.¹⁰⁹

7.4. Drugi međunarodni dokumenti

Pravo na zdrav okoliš sve se više afirmira kao integralni dio savremenog koncepta ljudskih prava, što potvrđuje i niz međunarodnih dokumenata koji svjedoče o njegovoj postepenoj normativnoj konsolidaciji unutar međunarodnog pravnog poretka. Jedan od ključnih dokumenata jeste i Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda (1981).¹¹⁰ Povelja u članu 24 eksplicitno priznaje pravo naroda na "zadovoljavajući okoliš povoljan za njihov razvoj".¹¹¹ Ova formulacija ne samo da priznaje kolektivno pravo naroda već ga i neposredno vezuje uz koncept razvoja, čime se afirmira povezanost okolišne održivosti i društveno-ekonomskog napretka. Nakon toga uslijedilo je formiranje i postupno razvijanje sudske prakse Afričke komisije za ljudska prava i prava naroda, kao i Afričkog suda za ljudska

¹⁰⁸ Europska komisija. (2020). *Strategija EU-a za bioraznolikost do 2030.: Vraćanje prirode u naše živote*.

¹⁰⁹ Erbach, G. (2021). *The right to a healthy environment: A holy grail?* (PE 698.846). European Parliamentary Research Service (EPRS).

¹¹⁰ Organization of African Unity. (1981). *African Charter on Human and Peoples' Rights* ("Banjul Charter").

¹¹¹ Lumina. (2020). The right to a clean, safe and healthy environment under the African human rights system. In Addaney & Jegede (Eds.), *Human rights and the environment under African Union law* (pp. 25–54).

prava i prava naroda, čime je dodatno ojačana zaštita ljudskih prava na afričkom kontinentu kroz interpretaciju i primjenu relevantnih normi unutar regionalnog pravnog okvira.¹¹²

Dodatni doprinos razvoju pravnog okvira daje i Deklaracija iz Nairobija o okolišu i razvoju iz 1982. godine,¹¹³ time što ističe značaj očuvanja okoliša u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja. Deklaracija prepoznaje potrebu integracije pitanja zaštite okoliša u sve aspekte razvojnog planiranja i uspostavljanja ravnoteže između ekonomskog napretka i očuvanja prirodnih resursa. Posebno se naglašava značaj međunarodne saradnje i pružanja podrške zemljama u razvoju u cilju jačanja njihovih kapaciteta za efikasno upravljanje okolišnim izazovima.

Nadalje, pravo na zdrav okoliš uvršteno je i u Protokol San Salvador (1988)¹¹⁴ koji u članu 11 navodi da "svako ima pravo živjeti u zdravom okolišu i imati pristup osnovnim javnim uslugama" te da se "države članice obavezuju na promoviranje zaštite, očuvanja i unapređenja stanja okoliša". Ovakvim odredbama Protokol ne samo da afirmira individualno pravo svakog čovjeka¹¹⁵ da živi u

¹¹² E.g. 155/96, The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights v. Nigeria, 15th Annual Activity Report of the ACHPR (2002); African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya, Application No. 006/2012, 26 May 2017 at para 199; SERAP v. Federal Republic of Nigeria, judgment No. ECW/CCJ/JUD/18/12.

¹¹³ Deklaracija iz Nairobija usvojena je povodom desete godišnjice Programa Ujedinjenih nacija za okoliš. Ovom deklaracijom ponovno je potvrđena globalna posvećenost principima Stockholmske konferencije iz 1972. godine i naglašena hitna potreba za rješavanjem okolišnih izazova u kontekstu razvoja. United Nations Environment Programme. (1982). *Nairobi Declaration* (Adopted 18 May 1982).

¹¹⁴ Organization of American States. (1988). *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights* ("Protocol of San Salvador") (Adopted 17 November 1988).

¹¹⁵ Ovaj individualistički pristup razlikuje se od pristupa koji je usvojila Afrička povelja. Ipak, u predmetu *Članovi autohtonih zajednica Udruženja Lhaka Honhat protiv Argentine* (2020), a u skladu sa savjetodavnim mišljenjem iz 2017. godine, Interamerički sud za ljudska prava ide čak i dalje od prava na zdrav okoliš i priznaje "pravo okoliša", smatrajući da pravo na zdrav okoliš štiti komponente okoliša, poput šuma, mora, rijeka i drugih, kao vrijednosti same po sebi, bez obzira na to da li i kako utječu na pojedince. Inter-American Court of Human Rights. (2020). *Comunidades Indígenas Miembros de la Asociación Lhaka Honhat (Nuestra Tierra) v. Argentina* (Judgment of 6 February 2020).

zdravom okolišu nego i jasno usmjerava odgovornost država članica na aktivnu ulogu u brizi za stanje okoliša.

Arapska povelja o ljudskim pravima (2004)¹¹⁶ u članu 38 propisuje da “svaka osoba ima pravo na odgovarajući životni standard za sebe i svoju porodicu, koji osigurava njihovu dobrobit i dostojanstven život, uključujući hranu, odjeću, stanovanje, usluge i pravo na zdrav okoliš”, te obavezuje države članice da, u skladu s raspoloživim resursima, poduzmu neophodne mjere radi ostvarivanja ovih prava. Priznavanjem prava na odgovarajući životni standard, zajedno s njegovim sastavnim elementima, Arapska povelja usvaja sveobuhvatan pristup zaštiti ljudskih prava, u okviru kojeg se okolišna dimenzija prepoznaje kao neodvojiv dio dostojanstvenog života.

Međutim, uprkos jasnoj normativnoj formulaciji prava na zdrav okoliš, do danas nije razvijena relevantna sudska praksa koja bi se izričito odnosila na povrede ovog prava u okviru mehanizama uspostavljenih Arapskom poveljom. Također, ne postoje istaknute presude pred međunarodnim ili regionalnim nadzornim tijelima (poput UN komiteta za ljudska prava, Afričkog suda za ljudska prava i prava naroda ili arapskih regionalnih mehanizama) u kojima bi se pravo na zdrav okoliš tumačilo ili primjenjivalo pozivanjem na Arapsku povelju. U poređenju s drugim regionalnim instrumentima, poput Afričke povelje o ljudskim pravima i pravima naroda ili Dodatnog protokola uz Američku konvenciju o ljudskim pravima u oblasti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava (Protokol iz San Salvadora), u okviru kojih postoje relevantni predmeti koji se odnose na zaštitu okoliša, arapska regija i dalje relativno rijetko koristi ovu normu kao osnovu za sudska zaštitu.

Udruženje naroda jugoistočne Azije (ASEAN)¹¹⁷ donijelo je Deklaraciju o ljudskim pravima (*ASEAN Human Rights Declaration – AHRD*) 2012.¹¹⁸

¹¹⁶ League of Arab States. (2004). *Arab Charter on Human Rights*.

¹¹⁷ Udruženja nacija jugoistočne Azije čine: Bruneji Darussalam, Kraljevina Kambodža, Republika Indonezija, Laoska Narodna Demokratska Republika, Malezija, Republika Unija Mjanmar, Republika Filipini, Republika Singapur, Kraljevina Tajland i Socijalistička Republika Vijetnam.

¹¹⁸ Association of Southeast Asian Nations. (2012). *ASEAN Human Rights Declaration* (Adopted 18 November 2012, Phnom Penh).

godine, čime je prvi put uspostavljen zajednički regionalni okvir za promociju i zaštitu ljudskih prava u državama članicama. Iako Deklaracija ne priznaje pravo na zdrav okoliš kao samostalno i izričito ljudsko pravo, ona sadrži više odredbi koje posredno povezuju zaštitu okoliša s ostvarivanjem ljudskih prava. Posebno je značajan član 28(f), kojim se priznaje pravo svake osobe na “sigurno, čisto i održivo okruženje” kao dio prava na odgovarajući životni standard. Time se okolišna dimenzija ljudskih prava eksplicitno povezuje s pitanjima dostojanstvenog života, zdravlja i općeg blagostanja, što je uporedivo s pristupom usvojenim u Arapskoj povelji o ljudskim pravima. Ovakva normativna formulacija polazi od shvatanja da degradacija okoliša neposredno utječe na ostvarivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava te da zaštita okoliša predstavlja nužan preduvjet održivog razvoja. Potom se u članu 35, pod nazivom “Pravo na razvoj”, naglašava se potreba za “uravnoteživanjem razvojnih i okolišnih zahtjeva sadašnjih i budućih generacija”, kao i za “usvajanjem razvojnih politika koje integriraju očuvanje okoliša”. Nadalje se ističe nužnost “zajedničkog djelovanja” kako bi se osigurali socijalna pravda, održivost i razvoj dostupan svima.

Međutim, normativni domet ove odredbe ograničen je općim karakterom Deklaracije i njenim neobavezujućim pravnim statusom. ASEAN Deklaracija o ljudskim pravima ne predstavlja međunarodni ugovor, već politički dokument, zbog čega ne uspostavlja neposredno primjenjive pravne obaveze za države članice, niti predviđa mogućnost podnošenja individualnih predstavki pred regionalnim sudskim ili kvazisudskim tijelima. Shodno tome, u okviru ASEAN-a do danas ne postoje konkretni sudski predmeti u kojima bi pravo na zdrav okoliš bilo tumačeno i primijenjeno pred regionalnim ljudskopravaškim sudom, što je posljedica kombinacije neobavezujućeg karaktera ASEAN Deklaracije o ljudskim pravima i odsustva regionalne sudske instance s nadležnostima u oblasti ljudskih prava i zaštite okoliša.

Ipak, usvajanje novog regionalnog instrumenta 2025. godine, kojim se dodatno afirmira pravo na sigurno, čisto, zdravo i održivo okruženje, ukazuje na rastuću normativnu prepoznatljivost okolišnih prava u ASEAN kontekstu. Ovaj razvoj može predstavljati osnovu za buduću

pravnu praksu kao i za postupno jačanje institucionalnih mehanizama zaštite, uključujući mogućnost normativne konsolidacije i šireg uključivanja okolišnih prava u regionalni sistem zaštite ljudskih prava.

7.5. Rio deklaracija

S obzirom na to da nije ostvaren znatniji napredak u oblasti zaštite okoliša, u Rio de Janeiru je 1992. godine održana Konferencija o okolišu i razvoju, poznata kao Prvi samit o Zemlji. Konferencija je rezultirala usvajanjem brojnih međunarodnih ugovora i definiranjem strateških ciljeva, među kojima se posebno izdvaja Plan za 21. stoljeće, poznatiji kao *Agenda 21*.¹¹⁹ Od ovog perioda težište okolišnih politika sve se više usmjerava ka anticipaciji posljedica ekonomskih aktivnosti za okoliš, što je dovelo do unapređenja mehanizama zaštite okoliša i primjene novih ekonomskih instrumenata, uključujući izdavanje okolišnih dozvola.¹²⁰ Time je otvoreno novo poglavlje u razvoju okolišnih politika koje poseban naglasak stavljaju na održivi razvoj i usaglašavanje ekonomskih, društvenih i okolišnih komponenti.¹²¹

¹¹⁹ *Agenda 21* predstavlja jedan od pet dokumenata donesenih na ovom skupu. U *Agendi 21* utvrđeni su globalni zadaci na uspostavljanju harmonije između razvoja i prirodne sredine, ali i sugerirane određene mjere i aktivnosti koje bi trebalo poduzeti kako bi do kraja zaživjela filozofija održivog razvoja. Zadaci *Agende 21* odnose se na: iskorjenjivanje ekstremnog siromaštva i gladi; osiguranje univerzalnog osnovnog obrazovanja; promoviranje ravnopravnosti spolova i osnaživanje žena; smanjenje stope smrtnosti djece; poboljšanje zdravlja majki; borbu protiv HIV/AIDS-a, malarije i drugih bolesti; osiguranje održivosti okoliša; te razvoj globalnog partnerstva za razvoj. United Nations Development Programme. (n.d.). *Overview of post-2015 sustainable development goals – Bosnia and Herzegovina*. UNDP Bosnia and Herzegovina.; United Nations. (1992). *Agenda 21: Programme of action for sustainable development*. United Nations Conference on Environment and Development.

¹²⁰ Okolišnim dozvolama uređuju se privredne aktivnosti koje mogu uzrokovati štetne emisije, negativno utjecati na pojedine segmente okoliša (tlo, zrak, voda), ali i okoliš u cijelosti. Ovim dozvolama definiraju se uvjeti kojih se privredni subjekt treba pridržavati kako bi se ograničile štetne posljedice za okoliš, a izdavanje je uvjetovano utvrđivanjem potrebnih uvjeta i kriterija koje privredni subjekt treba ispuniti, uz istovremeno utvrđivanje njegove odgovornosti zbog posljedica za okoliš.

¹²¹ Prilagođeno prema: Nikolajev, A. (2017). Pravo na razvoj i očuvanje okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LX, str. 339–352.

Deklaracijom iz Rija iz 1992. godine reafirmiran je Prvi princip Stockholmske deklaracije prema kojem su "ljudska bića u središtu brige za održivi razvoj. Njima pripada pravo na zdrav i produktivan život u harmoniji s prirodom"¹²². Time se pojačava antropocentrični pogled na održivi razvoj, uz isticanje međuzavisnosti očuvanja okoliša i ostvarivanja osnovnih ljudskih prava. Nadalje, ističe se i princip prema kojem se "pravo na razvoj treba ostvarivati na način koji ravnotežno zadovoljava i razvojne i okolišne potrebe sadašnjih i budućih generacija"¹²³. Ovim se praktično proširuje normativna osnova postavljena u Stockholmu, usmjerena na upozorenja o opasnostima za okoliš i potrebi međunarodne saradnje te dodatno naglašava integracija okolišnih pitanja u šire razvojne strategije. Dodatno, Deklaracijom se postavljaju osnove za participativni pristup zaštiti okoliša (što je kasnije detaljno razrađeno Aarhuskom konvencijom), jer se propisuje da "najbolji način za rješavanje pitanja okoliša uključuje učešće svih zainteresiranih građana na odgovarajućem nivou", te da javnost treba imati pristup informacijama o okolišu, pravo na učešće u donošenju odluka te pristup pravdi u pitanjima zaštite okoliša.¹²⁴

Reafirmacijom principa Stockholmske deklaracije i njihovim daljnjim razvojem u Rio deklaraciji međunarodna zajednica načelno je priznala ne samo pravo pojedinca na zdrav okoliš već i njegovu odgovornost da doprinosi njegovom očuvanju. Time je postavljena osnova za normativni okvir koji priznaje međuzavisnost ljudskih prava i okolišnih pitanja, zasnovan na ideji da zdrav i održiv okoliš predstavlja nužan preduvjet za ostvarenje svih dimenzija ljudskog razvoja i dostojanstva.

Već naredne godine, Bečka deklaracija i Program djelovanja (1993),¹²⁵ usvojeni na Svjetskoj konferenciji o ljudskim pravima, nadograđuju

¹²² United Nations. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development*. United Nations Conference on Environment and Development. (A/CONF.151/26 (Vol. I))

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Bečka deklaracija i Program djelovanja u paragrafu 11 naglašavaju važnost očuvanja okoliša za ostvarivanje tih prava, uključujući pravo na razvoj i pravo na dostojanstven život. U ovom dokumentu se također potvrđuje da su "demokratija, razvoj i poštovanje ljudskih prava i temeljnih sloboda međusobno povezani i uzajamno se osnažuju". United Nations. (1993). *Vienna Declaration*

ovaj okvir integracijom okolišnih pitanja u univerzalni okvir ljudskih prava. Iako Bečka deklaracija ne sadrži izričitu formulaciju prava na zdrav okoliš, ona reafirmira univerzalnost, nedjeljivost i međuzavisnost svih ljudskih prava te naglašava pravo na razvoj kao neotuđivo ljudsko pravo. U tom kontekstu okoliš se implicitno prepoznaje kao preduvjet ostvarivanja niza osnovnih prava, uključujući pravo na život, zdravlje i adekvatan životni standard.

Hronološki slijed ova dva dokumenta pokazuje postepenu normativnu evoluciju: Rio deklaracija uspostavlja materijalne i proceduralne principe zaštite okoliša u funkciji ljudskog blagostanja, dok Bečka deklaracija pruža ljudskopravaški okvir koji omogućava da se ti principi tumače i primjenjuju kao dio sistema zaštite ljudskih prava. Ova normativna konvergencija otvorila je prostor za kasniji razvoj eksplicitnog priznanja prava na zdrav okoliš u regionalnim instrumentima i nacionalnim ustavima, kao i u međunarodnoj sudskoj praksi.

U savremenom međunarodnom pravu pravo na zdrav okoliš sve se češće posmatra kao sintezno pravo koje objedinjuje okolišne standarde iz Rio deklaracije i ljudskopravaške principe afirmirane u Bečkoj deklaraciji. Njihova hronološka i sadržajna povezanost stoga predstavlja ključnu osnovu za razumijevanje evolucije ovog prava, od implicitnog normativnog koncepta do sve šireg eksplicitnog priznanja u međunarodnim i regionalnim pravnim instrumentima.

7.6. Aarhuska konvencija

Normativna linija, započeta Rio deklaracijom, te konsolidirana Bečka deklaracija i Program djelovanja, nastavila se kroz postupno jačanje eksplicitnog priznanja prava na zdrav okoliš u međunarodnom pravu. Ovaj razvoj vidljiv je već u Aarhuskoj konvenciji, koja, iako formalno pripada području okolišnog prava, operacionalizira okolišna prava kroz prizmu ljudskih prava, garantirajući pristup informacijama, učešće javnosti u donošenju odluka i pristup pravdi u

and Programme of Action. Adopted by the World Conference on Human Rights, Vienna, 14–25 June 1993, (A/CONF.157/23) and endorsed by the General Assembly in Resolution A/RES/48/121.

okolišnim pitanjima. Time se proceduralni principi iz Rio deklaracije transformiraju u pravno obavezujuće standarde.

Donošenjem Aarhuske konvencije – Konvencije o dostupnosti informacijama, učešću javnosti u donošenju odluka i pristupu pravdi u oblasti okoliša iz 1998. godine, dolazi do određenog preokreta u razvoju međunarodnog okolišnog prava. Članom 1 Konvencije jasno se afirmira pravo na zdrav okoliš kao osnovno ljudsko pravo te postavlja princip prema kojem “svaka osoba ima pravo živjeti u okolini koja je adekvatna za njeno zdravlje i blagostanje, i dužnost da zaštiti i poboljša okoliš u interesu sadašnjih i budućih generacija”. Nadalje, član 4 propisuje pravo javnosti na pravovremeni pristup informacijama o okolišu koje su u posjedu javnih vlasti, dok član 6 detaljno uređuje pitanje učešća javnosti u procesu donošenja odluka koje se odnose na specifične aktivnosti s potencijalno značajnim utjecajem na okoliš. Osim toga, član 9 osigurava pravo na pristup pravdi, omogućavajući građanima i organizacijama da pokreću postupke kada su njihova prava na pristup informacijama ili učešće u odlučivanju povrijeđena, kao i kada žele osporiti akte i propuste koji predstavljaju povredu okolišnog prava. U suštini, Konvencijom se prvi put eksplicitno povezuju ljudska prava i zaštita okoliša, uz osiguranje pravnih mehanizama koji omogućavaju pojedincima i zajednicama aktivno sudjelovanje u pitanjima zaštite okoliša.

Za razliku od Aarhuske konvencije, donesene ranije u evropskom kontekstu, u Latinskoj Americi i Karibima je 2018. godine usvojen regionalni sporazum o pristupu informacijama, učešću javnosti i pravdi u pitanjima okoliša.¹²⁶ Ovaj sporazum odgovara specifičnim izazovima navedene regije, uvodeći inovativne elemente poput zaštite ekoloških aktivista i naglašene posvećenosti ostvarenju društvene pravde. Pozivajući se na Deklaraciju iz Ria i reafirmirajući Princip 10, Sporazum predstavlja ključni instrument za osiguranje potpune i efikasne primjene prava u pitanjima zaštite okoliša, podržavajući principe održivog razvoja, transparentnosti i odgovornosti na putu ka okolišno

¹²⁶ Ovaj sporazum poznat još i kao Escazú sporazum, dostupan na: United Nations. (2018). *Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean* (Adopted 4 March 2018, Escazú).

pravednijem i demokratskijem društvu. Zajedno, oba dokumenta doprinose jačanju globalnog mehanizma učešća javnosti u odlučivanju o pitanjima okoliša i ostvarivanju prava na zdrav okoliš.

7.7. Ciljevi održivog razvoja do 2030. godine

S obzirom na djelimičan uspjeh u ostvarivanju Milenijskih razvojnih ciljeva, države članice Ujedinjenih nacija su na Samitu o održivom razvoju, održanom u New Yorku 2015. godine, usvojile Program održivog razvoja do 2030. godine, kojim su definirani Globalni ciljevi održivog razvoja.¹²⁷ Program "Transformacija našeg svijeta: *Agenda 2030* za održivi razvoj" polazi od stanovišta da je neophodno osigurati da sva ljudska bića mogu ostvariti svoj puni potencijal u uvjetima dostojanstva i jednakosti te zdravog i sigurnog okoliša. U tom kontekstu naglašava se opredijeljenost međunarodne zajednice za zaštitu planete kroz održive obrasce potrošnje i proizvodnje, odgovorno upravljanje resursima te poduzimanje hitnih mjera za suzbijanje klimatskih promjena, uz viziju svijeta u kojem sve države ostvaruju dugoročan, inkluzivan i održiv ekonomski rast, praćen pristojnim radom za sve i održivim korištenjem prirodnih resursa.

U okviru Ujedinjenih nacija međunarodne organizacije imaju obavezu doprinositi pravednoj raspodjeli odgovornosti između razvijenih i zemalja u razvoju te uspostavljanju ravnoteže između razvojnih potreba i zaštite okoliša kroz funkcionalan i ostvariv međunarodnopravni poredak. Ostvarivanje prava na razvoj u tom smislu podrazumijeva priznanje strukturnih nejednakosti u nivou razvoja, kao i uspostavljanje asimetričnih odnosa prava i obaveza, uključujući primjenu preferencijalnog i neregiprocnog tretmana u korist zemalja u razvoju. Razvijene zemlje, imajući u vidu globalni karakter okolišnih i razvojnih izazova, snose posebnu odgovornost u procesu ostvarivanja održivog razvoja. Ta odgovornost obuhvata: pružanje aktivne podrške manje razvijenim

¹²⁷ Kroz 17 novih ciljeva održivog razvoja i 169 podciljeva nastoji se postići uravnoteženje tri dimenzije održivog razvoja (okolišna, društvena i ekonomska). Izvor: Globalni ciljevi održivog razvoja, dostupno na: UNDP u BiH. (n.d.). *Ciljevi održivog razvoja: Pregled*. http://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/post-2015/sdg-overview.html/

državama, doprinos iskorjenjivanju siromaštva, preuzimanje liderske uloge u zaštiti okoliša, smanjenje vlastitih emisija stakleničkih plinova te osiguravanje transfera tehnologije, kapitala i znanja prema zemljama u razvoju. Istovremeno, zemlje u razvoju svoje razvojne modele trebaju prilagoditi integraciji ekonomskog rasta i okolišne održivosti, otvarajući time put ka dugoročnom održivom razvoju.¹²⁸

U normativnom i političkom kontekstu koncept zelenog razvoja¹²⁹ afirmira se kao razvojni pristup usmjeren na uspostavljanje uravnoteženog odnosa između čovjeka i prirode, kroz modele modernizacije koji počivaju na njihovoj međusobnoj usklađenosti, uz istovremeno jačanje globalne okolišne sigurnosti. Ostvarivanje zelenog razvoja podrazumijeva koordinirano djelovanje u više međusobno povezanih oblasti, i to:

- uspostavljanje adekvatnog institucionalnog i pravnog okvira koji obuhvata promociju niskougljičnih i kružnih modela privređivanja te razvoj čistog, sigurnog i efikasnog energetskeg sistema, uz racionalno i održivo korištenje resursa (principi štedljivosti i kružnog korištenja), što zahtijeva uspostavljanje mehanizama za raspodjelu prava na korištenje energije, vode i emisija ugljika te jačanje društvenih vrijednosti usmjerenih ka umjerenoj i odgovornoj potrošnji;
- dosljednu primjenu mehanizama odgovornosti i sankcioniranja za aktivnosti koje uzrokuju zagađenje okoliša, što uključuje

¹²⁸ Zhang, W. (2019). The right to development: Sustainable development and the practice of good governance (Part 2, Chapter 7, pp. 113–115). U: *Chinese perspectives on human rights and good governance*.

¹²⁹ Koncept zelenog razvoja (*green development / green growth*) razvijen je u okviru međunarodnih politika održivog razvoja kao odgovor na potrebu integracije ekonomskog rasta, socijalne uključenosti i zaštite okoliša. Za više vidjeti u dokumentima koji naglašavaju uspostavljanje institucionalnog i pravnog okvira, promociju niskougljičnih i kružnih modela proizvodnje i potrošnje, odgovorno upravljanje prirodnim resursima, primjenu principa “zagađivač plaća”, zaštitu ekosistema te dvostruki pristup koji istovremeno unapređuje kvalitet života i osigurava visoke standarde zaštite okoliša: United Nations Environment Programme. (2011). *Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication*; Organisation for Economic Co-operation and Development. (2011). *Towards green growth*; World Bank. (2012). *Inclusive green growth: The pathway to sustainable development*.

- jačanje sistema upravljanja okolišem, primjenu strogih standarda zaštite te provođenje sveobuhvatnih mjera za prevenciju i sanaciju zagađenja zraka, voda i tla, uz efikasan nadzor, monitoring i dosljednu provedbu važećih propisa;
- intenziviranje mjera očuvanja okoliša, dajući prioritet zaštiti postojećih ekosistema i njihovoj prirodnoj obnovi, kroz integrirane projekte zaštite i rehabilitacije planinskih područja, vodnih resursa, poljoprivrednog zemljišta i jezera, kao i kroz pošumljavanje, unapređenje sistema zaštite šuma te očuvanje obalnih i morskih područja.

U skladu s navedenim, ostvarivanje zelenog razvoja zasniva se na dvostrukom pristupu. S jedne strane usmjereno je na unapređenje životnog standarda i kvaliteta života stanovništva, jačanje sistema javnih usluga i povećanje njihove dostupnosti te dosljednu provedbu politika smanjenja siromaštva. S druge strane naglašava se potreba za strogom zaštitom okoliša i razvojem modela upravljanja zasnovanog na zajedničkom djelovanju države, privrednih subjekata i javnosti, s fokusom na rješavanje ključnih okolišnih problema i ukupno unapređenje kvaliteta okoliša.

Iako pravo na zdrav okoliš nije izričito navedeno kao samostalan cilj u okviru *Agende 2030*, ono je suštinski utkano u druge ciljeve održivog razvoja, čime se implicitno ukazuje na potrebu zaštite okoliša kao preduvjeta za ostvarenje ostalih ljudskih prava.¹³⁰ Ovom međuzavisnošću s ostvarivanjem drugih ljudskih prava, pravo na zdrav okoliš postaje sve relevantnije, potvrđujući svoj rastući značaj u savremenom međunarodnopravnom narativu. *Agenda 2030*, kao sveobuhvatan i strateški usmjeren dokument, predstavlja važan instrument u procesu normativne afirmacije ovog prava na globalnom nivou, istovremeno pružajući osnovu za njegovu daljnju pravnu operacionalizaciju unutar međunarodnog, ali i nacionalnih pravnih sistema.

¹³⁰ Globalni ciljevi predstavljaju univerzalni okvir za iskorjenjivanje siromaštva, zaštitu planete i osiguranje prosperiteta za sve ljude, a među 17 ciljeva posebno se izdvajaju Cilj 3 (Zdravlje i blagostanje), Cilj 6 (Čista voda i sanitarni uvjeti), Cilj 11 (Održivi gradovi i zajednice), Cilj 13 (Zaštita klime) i Cilj 15 (Očuvanje života na kopnu), koji ukazuju na neophodnost očuvanja okoliša kao temeljnog faktora za ostvarenje prava na zdravlje, pristup vodi, hrani, stanovanju i dostojanstven život.

7.8. Rezolucije Ujedinjenih nacija

Generalna skupština Ujedinjenih nacija je 2010. godine, usvajanjem Rezolucije, formalno priznala pravo na pristup čistoj vodi za piće i sanitarnim uslugama kao osnovno ljudsko pravo.¹³¹ Ova odluka predstavljala je važan korak ka jačanju međunarodnopravne zaštite socioekonomskih prava. Nakon tog priznanja brojne države revidirale su svoje pravne i institucionalne okvire s ciljem integriranja ovog prava u nacionalne ustave, zakone i javne politike.¹³² U pojedinim pravnim sistemima sudske instance su kroz svoju praksu¹³³ eksplicitno potvrdile postojanje i obavezu poštovanja prava na vodu, ističući njegovu suštinsku povezanost s dostojanstvom čovjeka te s ostvarivanjem drugih ljudskih prava. Također, u nekim državama su uspostavljena autonomna regulatorna tijela nadležna za praćenje i unapređenje kvaliteta usluga vodosnabdijevanja i sanitacije. Paralelno s institucionalnim razvojem organizacije civilnog društva i lokalne zajednice aktivno su koristile međunarodno priznanje ovog prava kako bi osnažile svoje zagovaračke aktivnosti i unaprijedile pristup vodi kao javnom dobru od općeg interesa.¹³⁴

¹³¹ United Nations General Assembly. (2010). *The human right to water and sanitation* (A/RES/64/292).

¹³² Primjeri su: Meksiko, u kojem je reformom Ustava (2012) uveden član 4, koji priznaje pravo svakog pojedinca na pristup dovoljnoj, sigurnoj, prihvatljivoj i pristupačnoj vodi za ličnu i domaću upotrebu; te Slovenija, koja je postala prva država članica EU koja je Ustavom, donošenjem amandmana (2016), garantirala pravo na vodu: "Zaloge vode predstavljaju javno dobro kojim upravlja država. Svako ima pravo na pitku vodu." Privatizacija vodosnabdijevanja je zabranjena u interesu očuvanja tog prava.

¹³³ Primjeri su predmeti: *Kenya – Mitu-Bell Welfare Society v. Kenya Airports Authority* (2021), kada je Vrhovni sud Kenije presudio da je prisilno iseljavanje stanovnika bez osiguranja pristupa vodi, sanitaciji i skloništu povreda ljudskih prava; *Colombia – Sentencia T-622/16* (2016), kada je kolumbijski Ustavni sud priznao rijeku Atrato kao pravno lice, uzimajući u obzir i pravo zajednica koje zavise od nje na pristup vodi, a odluka potvrđuje međuodnos okolišnih prava, prava na vodu i prava lokalnih zajednica; *India – National Green Tribunal judgments*, kada je Indijski Nacionalni zeleni tribunal (NGT) donio više odluka koje afirmiraju pravo na čistu vodu kao dio prava na zdrav život, posebno u kontekstu industrijskog zagađenja i upravljanja otpadnim vodama.

¹³⁴ United Nations Development Programme, United Nations Environment Programme, & Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2023). *What is the right to a healthy environment?* UNDP. (pp. 7, 10)

Dodatno značajan iskorak u normativnoj afirmaciji prava na zdrav okoliš predstavlja Rezolucija Generalne skupštine UN iz 2021. godine,¹³⁵ kojom se priznaje pravo na čist, zdrav i održiv okoliš kao ljudsko pravo, navodeći da je ono ključno za uživanje mnogih drugih ljudskih prava. Rezolucijom je istaknuta međuzavisnost ljudskih prava i zdravog okoliša, uz naglasak da degradacija okoliša ozbiljno ugrožava uživanje ostalih ljudskih prava.

Ova rezolucija postavila je temelje za kasnije priznanje prava na čist, zdrav i održiv okoliš u Rezoluciji Generalne skupštine UN-a iz 2022. godine,¹³⁶ kojom se ovo pravo prvi put eksplicitno priznaje kao univerzalno ljudsko pravo. Rezolucija potvrđuje povezanost ljudskih prava i zaštite okoliša, naglašavajući da degradacija okoliša, uključujući klimatske promjene, zagađenje i gubitak biološke raznolikosti, poznate kao trostruka planetarna kriza, predstavlja ozbiljnu prijetnju ostvarivanju ljudskih prava. Stavljanje ljudskih prava u središte napora za rješavanje ove trostruke krize od ključne je važnosti za postizanje Ciljeva održivog razvoja i danas je važnije nego ikada prije.¹³⁷

Rezolucija Vijeća za ljudska prava UN-a, koja priznaje pravo na čist, zdrav i održiv okoliš, pruža osnovu za oprezni optimizam, jer može omogućiti sudske postupke u vezi s ljudskim pravima i klimatskim promjenama (kao u predmetu *Urgenda*) te ojačati aktiviste i organizacije za zaštitu okoliša u zahtjevima za pozivanje na odgovornost vlada i korporacija zbog narušavanja stanja okoliša. Ipak, iako su mnoge odluke i rezolucije u političkoj deklaraciji specijalne sjednice UN-a za okoliš (UNEA)¹³⁸ politički značajne, pravo na čist, zdrav i održiv okoliš spominje se tek preambularno, bez konkretnih obavezujućih odredbi.

¹³⁵ United Nations Human Rights Council. (2021, October 8). *Resolution 48/13: The human right to a clean, healthy and sustainable environment* (A/HRC/RES/48/13).

¹³⁶ United Nations General Assembly. (2022, July 28). *Resolution 76/300: The human right to a clean, healthy and sustainable environment* (A/RES/76/300).

¹³⁷ Cf. Supra 376.

¹³⁸ Sjednica Skupštine UNEA, održana u martu 2022. godine u Nairobiju, povodom 50. godišnjice osnivanja Programa UN-a za okoliš (UNEP), predstavljala je priliku za evaluaciju dosadašnjih globalnih politika zaštite okoliša i definiranje smjernica za buduće međunarodne napore u rješavanju klimatskih promjena, degradacije okoliša i gubitka bioraznolikosti. Fokus sjednice bio je na trostrukoj planetarnoj krizi, ubrzanju tranzicije ka održivoj i niskouglijičnoj ekonomiji,

Bez obzira na to što su pravno neobavezujućeg karaktera, rezolucije imaju značajnu političku i normativnu težinu na osnovu koje se pozivaju sve države članice da, u skladu sa svojim međunarodnopravnim obavezama, poduzmu konkretne mjere radi promocije, zaštite i ostvarivanja prava na život u zdravom, čistom i održivom okolišu. Istovremeno one označavaju prekretnicu jer je UN formalno priznavao ovo pravo kao samostalno pravo. Također, specijalni izvjestitelji UN-a za ljudska prava i okoliš više puta su ukazivali na to da države imaju pozitivnu obavezu poduzimanja preventivnih i korektivnih mjera kako bi se spriječili štetni utjecaji na okoliš koji bi mogli ugroziti osnovna ljudska prava, kao što su pravo na život, zdravlje, vodu i hranu.¹³⁹

Rezolucije predstavljaju jasan izraz snažne političke volje država članica Ujedinjenih nacija da pravo na zdrav okoliš prepoznaju kao samostalno ljudsko pravo. Njihov normativni i politički značaj ogleda se u potencijalu da djeluju kao katalizator institucionalnih i društvenih promjena, doprinoseći ostvarivanju pozitivnih okolišnih rezultata kroz podizanje javne svijesti, jačanje institucionalne odgovornosti te unapređenje mehanizama provedbe i nadzora. Posebno je važno istaći da rezolucije mogu poslužiti kao čvrsta osnova za pokretanje okolišnih parnica, dajući dodatni pravni legitimitet zahtjevima usmjerenim ka zaštiti okoliša kroz sudske postupke.

Vidljiva je da pravo na zdrav okoliš izlazi iz okvira preporuka i principa "mekog prava" (*soft law*) te se sve više transformira u element međunarodnog običajnog prava, s potencijalom da postane pravno obavezujuće kroz sudsku praksu i interpretaciju postojećih međunarodnih instrumenata.

unapređenju globalnog upravljanja okolišem i jačanju međunarodne saradnje. Vidi: United Nations Environment Assembly. (2022). *Resolutions and outcomes of the resumed fifth session of the United Nations Environment Assembly (UNEA-5.2), Nairobi, March 2022*. United Nations Environment Programme.

¹³⁹ U UN-ovom izvještaju o pravu na zdrav okoliš iz 2019. godine (A/HRC/40/55) specijalni izvjestitelj UN-a David Boyd posebno je naglasio da je više od 150 država članica UN-a već priznalo pravo na zdrav okoliš u svojim nacionalnim ustavima, zakonodavstvu ili međunarodnim obavezama, što ukazuje na širok globalni konsenzus o potrebi njegove daljnje operacionalizacije. Vidi: Boyd, D. R. (2019). *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment* (A/HRC/40/55). United Nations Human Rights Council.

Integracija okolišnih dimenzija u Ciljeve održivog razvoja i njihova sve češća interpretacija kroz postojeće norme međunarodnog prava o ljudskim pravima potvrđuju trend prema punoj normativnoj afirmaciji prava na zdrav okoliš. Iako se to pravo još nalazi u fazi normativne konsolidacije, posebno u pogledu pravne obaveznosti, njegovo priznanje u međunarodnim dokumentima i pravnoj praksi sudova znatno doprinosi njegovoj konkretizaciji i primjeni u praksi.

Kumulativni učinak navedenih dokumenata ukazuje na to da pravo na zdrav okoliš više nije marginalna tema, već integralni dio savremenih shvatanja i normativnih pristupa ljudskim pravima i održivom razvoju, zasnovanih na principima univerzalnosti, međuzavisnosti i pravne obaveznosti. Ovakva tendencija ukazuje na postepen, ali dosljedan trend prema punom priznavanju prava na zdrav okoliš kao neotuđivog ljudskog prava koje ujedno predstavlja i preduvjet za ostvarivanje svih drugih ljudskih prava.

Uprkos navedenim naporima, čini se da pravo na zdrav okoliš, kao i pravo na razvoj, još nije u potpunosti prepoznato u svom punom kapacitetu.¹⁴⁰ Međutim, usljed kontinuirane degradacije okoliša, sve veći broj aktera u međunarodnoj i domaćoj zajednici prihvata koncept prava na zdrav okoliš, priznajući njegovu nezavisnost u okviru sistema ljudskih prava. U tom kontekstu "pravo na zdrav okoliš podrazumijeva odsustvo štetnih utjecaja na okoliš kao osnovni standard, što ga razlikuje od drugih prava i ujedno predstavlja specifično ograničenje u odnosu na njih. Zbog ove karakteristike, pravo na zdrav okoliš ne može se u potpunosti podvesti pod bilo koje drugo pravo." Poput ostalih ljudskih prava i pravo na zdrav okoliš razvija se u okviru šireg pravnog sistema i obuhvata niz povezanih specifičnih ovlaštenja (ili sastavnih elemenata), uključujući pravo građana da koriste, razumiju i aktivno učestvuju u pitanjima zaštite okoliša, kao i pravo da traže zaštitu od nadležnih institucija u slučaju narušavanja tog prava.¹⁴¹

¹⁴⁰ U ranijem periodu postojala je teorijska dilema o tome da li pravo na životnu sredinu predstavlja samostalno i autonomno ljudsko pravo.

¹⁴¹ Vidjeti i u: Wei Zhang. (2019). *The Right to Development : Sustainable Development and the Practice of Good Governance* (Vol. 00003). Brill | Nijhoff., p. 108.

8. Izazovi u primjeni¹⁴²

Mnogo nejasnoća i dalje prati ljudsko pravo na čist, zdrav i održiv okoliš. Jedan od primjera nejasnoće odnosi se na odluku da se iz teksta Rezolucije ukloni riječ “siguran” zbog zabrinutosti da bi neprecizna formulacija mogla stvoriti neočekivane obaveze za države. Riječi poput “siguran”, “pogodan”, “adekvatan” sugeriraju da okoliš postoji radi nas, ljudi, čime se implicira antropocentričan pristup. Pridjev “održiv” dodatno otvara pitanja o tome kako sadašnje generacije mogu imati pravo na okoliš čiju održivost treba osigurati i za buduće generacije. Zaštita okoliša predstavlja imperativ s obzirom na direktnu zavisnost čovječanstva od prirodnih dobara i funkcija koje omogućavaju društveno-ekonomski razvoj. Dok god okoliš ispunjava te funkcije, može se smatrati “adekvatnim”, “sigurnim” itd. S druge strane, riječi kao što su “čist”, “zdrav” i “nezagađen” omogućuju širi, ekocentričan pristup. Čak i da ljudi uopće ne postoje, okoliš može biti “čist”, “zdrav” i “nezagađen”. Riječ “održiv” postavlja pitanje odnosa između ljudskih prava i koncepta održivog razvoja, definiranog kao razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe. Umjesto priznavanja prava na održiv okoliš sadašnjim generacijama, možda bi bilo smislenije priznati pravo na zdrav okoliš budućim generacijama. U svakom slučaju, samo davanje pojedincima prava na održiv okoliš ne rješava ove temeljne izazove.

Da bi pravo na zdrav okoliš imalo stvarni utjecaj, mora biti definirano tako da ga pojedinac može koristiti u konkretnoj situaciji koja direktno utječe na njegov svakodnevni život. Bez takve primjenjive definicije ono riskira da ostane irelevantan dodatak kategoriji ljudskih prava treće generacije. Ipak, kao i druga ljudska prava, njegova primjena i tumačenje s vremenom će se oblikovati kroz sudsku praksu i mehanizme rješavanja sporova, kao što je to bio slučaj i s pravima na jednakost, slobodu izražavanja i drugim, čije su formulacije također bile neodređene i dvosmislene.

¹⁴² Prilagođeno prema: Tang, K., & Spijkers, O. (2022). The human right to a clean, healthy and sustainable environment. *Chinese Journal of Environmental Law*, 6(2), pp. 143–175.

9. Odnos između prava na razvoj i prava na zdrav okoliš

Pravo na razvoj, kao jedno od osnovnih ljudskih prava, neraskidivo je povezano s ekonomskom i okolišnom dimenzijom održivog razvoja. Ono podrazumijeva da svaka osoba i svaka zajednica imaju pravo sudjelovati u doprinosu, ali i u pravednom uživanju koristi od ekonomskog, društvenog, kulturnog i političkog razvoja. U svojoj suštini pravo na razvoj naglašava jednak i održiv pristup resursima, uključujući prirodne resurse, te osiguravanje ekonomskih mogućnosti i osnovnih usluga za sve članove društva.

U suštini, ekonomski rast sam po sebi ne može predstavljati krajnji cilj; razvoj mora biti usklađen s očuvanjem okoliša. Deklaracija o pravu na razvoj naglašava da je razvoj složen i višedimenzionalan proces, čiji je cilj “aktivno, slobodno i smisleno učešće cjelokupnog stanovništva i svih pojedinaca u razvoju”, kao i “pravedna raspodjela koristi koje iz njega proističu”, uz kontinuirano unapređenje blagostanja društva i svakog pojedinca. Slično tome, Deklaracija Konferencije UN-a o okolišu ističe da “sposobnost čovjeka da preoblikuje svoju okolinu, ako se mudro koristi, može donijeti svim narodima koristi od razvoja i mogućnost poboljšanja kvaliteta života, dok nepromišljena ili neodgovorna upotreba te moći može nanijeti nesagledivu štetu ljudima i njihovom okruženju”.

Ako se razvoj i zaštita okoliša ne posmatraju kao međusobno povezani i usklađeni ciljevi, prirodna sredina trpi ozbiljna oštećenja, a njihove posljedice direktno ugrožavaju opstanak čovječanstva. Stoga je od ključne važnosti otvoreno pristupiti optimalnom balansiranju između prava na razvoj i prava na zdrav okoliš te težiti pronalaženju održivih i dugoročnih rješenja, čime se stvara put ka održivoj i prosperitetnoj budućnosti čovječanstva.

Slično pravu na razvoj, pravo na zdrav okoliš ubraja se među savremena, tzv. prava nove generacije. Ono se može posmatrati kao sposobnost pojedinaca, ali i kolektivnih subjekata (država i naroda), da slobodno koriste prirodne resurse i ekosisteme, istovremeno ih štiteći. Ovo pravo podrazumijeva promoviranje harmoničnog odnosa između čovjeka i prirode, kao i zalaganje za postizanje održivog razvoja. Na taj način pravo na zdrav okoliš reflektira univerzalnu i

osnovnu potrebu čovječanstva za zdravim, sigurnim i ispunjenim životom, u skladu s principima okolišne održivosti.¹⁴³

Efikasno i odgovorno korištenje prirodnih resursa predstavlja osnovu ostvarivanja prava na razvoj koji je ne samo ekonomski produktivan već i društveno pravedan i okolišno prihvatljiv. Takva vizija omogućuje izgradnju otpornijih društava, očuvanje biološke raznolikosti i osiguranje blagostanja za sadašnje i buduće generacije.¹⁴⁴ Novi razvojni modeli pritom nastoje povezati ekonomski rast s očuvanjem okoliša i unapređenjem kvaliteta života, integrirajući ekonomske, društvene i ekološke ciljeve. Time se razvoj više ne posmatra kao puka kvantitativna ekspanzija, već kao kvalitativna transformacija koja omogućuje ravnopravne mogućnosti i dostojanstvene uvjete života za sve ljude.

Normativni okvir prava na razvoj počiva na principima jednakosti, participacije i univerzalnog pristupa koristima ekonomskog i društvenog napretka. Ljudski kapital u tom je kontekstu most između individualnih prava i kolektivnog napretka jer osigurava pravedan pristup resursima, tržištu rada i javnim uslugama. Politike održivog razvoja stoga ne mogu biti istinski održive ako ne promiču socijalnu inkluzivnost, pravednu raspodjelu dobara i jednaku mogućnost sudjelovanja svih društvenih aktera.

Pravo na razvoj podrazumijeva da razvoj mora služiti unapređenju kvalitete života svih ljudi, a ne samo povećanju makroekonomskih pokazatelja. Ono zahtijeva jednak pristup resursima, infrastrukturi, tržištima i javnim uslugama, što je osobito važno za ranjive i marginalizirane zajednice. U tom smislu izgradnja održive infrastrukture i industrije može poslužiti kao sredstvo smanjenja regionalnih razlika, poticanja socijalne uključenosti i jačanja kapaciteta lokalnih zajednica. Takav pristup predstavlja osnovnu komponentu integriranog pristupa razvoju koji nastoji balansirati između ekonomskog rasta, društvene pravde i očuvanja okoliša.

Integrirani pristup koji povezuje ekološku održivost, ekonomsku inkluzivnost i ljudska prava transformira razvoj u sredstvo

¹⁴³ Wei Zhang. (2019). *The Right to Development: Sustainable Development and the Practice of Good Governance* (Vol. 00003). Brill | Nijhoff., p. 107.

¹⁴⁴ United Nations Development Programme. (2020). *Human Development Report 2020: The next frontier – Human development and the Anthropocene*. UNDP.

ostvarivanja ljudskog dostojanstva i ravnopravnih mogućnosti. Ulaganja u održivu infrastrukturu i industriju stoga ne predstavljaju samo ekonomski imperativ već i etičku obavezu u globalnoj borbi protiv siromaštva, klimatskih promjena i društvene nepravde. Ona su osnova ostvarivanja prava na razvoj kroz pravedniji pristup resursima, radnim mjestima i javnim dobrima, osobito u kontekstu marginaliziranih grupa.

Ostvarenje prava na razvoj zahtijeva institucionalnu integraciju, međusektorsku saradnju i uključivanje svih društvenih aktera u oblikovanje politika. Održivi razvoj shvaćen kao ravnoteža između klimatske odgovornosti, socijalne pravde i ekonomske otpornosti može se postići jedino kroz transparentno upravljanje i institucionalnu saradnju na lokalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini.

U kontekstu prava na razvoj učešće svih društvenih aktera i multilateralni pristupi igraju ključnu ulogu u stvaranju pravednijeg i održivijeg globalnog poretka. Pravo na razvoj zahtijeva institucionalne aranžmane koji uključuju marginalizirane i ranjive grupe u donošenje odluka, osiguravaju ravnomjeran pristup resursima i omogućavaju redistribuciju koristi na lokalnom i globalnom nivou.

Konačno, integracija prava na zdrav okoliš s pravom na razvoj omogućava da klimatske politike budu sagledane u širem pravno-razvojnom okviru u kojem se okolišna održivost, socijalna pravda i ekonomski razvoj tretiraju kao međusobno povezani i komplementarni ciljevi. Pravo na zdrav okoliš, kao dio ljudskog dostojanstva, zajedno s načelima održivog razvoja osigurava da mjere usmjerene na zaštitu klime i resursa budu pravedne prema ljudima i prirodi. Na taj način ostvaruje se istodobno ekonomski napredak, društvena kohezija i okolišna otpornost čime se u potpunosti afirmira pravo svakog pojedinca i svake zajednice na zdrav, pravedan i održiv razvoj.¹⁴⁵

Stoga pravo na razvoj i pravo na zdrav okoliš, kao duboko međuzavisna prava, trebaju biti integrirani u okvire održivog razvoja na način da se što je moguće više uspostavlja ravnoteža između ovih prava kroz politike koje istovremeno promoviraju zaštitu prirode, socijalnu

¹⁴⁵ Za više u: Burger, M., & Wentz, J. (2015). *Climate change and human rights*. Columbia Climate Law, Columbia Law School & United Nations Environment Programme.

pravdu i ekonomski napredak. Ova ravnoteža predstavlja osnovu savremenih koncepata održivog razvoja koji teže istovremenom unapređenju ljudskog blagostanja i očuvanju prirodnih resursa za buduće generacije. Ostvarenje jednog prava ne smije biti nauštrb drugog.

10. Pravo na razvoj i pravo na zdrav okoliš – ka održivoj ravnoteži

U savremenom globalnom kontekstu, obilježenom izraženom polarizacijom bogatstva i ozbiljnim degradiranjem okoliša, sve je prisutniji i prijemor između prava na razvoj i prava na očuvanje okoliša. Takva situacija zahtijeva uspostavljanje novog modela održivog razvoja koji podrazumijeva integraciju ekonomskih, socijalnih i okolišnih dimenzija, uz istovremeno očuvanje ravnoteže i međusobne komplementarnosti između prava na razvoj i prava na zdrav okoliš. To podrazumijeva prevladavanje zastarjelih razvojnih obrazaca i tradicionalnih obrazaca mišljenja i djelovanja.

S jedne strane pravo na razvoj podrazumijeva da svi pojedinci i narodi imaju mogućnost aktivnog i ravnopravnog učešća u ekonomskom, društvenom, kulturnom i političkom razvoju, kao i pravo da od tog razvoja ostvaruju stvarne koristi, uključujući unapređenje životnog standarda, obrazovanja, zdravstvene zaštite i socijalne sigurnosti. Ovo pravo je normativno usmjereno na prevladavanje siromaštva, smanjenje nejednakosti i jačanje kapaciteta država, posebno onih u razvoju, da osiguraju materijalne pretpostavke dostojanstvenog života. S druge strane pravo na zdrav okoliš priznaje svakom pojedincu pravo da živi u sredini koja omogućava očuvanje zdravlja, blagostanja i ljudskog dostojanstva te nameće obavezu državama da spriječe ozbiljnu i nepovratnu degradaciju prirodnih resursa. Ovo se pravo sve češće posmatra kao preduvjet ostvarivanja drugih ljudskih prava, uključujući pravo na život, zdravlje, hranu i vodu.

Iako se u praksi ova dva prava ponekad predstavljaju kao međusobno suprotstavljena, posebno u kontekstu industrijalizacije, eksploatacije prirodnih resursa i infrastrukturnih projekata, njihov je odnos u suštini komplementaran i uzajamno zavisian. Razvoj koji se ostvaruje po cijenu ozbiljnog narušavanja okoliša kratkoročno može generirati

ekonomski rast, ali dugoročno potkopava same razvojne osnove. Zagađenje zraka, vode i tla, gubitak biodiverziteta, neadekvatno upravljanje otpadom i negativni efekti klimatskih promjena direktno ugrožavaju ljudsko zdravlje, sigurnost hrane, poljoprivrednu proizvodnju, ekonomsku stabilnost i ukupni kvalitet života.

Nije prihvatljivo težiti ekonomskom rastu po cijenu uništavanja okoliša niti zaustavljati razvoj u potpunosti radi njegove zaštite. Odnos između prava na razvoj i prava na zdrav okoliš u suštini predstavlja "jedinstvo suprotnosti": ubrzani ekonomski razvoj može dovesti do okolišnih problema, dok stroga zaštita okoliša u kratkom roku može ograničiti ekonomski rast.

Razvojne aktivnosti poput izgradnje industrijskih postrojenja, infrastrukture ili eksploatacije prirodnih resursa mogu prouzrokovati ozbiljne posljedice za okoliš. S jedne strane davanje prednosti razvoju, bez odgovarajućih mjera zaštite okoliša, dovodi do degradacije ekosistema i narušavanja ljudskog zdravlja. S druge strane restriktivne politike očuvanja okoliša, koje zanemaruju socioekonomske potrebe siromašnih zajednica, mogu ograničiti njihov pristup razvojnim prilikama.¹⁴⁶ Ključno je kroz održive politike i međunarodnu saradnju uspostaviti balans interesa koji će omogućiti istovremenu zaštitu okoliša i unapređenje životnih uvjeta svih ljudi.

¹⁴⁶ Izgradnja hidroelektrana često se ističe kao primjer razvoja temeljenog na korištenju obnovljivih izvora energije, budući da omogućava proizvodnju električne energije s relativno niskim emisijama ugljendioksida, čime doprinosi energetske sigurnosti i ublažavanju klimatskih promjena. Međutim, takvi projekti mogu imati ozbiljne negativne posljedice za okoliš i lokalne zajednice. Potapanje velikih površina radi formiranja akumulacijskih jezera nerijetko dovodi do raseljavanja stanovništva, gubitka tradicionalnih staništa, narušavanja biodiverziteta i promjene toka rijeka, što utječe na čitave ekosisteme. Time se narušava pravo ljudi na život u zdravom okolišu, a često i njihovo pravo na dom, imovinu i kulturni identitet, posebno u slučaju autohtonih zajednica. Ovaj primjer jasno ilustrira napetost između prava na razvoj i prava na zdrav okoliš: dok se hidroelektrane mogu smatrati dijelom zelene tranzicije, njihova gradnja bez adekvatnih mjera zaštite okoliša i ljudskih prava može dovesti do ozbiljnih negativnih posljedica. Zbog toga je nužno da ovakvi projekti budu pažljivo planirani, uz obavezne procjene utjecaja na okoliš i uključivanje lokalnih zajednica u proces odlučivanja kako bi se postigla ravnoteža između razvojnih ciljeva i očuvanja prirodnih resursa.

Stoga savremeni pristupi ljudskim pravima sve češće naglašavaju potrebu integriranog tumačenja prava na razvoj i prava na zdrav okoliš u okviru koncepta održivog razvoja. U tom smislu pravo na razvoj ne može se tumačiti kao pravo na neograničeno iskorištavanje prirodnih resursa, već kao pravo na razvoj koji je okolišno održiv, socijalno pravedan i međugeneracijski odgovoran. Ovakav normativni okvir nastoji prevladati prividni sukob između ova dva prava i afirmirati njihovu međuuvjetovanost kao ključni element savremenog sistema zaštite ljudskih prava.

Imajući u vidu da je cilj prava na zdrav okoliš očuvati okoliš, a da je pravo na razvoj usmjereno na ljude, otvara se pitanje ostvarenja međugeneracijske pravde.¹⁴⁷ Brzi ekonomski i tehnološki napredak, rast stanovništva i konzumerizam povećali su pritisak na prirodne resurse i pogoršali stanje okoliša. Zemlja, prirodni resursi i uvjeti za opstanak pripadaju čitavom čovječanstvu – ne samo sadašnjim već i budućim generacijama. Ako trenutna generacija iscrpi resurse i naruši stanje okoliša radi vlastitog razvoja, buduće generacije bit će uskraćene za mogućnost razvoja i snosit će posljedice postupaka prethodnih, čime se ozbiljno ugrožava njihovo pravo na razvoj.

11. Razvijene zemlje i zemlje u razvoju

U globalnom kontekstu, pravo na razvoj ističe obavezu država i međunarodne zajednice na stvaranje uvjete koji omogućuju inkluzivan i održiv ekonomski razvoj, posebno u zemljama u razvoju. Takav pristup uključuje olakšan pristup tehnologijama, finansijskim sredstvima

¹⁴⁷ Američki filozof John Rawls utemeljio je 1972. godine pojam međugeneracijske pravde u domenu prirodnih resursa i zaštite okoliša. Međugeneracijska pravda u pogledu resursa i okoliša predstavlja temeljni princip očuvanja kontinuiteta između generacija. Svaka generacija zajednički koristi prirodne resurse i okoliš, ali istovremeno ima obavezu da ih očuva za buduće generacije. Savremena generacija djeluje kao upravitelj i čuvar Zemlje, pri čemu uživa u pravima korištenja resursa, ali ne smije ostaviti okoliš ili resurse u gore stanju nego što ih je naslijedila. Cilj je osigurati da ni sadašnje ni buduće generacije ne budu uskraćene za kvalitetnu životnu sredinu niti prisiljene da biraju između ekonomskog razvoja i očuvanja prirodnih resursa.

i znanju, uz uvažavanje principa suvereniteta, solidarnosti i zajedničke odgovornosti. Sveobuhvatno razumijevanje održivog razvoja stoga zahtijeva usklađivanje ekonomskih, okolišnih i društvenih dimenzija razvoja. Samo integrirani pristup omogućuje da razvojni procesi budu pravedni, uključivi i dugoročno održivi. Pravo na razvoj predstavlja instrument za postizanje ravnopravnog i harmoničnog razvoja društva, obuhvatajući slobodu, jednakost i harmoniju, te promovira jačanje nacionalnog suvereniteta i uravnotežen razvoj svih država, posebno zemalja u razvoju.

Nakon Drugog svjetskog rata industrijske zemlje naglašavale su ekonomski rast zanemarujući zaštitu okoliša, što je dovelo do ozbiljnog zagađenja i iscrpljivanja prirodnih resursa. Kada su zemlje u razvoju započele vlastite razvojne procese, suočile su se s već ozbiljno narušenim ekosistemima, što je ograničilo njihove mogućnosti za održiv ekonomski napredak, kao i mogućnost usklađivanja razvoja sa zaštitom okoliša. Čak ni danas razvijene zemlje nisu znatno smanjile emisije ugljendioksida, već koriste postojeći međunarodni ekonomski poredak kako bi dio tereta ekoloških problema prebacile na zemlje u razvoju. Patentiranje tehnologija i premještanje proizvodnje i industrijskih djelatnosti u nerazvijene i srednje razvijene zemlje dodatno produbljuju ovu nejednakost, eksploatirajući prirodne i ljudske resurse drugih država. Iako postoji sukob interesa između razvijenih i nerazvijenih zemalja u domenu zaštite okoliša i ekonomskog razvoja, "pobjeda" ne može pripasti samo jednoj strani.

Iz tehnološke perspektive, rješavanje problema okoliša treba biti usko povezano s ekonomskim razvojem i tehnološkim napretkom. S obzirom na snažnu povezanost između siromaštva i degradacije okoliša, zaštita prirodne sredine bez određenog nivoa ekonomske sigurnosti ostaje besmislena. Istovremeno, složenost ekoloških izazova zahtijeva primjenu nauke i tehnologije, uključujući unapređenje mehanizacije, opreme i instrumenata kao ključnih mehanizama za efikasno rješavanje problema.

Iz društvene perspektive rješavanje problema očuvanja okoliša u krajnjoj liniji zavisi od uspostavljanja društvene svijesti o značaju ekološke civilizacije i promjene obrazaca života, koje su moguće jedino kroz razvoj. Samo kroz razvoj ljudi mogu ostvariti dostojanstven

život, pristup kvalitetnom obrazovanju i naučnim informacijama te prilagoditi svoje ponašanje i odluke savremenim civilizacijskim i ekološkim normama. U tom smislu međunarodna zajednica mora pravedno raspodijeliti obaveze i odgovornosti između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, uspostavljajući ravnotežu između ekonomskog razvoja i zaštite okoliša kroz primjenjiv i pravedan međunarodni pravni okvir.

Kako bi se osiguralo ostvarivanje prava na razvoj, neophodno je priznati postojeće razvojne nejednakosti između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. To podrazumijeva asimetričan odnos prava i obaveza u kojem razvijene zemlje imaju posebnu odgovornost. One su dužne aktivno promovirati održivi razvoj, prihvatiti razvoj zemalja u razvoju s povjerenjem, pružiti im podršku i učestvovati u globalnim naporima za smanjenje siromaštva. Istovremeno razvijene ekonomije trebaju preuzeti odgovornost za zaštitu okoliša, smanjenje vlastitih emisija ugljendioksida i pružiti pomoć zemljama u razvoju kroz tehnologiju, kapital i transfer znanja, čime se osigurava uravnotežen i održiv globalni razvoj.¹⁴⁸

U odsustvu podrške razvijenih zemalja bilo koji pokušaj poduzimanja mjera za očuvanje okoliša može rezultirati umanjnjem i slabljenjem drugih socijalnih programa, poput smanjenja izdvajanja za obrazovanje, zdravstvene i socijalne usluge. To, naravno, samo po sebi ima izuzetno važne implikacije na očuvanje globalnog okoliša jer kako onda govoriti o održivom razvoju (ako ne postoji ravnoteža ekonomske, društvene i ekološke komponente)? Iako najveće kumulativno oštećenje uzrokuju razvijene zemlje, postojeći trend ima tendenciju preokreta ka zemljama u razvoju koje karakteriziraju visoke stope nataliteta, rast prosječnog nivoa dohotka i povećana emisija gasova koji stvaraju efekat staklenika i sl. Shodno tome, međunarodna pažnja treba se fokusirati upravo na neke od najsiromašnijih zemalja svijeta. Ostaje nejasno pitanje kako riješiti raspodjelu odgovornosti u pogledu šteta za okoliš. Ako bi se postavilo globalno ograničenje na nivou emisije štetnih gasova *per capita*, privilegirale bi se zemlje s niskim prihodima koje imaju i mnogo niže stope potrošnje

¹⁴⁸ Cf. Supra 385, p. 112.

per capita. Nasuprot tome ako bi se međunarodnim pritiscima pokušala ograničiti stopa rasta emisija *per capita* ili čak nametnuti ograničenja u pogledu rasta emisija na nacionalnom nivou, vjerovatno bi došlo do zamrzavanja prihoda zemalja u razvoju na nivou koji čini tek manji dio prihoda ostvarenih u razvijenim zemljama. Je li onda moguće smanjenje uništenja okoliša povećanjem prihoda siromašnog stanovništva, odnosno je li moguće postići ekonomski razvoj ne uništavajući okoliš?¹⁴⁹

Pitanje postaje delikatno pogotovo kada se ima u vidu da su najveći uništavači okoliša najbogatije zemlje, odnosno multinacionalne kompanije i bogati pojedinci. Deklarativna uloga multinacionalnih kompanija kao zaštitnika okoliša, njihova težnja za maksimiziranjem profita i održanjem što nižih troškova usmjerena je ka dobijanju resursa po što nižoj cijeni, čime se implicitno briga za očuvanje okoliša potiskuje u "drugi plan". Posljedično to može voditi i nedostatku stvaranja političke volje usmjerene ka stvarnom očuvanju okoliša i odgovarajuće okolišne regulacije. Stoga zadovoljenje rastuće potrošnje i održavanje niskog nivoa uništenja okoliša predstavlja izuzetno težak zadatak. Osim toga, izazovi očuvanja okoliša naročito su veliki za zemlje u razvoju s obzirom na to da se loše politike zaštite okoliša vezuju za siromaštvo i nepostojanje alternative neodrživom načinu života.¹⁵⁰

Prioritetni izazovi u pogledu zaštite i očuvanja okoliša u zemljama u razvoju u narednom periodu sigurno će biti uzrokovani siromaštvom. Ti izazovi za sobom nose i druge opasnosti, poput opasnosti za zdravlje zbog nedostatka pitke vode i odgovarajućih sanitarija, korištenja peći na goriva biološkog porijekla, uništavanja šuma, zagađenja i propadanja obradivog zemljišta, zagađenja zraka, promjena u atmosferi i sl. U tom smislu biće potrebno poduzimati i određene mjere za zaštitu okoliša koje se odnose na racionalizaciju korištenja pitke vode, smanjenje potrošnje fosilnih goriva, smanjivanje štetnih ispušnih plinova iz industrijskih postrojenja i saobraćaja, sprečavanje uništavanja tropskih šuma, kontrolu kvaliteta prehrambenih proizvoda, zabranu

¹⁴⁹ Nikolajev, A. (2017). Pravo na razvoj i očuvanje okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LX, str. 339–352.

¹⁵⁰ Ibidem.

proizvodnje spojeva koji razgrađuju ozonski omotač ili nepovratno kontaminiraju postojeće ekosisteme, smanjenje emisije stakleničkih plinova, smanjenje buke itd.¹⁵¹

Ovi izazovi imaju univerzalan karakter i zahtijevaju kolektivno djelovanje čitavog čovječanstva. Zagađenje i klimatske promjene nadilaze nacionalne granice, dok rasprostranjeno siromaštvo može generirati široke društvene nejednakosti i doprinositi sveukupnoj društvenoj nestabilnosti. Ova nestabilnost proistječe iz kombinacije različitih faktora:

- ekonomskih: siromaštvo i nejednakost u prihodima, visoka nezaposlenost, inflacija i ekonomske krize, neravnomjerna raspodjela resursa;
- socijalnih: diskriminacija, marginalizacija i društvena isključenost;
- političkih: slaba uprava, nedostatak političke participacije, sukobi interesa i neefikasno pravosuđe;
- demografskih: urbanizacija, migracije, varijacije u prirodnom priraštaju i promjene starosne strukture;
- sigurnosnih: oružani sukobi, terorizam i organizirani kriminal;
- okolišnih i klimatskih: degradacija i gubitak prirodnih resursa, suše, poplave, prirodne katastrofe i nedostatak pristupa osnovnim resursima.

Svi ovi faktori međusobno se prepliću i pojačavaju, čineći ove probleme globalnim i zahtijevajući kolektivni odgovor čitavog čovječanstva.

Porast ukupnog broja stanovnika i samim time povećanje obima ukupnih ekonomskih aktivnosti u cilju ne samo zadovoljenja osnovnih potreba nego i povećanja dohotka vodi pogoršanju globalnog stanja okoliša. Da bi se postigao održivi razvoj, cjelovito očuvao kvalitet okoliša i prirodnih zajednica na globalnom nivou potrebni su određeni kompromisi u pogledu ostvarenja profita i očuvanja okoliša. U tom smislu raspoloživi resursi trebaju se koristiti što efikasnije i racionalnije te dodatno ulagati u tehnologije koje umanjuju zagađenja. Ovako izrečeno situacija je vrlo jednostavna. Međutim u situaciji sve

¹⁵¹ Nikolajev, A. (2017). Pravo na razvoj i očuvanje okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LX*, str. 339–352.

veće polarizacije i diverzifikacije svijeta, njegove sve veće podjele na bogatije i siromašnije postavlja se pitanje kako će zemlje pristupati rješenju ovih problema. Očito je da će siromašnije zemlje teže podnositi bilo kakvu vrstu troškova usmjerenih na očuvanje okoliša. Okolišna politika i politika upravljanja prirodnim resursima zemalja u razvoju često zahtijeva reforme kojima bi se poboljšao nivo razvoja odgovarajući za očuvanje okoliša. U tom smislu održivost okoliša zahtijeva reforme u političkim procesima, ali i integrirani skup politika i mjera, a ne samo politiku zaštite okoliša, što je istovremeno dobro i za vlade jer bi se više novca trošilo na alternativne, produktivnije razvojne projekte koji ujedno vode i očuvanju okoliša. Briga za okoliš mora biti “ukorijenjena u društvene kritike i viziju socijalne rekonstrukcije”.¹⁵²

“Pravo na razvoj predstavlja važan instrument kojim ljudsko društvo teži ostvarivanju jednakog i skladnog razvoja; njegovo potpuno ostvarenje jeste krajnji cilj društvenog napretka i historijskog razvoja. Pravo na razvoj obuhvata osnovne vrijednosti slobode, harmonije i jednakosti, a njegov savremeni vrijednosni cilj ogleda se u unapređenju i razvoju nacionalnog suvereniteta, kao i u podsticanju uravnoteženog i skladnog razvoja svih zemalja sveta, a naročito zemalja u razvoju.”¹⁵³

¹⁵² Nikolajev, A. (2017). Pravo na razvoj i očuvanje okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LX*, str. 339–352.

¹⁵³ Cf. Supra 385, p. 112.

IV PRILOG

Deklaracija o pravu na razvoj usvojena i proglašena
na 41. zasjedanju Opće skupštine Ujedinjenih nacija,
4. decembar 1986. godine
(rezolucija br. 41/128)

Opća skupština,

imajući na umu ciljeve i načela Povelje Ujedinjenih nacija radi postizanja međunarodne saradnje u rješavanju međunarodnih problema ekonomske, socijalne, kulturne ili humanitarne prirode te u promicanju i poticanju poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda za sve, bez razlika u vezi s rasom, spolom, jezikom ili vjerom;

priznajući da je razvoj sveobuhvatan ekonomski, društveni, kulturni i politički proces usmjeren na unapređenje dobrobiti cjelokupnog stanovništva i svih pojedinaca temeljem njihova aktivnog, slobodnog i smislenog učestvovanja u razvoju i pravednoj raspodjeli rezultata koji iz toga proizlaze;

smatrajući da prema odredbama Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima svako ima pravo na društveni i međunarodni poredak u kojemu će prava i slobode priznate tom deklaracijom biti potpuno ostvareni;

podsjecajući na odredbe Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima;

podsjecajući nadalje na važeće sporazume, konvencije, rezolucije, preporuke i druge instrumente Ujedinjenih nacija i njihovih specijaliziranih ustanova koji se tiču cjelovitog razvoja ljudskog bića, ekonomskog i društvenog napretka te razvoja svih naroda, uključujući i one instrumente koji se odnose na dekolonizaciju, sprečavanje diskriminacije, poštivanje i priznanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, održanje međunarodnog mira i sigurnosti te daljnje promicanje prijateljskih odnosa i saradnje među državama u skladu s Poveljom Ujedinjenih nacija;

podsjećajući na pravo narodâ na samoopredjeljenje prema kojemu oni imaju pravo slobodno određivati svoj politički status i osiguravati svoj ekonomski, društveni i kulturni razvoj;

podsjećajući nadalje na pravo naroda na ostvarivanje punog i trajnog suvereniteta nad svim svojim prirodnim bogatstvima i izvorima u skladu s odredbama oba međunarodna pakta o ljudskim pravima;

svjesna odgovornosti država prema Povelji Ujedinjenih nacija za promicanje općeg poštivanja i priznavanja ljudskih prava i temeljnih sloboda svih ljudi bez razlike u vezi s rasom, bojom kože, spolom, jezikom, vjerom, političkim i drugim uvjerenjem, nacionalnom pripadnošću, imovinom, rođenjem ili nekim drugim okolnostima;

smatrajući da bi suzbijanje masovnih i grubih povreda ljudskih prava naroda i pojedinaca, do kojih dolazi pod utjecajem okolnosti kao što su kolonijalizam, neokolonijalizam, apartheid, svi oblici rasizma i rasne diskriminacije, strana dominacija i osvajanje, agresija i ugrožavanje nacionalnog suvereniteta, državne cjelovitosti i teritorijalnog jedinstva, kao i prijetnje ratom, pridonijelo uspostavi okolnosti koje povoljno utječu na razvoj većeg dijela čovječanstva;

zabrinuta zbog postojanja ozbiljnih prepreka razvoju, kao i potpunom ispunjenju ljudskih bića i naroda, kao što su, *inter alia*, povrede građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava te, s tim u vezi, smatrajući da su sva ljudska prava i temeljne slobode nedjeljivi i međusobno zavisni i da u cilju promicanja razvoja, jednaku i hitnu pažnju treba posvetiti primjeni, promicanju i zaštiti građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava te da, u skladu s tim, promicanje, poštivanje i uživanje nekih ljudskih prava i temeljnih sloboda ne može opravdati povrede ostalih čovjekovih prava i temeljnih sloboda;

smatrajući da su međunarodni mir i sigurnost bitni uvjeti za ostvarivanje prava na razvoj;

ponovno potvrđujući da su razoružanje i napredak tijesno povezani i da bi napredak u razoružanju znatno ubrzao razvoj i da bi sredstva koja se oslobode razoružanjem trebala namijeniti ekonomskom i društvenom razvoju i dobrobiti svih narodâ, posebno onih u zemljama u razvoju;

priznajući da je čovjek središnji subjekt razvojnog procesa i da razvojna politika treba čovjeka pojedinca učiniti glavnim sudionikom i korisnikom razvoja;

priznajući da država ima prvenstvenu odgovornost za stvaranje uvjeta koji pogoduju razvoju narodâ i pojedinaca;

svjesna da naponi za promicanje i zaštitu ljudskih prava na međunarodnom nivou trebaju biti praćeni naporima za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka;

potvrđujući da je pravo na razvoj neotuđivo ljudsko pravo i da su jednake mogućnosti za razvoj povlastica i narodâ i pojedinaca koji čine narode,

proglašava ovu *Deklaraciju o pravu na razvoj*:

Član 1.

1. Pravo na razvoj je neotuđivo ljudsko pravo temeljem kojega svaki čovjek i svi narodi stiču pravo učestvovanja, poticanja i korištenja rezultata ekonomskog, društvenog, kulturnog i političkog razvoja u kojemu se u punoj mjeri mogu ostvariti sva ljudska prava i temeljne slobode.

2. Ljudsko pravo na razvoj također podrazumijeva puno ostvarenje prava narodâ na samoopredjeljenje što, prema odgovarajućim odredbama oba međunarodna pakta o ljudskim pravima, uključuje primjenu neotuđivog prava narodâ na puni suverenitet nad svim svojim prirodnim bogatstvima i resursima.

Član 2.

1. Čovjek je središnji subjekt razvoja i treba biti aktivan sudionik i korisnik prava na razvoj.

2. Sva ljudska bića su pojedinačno i kolektivno odgovorna za razvoj, što podrazumijeva potrebu za punim poštivanjem njihovih ljudskih prava i temeljnih sloboda, kao i dužnosti prema onoj zajednici u kojoj je jedino moguće osigurati slobodan i cjelovit razvoj ljudskog bića, zbog čega treba promicati i štititi odgovarajući politički, društveni i ekonomski razvojni poredak.

3. Države imaju pravo i dužnost odrediti odgovarajuće razvojne politike usmjerene na stalno unapređenje dobrobiti cjelokupnog stanovništva i svih pojedinaca na temelju njihova aktivnog, slobodnog i smislenog učešća u razvoju i u pravednoj raspodjeli rezultata koji iz tog razvoja proizlaze.

Član 3.

1. Države imaju prvenstvenu odgovornost za stvaranje unutarnjih i međunarodnih uvjeta koji pogoduju ostvarenju prava na razvoj.

2. Ostvarenje prava na razvoj zahtijeva puno poštivanje načela međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji između država u skladu s Poveljom Ujedinjenih nacija.

3. Države su dužne međusobno sarađivati kako bi osigurale razvoj i uklonile prepreke razvoju. Države trebaju ispunjavati svoja prava i dužnosti na način kojim se promiče novi međunarodni ekonomski poredak temeljen na suverenoj jednakosti, nezavisnosti, uzajamnom interesu i saradnji među državama i kojim se potiče priznanje i ostvarenje ljudskih prava.

Član 4.

1. Države su dužne poduzeti mjere, pojedinačno i kolektivno, za određivanje međunarodne razvojne politike kako bi se olakšalo puno ostvarenje prava na razvoj.

2. Zahtijeva se trajna podrška promicanju bržeg razvoja zemalja u razvoju. Djelotvorna međunarodna saradnja je, kao nadopuna naporima država u razvoju, nezamjenjiva u osiguranju odgovarajućih sredstava i uvjeta koji su tim zemljama potrebni za poticanje njihova cjelokupnog razvoja.

Član 5.

Države moraju poduzeti odlučne korake kako bi se uklonila masovna i gruba kršenja ljudskih prava narodâ i ljudskih bića koja su pod utjecajem okolnosti kao što su apartheid, svi oblici rasizma i rasne diskriminacije, kolonijalizam, strana dominacija i osvajanje, agresija, strano miješanje i ugrožavanje nacionalnog suvereniteta, državne cjelovitosti i teritorijalnog jedinstva, prijetnje ratom i odbijanja priznanja temeljnih prava narodâ na samoopredjeljenje.

Član 6.

1. Sve države trebaju sarađivati u cilju promicanja, poticanja i jačanja općeg poštivanja i ostvarivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda svih, bez razlika u odnosu na rasu, spol, jezik i vjeru.

2. Sva su ljudska prava i temeljne slobode nedjeljivi i međusobno zavisni; jednaku pažnju treba pokloniti i poduzeti neodgodive mjere za primjenu, promicanje i zaštitu građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava.

3. Države trebaju poduzeti mjere za uklanjanje prepreka razvoju koje su posljedica neuspjeha u priznanju građanskih i političkih, kao i ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava.

Član 7.

Sve države trebaju promicati uspostavu, održanje i jačanje međunarodnog mira i sigurnosti i u tom cilju poduzeti sve što je u njihovoj moći kako bi se postiglo opće i potpuno razoružanje pod djelotvornim međunarodnim nadzorom, ali i osiguralo da resursi koji se oslobode djelotvornim mjerama razoružanja budu upotrijebljeni za sveobuhvatan razvoj, posebno zemalja u razvoju.

Član 8.

1. Države na nacionalnom nivou trebaju poduzeti sve potrebne mjere kako bi ostvarile pravo na razvoj i, *inter alia*, svima osigurale jednak pristup najvažnijim resursima, odgoju i obrazovanju, zdravstvenim uslugama, hrani, stanovanju, zaposlenju i pravednoj raspodjeli dohotka. Potrebno je poduzeti djelotvorne mjere kako bi se osiguralo da žene imaju aktivnu ulogu u procesu razvoja. Potrebno je provesti odgovarajuće ekonomske i socijalne reforme kako bi se uklonili svi oblici društvene nepravde.

2. Države trebaju poticati masovno sudjelovanje u svim područjima kao važan faktor razvoja i punog ostvarenja svih ljudskih prava.

Član 9.

1. Svi aspekti prava na razvoj utvrđeni u ovoj Deklaraciji su nedjeljivi i međusobno zavisni, pa se svaki od njih treba razmatrati u sklopu cjeline.

2. Ništa se u ovoj Deklaraciji ne smije tumačiti tako da osporava svrhu i načela Ujedinjenih nacija ili da podrazumijeva pravo neke države, grupe ili pojedinca da poduzmu bilo koju akciju ili izvrše bilo koji

čin kojim bi se povrijedila prava priznata u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima i međunarodnim paktovima o ljudskim pravima.

Član 10.

Treba poduzeti mjere kako bi se osigurala puna primjena i postupno jačanje prava na razvoj, uključujući izradu, usvajanje i primjenu političkih, zakonodavnih i drugih mjera na nacionalnom i međunarodnom nivou.

V
LITERATURA

- Allgood, S. E. (2002). United Nations human rights entitlements: The right to development analyzed within the application of the right of self-determination. *Georgia Journal of International and Comparative Law*, 31, 321.
- Alston, P. (1988). Making space for new human rights: The case of the right to development. *Harvard Human Rights Yearbook*, 1, 3.
- Alston, P., & Robinson, M. (Eds.). (2003). *Human rights and development: Towards mutual reinforcement*. Oxford University Press.
- Association of Southeast Asian Nations. (2012). *ASEAN Human Rights Declaration*.
- Asociación Española de Profesores de Derecho Internacional y Relaciones Internacionales (Ed.). (2014). *Spanish Yearbook of International Law* (Vol. XVII, 2011–2012). Brill | Nijhoff.
- Bakšić Muftić, J. (2002). *Sistem ljudskih prava*. Magistrat.
- Bantekas, I. (2023). Aligning the right to education with the Sustainable Development Goals: Is it just about finance? *Human Rights Quarterly*, 45, 62–87.
- Barsh, R. L. (1991). The right to development as a human right: Results of the global consultation. *Human Rights Quarterly*, 13(3), 322–338.
- Beiter, K. D. (2006). *The protection of the right to education by international law*. Brill.
- Bejaković, P. (2005). Siromaštvo. *Financijska teorija i praksa*, 29(1), 135–138.
- Belkaid, A. (2024, September). Futuricid. *Le Monde diplomatique na srpskom*.
- Boyd, D. R. (2019). *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment* (A/HRC/40/55). United Nations Human Rights Council.
- Bunn, I. D. (2012). Principles for the realization of the right to development. In *The right to development and international economic law: Legal and moral dimensions* (pp. 177–203). Hart Publishing.
- Burger, M., & Wentz, J. (2015). *Climate change and human rights*. Columbia Climate Law / Columbia Law School & United Nations Environment Programme.
- Campbell and Cosans v. United Kingdom, Judgment of 25 February 1982. *Publications of the European Court of Human Rights, Series A* (Vol. 48).

- Chalabi, A. (2023). A new theoretical model of the right to environment and its practical advantages. *Human Rights Law Review*, 23, 1–19.
- Charles, M. (1950). *These rights and freedoms* (pp. 4–5). United Nations Department of Public Information.
- Claude, R. P. (2005). The right to education and human rights education. *SUR – International Journal on Human Rights*, 2, 37–60.
- Coomans, F. (1998). *The right to education as a human right: An analysis of key aspects* (E/C.12/1998/16). United Nations.
- Coomans, F. (2007). Identifying the key elements of the right to education: A focus on its core content. *Unpublished manuscript*.
- Coomans, F. (n.d.). Exploring the normative content of the right to education as a human right: Recent approaches. *Persona y Derecho: Revista de Fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos*, 50, 61–100.
- Coomans, F., & Künzli, J. (2008). *The role of religious education in the pursuit of tolerance and non-discrimination*. Centre for Children’s Rights / Leiden University.
- Council of Europe, Commissioner for Human Rights. (2017). *Inkluzivnim obrazovanjem protiv segregacije u školama u Europi: Tematski dokument*.
- Council of Europe, Committee of Ministers. (2022). *Recommendation CM/Rec(2022)20 of the Committee of Ministers to member States on human rights and the protection of the environment*.
- Cullen, H. (1993). Education rights or minority rights? *International Journal of Law and the Family*, 1, 143–177.
- Dalal, K. L. (1988). Man’s right to development. *India International Centre Quarterly*, 15(2), 89–96.
- Delbrück, J. (1992). The right to education as an international human right. *Articles by Maurer Faculty*, 2824.
- Dev, S., & Mishra, K. (2019). “Right to development” as a fundamental right: A conceptual analysis. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 6(1).
- Domaradzki, S., Khvostova, M., & Pupovac, D. (2019). Karel Vašak’s generations of rights and the contemporary human rights discourse. *Human Rights Review*, 20, 423–443.
- Donnelly, J., & Howard, R. (1988). Assessing national human rights performance: A theoretical framework. *Human Rights Quarterly*, 10(2), 214–248.
- Duffy, J. (2023). The principle of indivisibility and Article 12. In *Mental capacity, dignity and the power of international human rights* (pp. 74–111). Cambridge University Press.
- Duman, Dž., & Balić, L. (2024). Pravo na obrazovanje i roditeljska odgovornost. *Pregled: Periodical for Social Issues*, 3, 57–78.

- Durana, D. C., Gogana, L. M., Arteneu, A., & Durana, V. (2015). The components of sustainable development – A possible approach. *Procedia Economics and Finance*, 26, 806–811.
- Erbach, G. (2021). *The right to a healthy environment: A holy grail?* (PE 698.846). European Parliamentary Research Service.
- European Parliament. (2021). *At a glance: A universal right to a healthy environment*. European Parliamentary Research Service.
- European Training and Research Center for Human Rights and Democracy. (2003). *Understanding human rights: Manual on human rights education* (p. 186).
- European Union. (2016). *Charter of Fundamental Rights of the European Union* (2016/C 202/02).
- European Court of Human Rights. (1994). *López Ostra v. Spain* (Application No. 16798/90).
- European Court of Human Rights. (2004). *Öneryıldız v. Turkey* (Application No. 48939/99).
- European Court of Human Rights. (2004). *Taşkın and Others v. Turkey* (Application No. 46117/99).
- Faculty of Education, University of Cambridge, Centre for Lebanese Studies, & UNRWA. (2024). *Palestinian education under attack in Gaza: Restoration, recovery, rights and responsibilities in and through education*.
- Farnell, T. (2016). Jednake prilike u obrazovanju u globalnoj perspektivi. In L. Luatti (Ed.), *Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo: Obrazovanjem protiv siromaštva i isključenosti* (pp. 129–137). Istarska županija.
- Flinterman, C. (1990). Three generations of human rights. In J. Berting et al. (Eds.), *Human rights in a pluralist world* (p. 76).
- Fukuda-Parr, S. (2012). The right to development: Reframing a new discourse for the twenty-first century. *Social Research: An International Quarterly*, 79, 839–864.
- Gebert, P. (1996). *Das Recht auf Bildung nach Art. 13 des UNO-Paktes über wirtschaftliche, soziale und kulturelle Rechte und seine Auswirkungen auf das schweizerische Bildungswesen*. Leo Fürer AG.
- Global Coalition to Protect Education from Attack. (2022). *Education under Attack 2022: A global study of attacks on schools, universities, their students, and staff in 2020–2021*. GCPEA.
- Global Coalition to Protect Education from Attack. (2024). *Education under Attack 2024: A global study of attacks on schools, universities, their students, and staff in 2022–2023*. GCPEA.
- Global Education Monitoring Report Team. (2016). *Global education monitoring report, 2016: Place: Inclusive and sustainable cities*. UNESCO.
- Halvorsen, K. (1990). Notes on realization of the human right to education. *Human Rights Quarterly*, 12(3), 341–364.

- Harris, J. M. (2003). *Sustainability and sustainable development*. International Society for Ecological Economics, Internet Encyclopaedia of Ecological Economics.
- Hausler, K., Urban, N., McCorquodale, R., & Smith, S. (2020). *Protecting education in insecurity and armed conflict: An international law handbook* (2nd ed.). British Institute of International and Comparative Law & Education Above All Foundation.
- Hodgson, D. (1996). The international human right to education and education concerning human rights. *The International Journal of Children's Rights*, 4, 237–262.
- Hodgson, D. (1998). *The human right to education*. Ashgate.
- Imamović-Čizmić, K., Nikolajev, A., & Ramić, L. (2022). *Osnove prava prirednog sistema Evropske unije sa odabranim politikama*. Perfecta, Sarajevo.
- International Court of Justice. (2024, January 26). *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip (South Africa v. Israel): Provisional measures*.
- International Labour Organization. (1944). *Declaration of Philadelphia*.
- International Labour Organization. (1975, June 23). *Human Resources Development Convention, 1975 (No. 142)*.
- International Labour Organization. (1962, June 22). *Social Policy (Basic Aims and Standards) Convention, 1962 (No. 117)*.
- International Labour Organization. (1989). *Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169)*.
- International Labour Organization. (2019). *Skills for a greener future: A global view based on 32 country studies*. International Labour Office.
- International Monetary Fund. (1995). *Annual report 1995*. IMF.
- International Renewable Energy Agency. (2023). *Geopolitics of the energy transition: Critical materials*. IRENA.
- International Resource Panel. (2017). *Resource efficiency: Potential and economic implications*. United Nations Environment Programme.
- Inter-American Court of Human Rights. (2005). *Indigenous Community of Yakye Axa v. Paraguay* (Series C No. 125).
- Inter-American Court of Human Rights. (2020). *Comunidades Indígenas Miembros de la Asociación Lhaka Honhat (Nuestra Tierra) v. Argentina*.
- Jarvie, M. E. (2016, May 20). Brundtland Report. In *Encyclopedia Britannica*.
- Janecek v. Freistaat Bayern, Case C-237/07, EU:C:2008:447 (Court of Justice of the European Union, 2008).
- Knox, J. H. (2020). Constructing the human right to a healthy environment. *Annual Review of Law and Social Science*, 16, 79–95.
- League of Arab States. (2004). *Arab Charter on Human Rights*.

- Lee, J. (2020). The human right to education: Definition, research and annotated bibliography. *Emory International Law Review*, 34(3), 757–766.
- Leroy, S. (2016). Povijesno-politički i kulturni razvoj međunarodnog i EU pravnog okvira. In L. Luatti (Ed.), *Pravo na obrazovanje kao temeljno pravo* (pp. 13–21). Istarska županija.
- Lesoočrannárske zoskupenie VLK v. Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky, Case C-240/09, EU:C:2011:125 (Court of Justice of the European Union, 2011).
- Lesoočrannárske zoskupenie VLK v. Obvodný úrad Trenčín, Case C-243/15, EU:C:2016:838 (Court of Justice of the European Union, 2016).
- Lumina. (2020). The right to a clean, safe and healthy environment under the African human rights system. In A. Addaney & A. Jegede (Eds.), *Human rights and the environment under African Union law* (pp. 25–54).
- Macfarlane, L. (1968). Justifying political disobedience. *Ethics*, 79, 24–55.
- Macfarlane, L. J. (1985). *The theory and practice of human rights*. Palgrave Macmillan London.
- Macfarlane, L. J. (1990). *Human rights: Realities and possibilities*. Palgrave Macmillan London.
- Marks, S. (2004). The human right to development: Between rhetoric and reality. *Harvard Human Rights Journal*, 17.
- M'Bow, A.-M. (1979). Introduction. In G. Mialaret (Ed.), *The child's right to education* (pp. 14–15).
- Meyer-Bisch, P. (1998). *The right to education in the context of cultural rights* (E/C.12/1998/17). United Nations, Committee on Economic, Social and Cultural Rights.
- Myrdal, G. (1974). What is development? *Journal of Economic Issues*, 8(4), 729–736.
- Nikolajev, A. (2016). Obrazovanje kao faktor održivosti razvoja – slučaj Bosne i Hercegovine. In *International scientific conference – ERAZ 2016: Zbornik radova* (pp. 190–202). UdEkoM Balkan.
- Nikolajev, A. (2016). Unaprjeđenje upravljanja okolišem kao osnova održivog razvoja. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LIX, 279–296.
- Nikolajev, A. (2017). Pravo na razvoj i očuvanje okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LX, 339–352.
- Nikolajev, A. (2023). Sistem trgovanja emisijama stakleničkih plinova u Evropskoj uniji – izazov za Bosnu i Hercegovinu. *Sui generis: Naučno-stručni časopis o Evropskim integracijama*, (10), 77–98.
- Nikolajev, A. (2024). Ekonomski instrumenti politike zaštite okoliša. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LXVII, 9–27.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (1996). *Shaping the 21st century: The contribution of development co-operation*. OECD Publishing.

- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). *Green infrastructure in the decade for delivery: Assessing institutional investment*. OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *Private finance mobilised by official development finance interventions: Opportunities and challenges to increase its contribution towards the SDGs in developing countries*. OECD.
- Organization of African Unity. (1981). *African Charter on Human and Peoples' Rights*.
- Organization of American States. (1988). *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights ("Protocol of San Salvador")*.
- Osmanković, J., & Nikolajev, A. (2010). *Humani razvoj*. Ekonomski fakultet Sarajevo.
- Pearce, D., & Atkinson, G. (1998). The concept of sustainable development: An evaluation of its usefulness ten years after Brundtland. *Revue Suisse d'Économie Politique et de Statistique*, 134, 251–270.
- Pimentel, C. (2006). The human right to education: Freedom and empowerment. *Multicultural Education*, 4.
- Project Everyone. (n.d.). Goal 16: Peace, justice and strong institutions. *The Global Goals*.
- Roosevelt, E. (1947, February 6). *My Day*. The Eleanor Roosevelt Papers Digital Edition
- Salomon, M. E., & Sengupta, A. (2003). *The right to development: Obligations of states and the rights of minorities and indigenous peoples*. Minority Rights Group.
- Sano, H.-O. (2000). Development and human rights: The necessary, but partial integration of human rights and development. *Human Rights Quarterly*, 22(3), 734–752.
- Schleicher, A. (1995). *The conditions of primary schools: A pilot study in the least developed countries: A report to UNESCO and UNICEF*. UNESCO.
- Segura-Serrano, A. (2018). The right to education in international law. *The Chinese Journal of Comparative Law*, 6(1), 87–112.
- Sen, A. (1988). The concept of development. In H. Chenery & T. N. Srinivasan (Eds.), *Handbook of development economics* (Vol. 1, pp. 9–26). Elsevier.
- Sen, A. (2002). *Razvoj kao sloboda*. Filip Višnjić.
- Sen, A. (2008). The concept of development. *Global Ethics*, 157–180.
- Sengupta, A. (2000). Realizing the right to development. *Development and Change*, 31(3), 553–578.
- Sengupta, A. (2001). Right to development as a human right. *Economic and Political Weekly*, 2527–2536.
- Sengupta, A. (2002). On the theory and practice of the right to development. *Human Rights Quarterly*, 24(4), 837–889.

- Sengupta, A. (2004). The human right to development. *Oxford Development Studies*, 32(2), 179–203.
- Sengupta, A., Negi, A., & Basu, M. (Eds.). (2005). *Reflections on the right to development*. Sage Publications.
- Sokol, B., & Smerdel, S. (2006). *Ustavno pravo*.
- Stahel, W. R. (2019). *The circular economy: A user's guide*. Routledge.
- Stalin, J. V. (1978). *Works* (Vol. 14: 1934–1940) (M. Harrison, Ed.). Red Star Press.
- Stewart, F. (1989). Basic needs strategies, human rights, and the right to development. *Human Rights Quarterly*, 11(3), 347–374.
- Tang, K., & Spijkers, O. (2022). The human right to a clean, healthy and sustainable environment. *Chinese Journal of Environmental Law*, 6(2), 143–175.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2006). *Ekonomski razvoj* (9. izd.). Šahinpašić.
- Tomasevski, K. (1999). *Preliminary report of the Special Rapporteur on the right to education* (E/CN.4/1999/49). United Nations.
- Tomasevski, K. (2000). *Report of the Special Rapporteur on the right to education* (E/CN.4/2000/6). United Nations.
- Tomasevski, K. (2001). *Right to education* (Primera No. 3).
- UNDP, UNEP, & OHCHR. (2023). *What is the right to a healthy environment? Information note*. United Nations.
- United Nations. (1945). *Charter of the United Nations*.
- United Nations. (1993). *Vienna Declaration and Programme of Action* (A/CONF.157/23).
- United Nations. (2002). *Monterrey Consensus of the International Conference on Financing for Development* (A/CONF.198/11).
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.
- United Nations. (2018). *Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean*.
- United Nations. (2024). *Pact for the Future; Global Digital Compact; Declaration on Future Generations*.
- United Nations Children's Fund. (2024, November 8). Regular attacks put Gaza schools-turned-shelters on the "frontlines of war".
- United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1998). *Report on the nineteenth session* (E/1999/22; E/C.12/1998/26).
- United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 13: The right to education* (E/C.12/1999/10).
- United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *General Comment No. 11: Plans of action for primary education* (Article 14).
- United Nations Committee on the Rights of the Child. (2001). *General Comment No. 1: The aims of education*.

- United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2016). *General Comment No. 4 on the right to inclusive education* (CRPD/C/GC/4).
- United Nations Development Programme. (2014). *Human development report 2014: Sustaining human progress – Reducing vulnerabilities and building resilience*. UNDP.
- United Nations Development Programme. (2016). *Financing the 2030 Agenda: An introductory guidebook for UNDP country offices*. UNDP.
- United Nations Development Programme. (2020). *Human Development Report 2020: The next frontier – Human development and the Anthropocene*. UNDP.
- United Nations Development Programme. (2025). *The human rights-based approach to development programming: HRBA toolkit*. UNDP.
- United Nations Economic and Social Council. (1960). *Report of the Commission on Human Rights* (E/3347/Rev.1).
- United Nations Environment Programme. (1982). *Nairobi Declaration*.
- United Nations Environment Programme. (2008). *Green jobs: Towards decent work in a sustainable, low-carbon world*. UNEP.
- United Nations Environment Programme. (2011). *Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication*. UNEP.
- United Nations Environment Assembly. (2022). *Resolutions and outcomes of the resumed fifth session of the United Nations Environment Assembly (UNEA-5.2)*. United Nations Environment Programme.
- United Nations Framework Convention on Climate Change. (1992). *United Nations Framework Convention on Climate Change*.
- United Nations Framework Convention on Climate Change. (2015). *Paris Agreement*.
- United Nations General Assembly. (1948). *Universal Declaration of Human Rights* (A/RES/217 A (III)).
- United Nations General Assembly. (1957). *Third Committee: Summary record of the 783rd meeting* (A/C.3/SR.783).
- United Nations General Assembly. (1966). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (A/RES/2200(XXI)[C]).
- United Nations General Assembly. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights* (A/RES/2200(XXI) [B]).
- United Nations General Assembly. (1969). *Declaration on Social Progress and Development* (A/RES/2542 (XXIV)).
- United Nations General Assembly. (1972). *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration)*.
- United Nations General Assembly. (1979). *Alternative approaches and ways and means within the United Nations system for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms* (A/RES/34/46).

- United Nations General Assembly. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (A/34/180).
- United Nations General Assembly. (1986). *Declaration on the Right to Development* (A/RES/41/128).
- United Nations General Assembly. (1989). *Convention on the Rights of the Child*.
- United Nations General Assembly. (1992). *Rio Declaration on Environment and Development* (A/CONF.151/26).
- United Nations General Assembly. (1994). *Strengthening of the United Nations system in the field of human rights* (A/RES/48/141).
- United Nations General Assembly. (2000). *United Nations Millennium Declaration* (A/RES/55/2).
- United Nations General Assembly. (2005). *2005 World Summit Outcome* (A/RES/60/1).
- United Nations General Assembly. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol* (A/RES/61/106).
- United Nations General Assembly. (2007). *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples* (A/RES/61/295).
- United Nations General Assembly. (2010). *Resolution 64/290: The right to education in emergency situations* (A/RES/64/290).
- United Nations General Assembly. (2010). *The human right to water and sanitation* (A/RES/64/292).
- United Nations General Assembly. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (A/RES/70/1).
- United Nations General Assembly. (2022, July 28). *Resolution 76/300: The human right to a clean, healthy and sustainable environment* (A/RES/76/300).
- United Nations Human Rights Council. (2020). *Right to a healthy environment: Good practices—Report of the Special Rapporteur...* (A/HRC/43/53).
- United Nations Human Rights Council. (2021). *The human right to a clean, healthy and sustainable environment* (A/HRC/RES/48/13).
- United Nations Human Rights Council. (2022). *Revised draft convention on the right to development* (A/HRC/WG.2/23/2).
- United Nations Human Rights Council. (2022). *Comments on the revised draft convention on the right to development* (A/HRC/WG.2/23/2/Add.1).
- United Nations Human Rights Council. (2024). *Individual and collective dimensions of the right to development: Thematic study...* (A/HRC/57/40).
- United Nations Security Council. (2021, October 29). *Resolution 2601 (2021) on children and armed conflict* (S/RES/2601 (2021)).
- United Nations Conference on Trade and Development. (2021). *Technology and innovation report 2021: Catching technological waves*. UNCTAD.

- United Nations Industrial Development Organization. (2024). *Industrial development report 2024: Turning challenges into sustainable solutions – The new era of industrial policy*. UNIDO.
- UNESCO. (1993). *World Plan of Action on Education for Human Rights and Democracy*.
- UNESCO. (1995). *Declaration and Integrated Framework of Action on Education for Peace, Human Rights and Democracy*.
- UNESCO. (1998). *World education report 1998: Teachers and teaching in a changing world*.
- UNESCO Institute for Statistics. (2011). *International Standard Classification of Education: ISCED 2011*.
- Vašak, K. (1977). A 30-year struggle: The sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights (pp. 29–32).
- Wang, G. (2024). The right to development: Contributions of the New Haven School of Jurisprudence and Chinese traditional culture.
- Wildhaber, L. (2000). Article 2: European Convention on Human Rights / First Protocol. In H. Golsong et al. (Eds.), *Internationaler Kommentar zur Menschenrechtskonvention* (4th rev. ed.). Carl Heymanns Verlag.
- World Bank. (2012). *Inclusive green growth: The pathway to sustainable development*. World Bank.
- World Bank. (2017). *World development report 2017: Governance and the law*. World Bank.
- World Conference on Education for All. (1990). *World Declaration on Education for All and Framework for Action to Meet Basic Learning Needs*. UNESCO.
- World Conference on Human Rights. (1993). *Vienna Declaration and Programme of Action* (A/CONF.157/23).
- World Education Forum. (2000). *Dakar framework for action: Education for all: Meeting our collective commitments*.
- World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future: Report of the World Commission on Environment and Development* (A/42/427). United Nations.
- Young, K. G. (2008). The minimum core of economic and social rights: A concept in search of content. *Yale International Law Journal*, 33, 113–175.
- Zhang, W. (2019). *The right to development: Sustainable development and the practice of good governance* (Vol. 3). Brill | Nijhoff.

VI
INDEKS POJMOVA I IMENA

A

Agenda 2030 42, 148, 177–179

- Ciljevi održivog razvoja 177–179
princip „Niko ne smije biti
isključen“ 177
- veza s pravom na razvoj 125,
177–178
- vidi i: Ciljevi održivog razvoja;
Održivi razvoj; Ujedinjene
nacije

Aarhuska konvencija 175

- pristup informacijama 175
- učešće javnosti
u odlučivanju 175
- pristup pravdi u okolišnim
pitanjima 175
- vidi i: Participacija; Pravo na
zdrav okoliš

*Afrička povelja o ljudskim pravima i
pravima naroda* 18–19

- član 22 – pravo na razvoj 19
- kolektivna dimenzija prava
18–19
- suverenitet nad prirodnim
resursima 19
- vidi i: Kolektivna prava; Pravo
na razvoj; Samoopredjeljenje

Alston, Philip 21

- pravo na razvoj kao novo
pravo 21

- vidi i: Pravo na razvoj;
Normativni okvir

Amalgam ljudskih prava 16, 22

- hibridna priroda prava
na razvoj 22
- vidi i: Hibridni karakter prava
na razvoj; Ljudska prava

Autohtoni narodi 18–19, 31, 28, 82

- participacija u razvojnim
procesima 28
- unutrašnje
samoopredjeljenje 19
- kolektivna prava 18–19
- vidi i: Deklaracija
Ujedinjenih nacija
o pravima autohtonih
naroda; Samoopredjeljenje;
Participacija

B

*Bečka deklaracija i Program
djelovanja* 19, 174, 175

- potvrda prava na razvoj 19
- vidi i: Deklaracija o pravu na
razvoj; Normativni okvir

Blagostanje 12–13, 177

- materijalno i duhovno
blagostanje 13
- kao mjerilo razvoja 12
- vidi i: Razvoj; Socijalna pravda

Bunn, Isabella D. 16

- strukturne prepreke realizaciji prava na razvoj 16
- vidi i: Implementacija; Pravo na razvoj

C

Carrillo, Juan Antonio 12

- pravo na dostojanstven život 12
- razvoj kao pravo država i naroda 12
- vidi i: Pravo na razvoj; Dostojanstvo

Ciljevi održivog razvoja 177–179

Cjelovit razvoj ličnosti 8, 24–25

- u pravu na obrazovanje 8, 24
- razvoj ljudskog potencijala 25
- vidi i: Pravo na obrazovanje; Dostojanstvo

D

Dalal, K. L. 12

- razvoj i međunarodna pravna doktrina 12
- vidi i: Pravo na razvoj

Deklaracija o pravu na razvoj 14–15, 23–30, 199–204

- definicija prava na razvoj 15, 24
- princip nedjeljivosti ljudskih prava 27
- participacija 27–28
- socijalna pravda i pravedna raspodjela 28–29
- međunarodna saradnja 30
- tekst u prilogu 199–204
- vidi i: Pravo na razvoj; Nedjeljivost ljudskih prava; Participacija; Socijalna pravda; Međunarodna saradnja

Deklaracija o socijalnom napretku i razvoju 14

- normativna veza između razvoja i ljudskih prava 14
- vidi i: Ljudska prava; Pravo na razvoj

Deklaracija Ujedinjenih nacija o

pravima autohtonih naroda 20, 28

- participativna prava 28
- kolektivna dimenzija razvoja 20
- vidi i: Autohtoni narodi; Participacija; Kolektivna prava

Diskriminacija 28–29

- rodna diskriminacija 28
- strukturna nejednakost 29
- vidi i: Socijalna pravda; Jednakost; Participacija; Nediskriminacija

Dostojanstvo 8, 12, 24

- kao mjerilo razvoja 24
- u obrazovanju 8
- u pravu na zdrav okoliš 8
- vidi i: Ljudska prava; Cjelovit razvoj ličnosti; Pravo na razvoj

Društveni i razvojni procesi 16

- uticaj na ostvarivanje prava 16
- vidi i: Razvoj; Pravo na razvoj

Duffy, John 27

- princip nedjeljivosti 27
- vidi i: Nedjeljivost ljudskih prava

E

Ekonomska dimenzija održivog razvoja 129–149

- odnos ekonomskog rasta i razvoja 11–12, 129
- usklađivanje ekonomskih aktivnosti s okolišnim ciljevima 149

- kritika ekonomskog redukcionizma 13–14
- vidi i: Održivi razvoj; Razvoj; Pravo na zdrav okoliš
- Ekonomski rast* 11–12
 - razlika između rasta i razvoja 11–12
 - ograničenja kao mjerila razvoja 24, 29
 - vidi i: Razvoj; Blagostanje; Multidimenzionalnost razvoja
- Ekspertni mehanizam za pravo na razvoj* 16, 32–39
 - osnivanje i mandat 16
 - praćenje implementacije 32–39
 - tematske studije 16
 - vidi i: Implementacija; Ujedinjene nacije; Pravo na razvoj
- Evropska konvencija o ljudskim pravima* 163
 - uticaj na zaštitu okoliša 163
 - vidi i: Pravo na zdrav okoliš; Normativni razvoj
- Evropska unija*
 - Povelja Evropske unije o osnovnim pravima 166
 - vidi i: Povelja Evropske unije o osnovnim pravima; Normativni okvir
- F**
- Filadelfijska deklaracija* 13
 - materijalno blagostanje i duhovni razvoj 13
 - najraniji normativni temelj prava na razvoj 13
 - vidi i: Međunarodna organizacija rada; Pravo na razvoj
- Flinterman, Cees* 17
 - treća generacija ljudskih prava 17
 - vidi i: Generacije ljudskih prava; Treća generacija ljudskih prava
- Fukuda-Parr, Sakiko* 22
 - individualna i kolektivna dimenzija prava na razvoj 22
 - vidi i: Hibridni karakter prava na razvoj; Pravo na razvoj
- G**
- Generalna skupština Ujedinjenih nacija* 14–15, 19
 - usvajanje Deklaracije o pravu na razvoj 14–15
 - rezolucije o pravu na razvoj 16
 - vidi i: Ujedinjene nacije; Deklaracija o pravu na razvoj
- Generacije ljudskih prava* 17–18
 - prva generacija – građanska i politička prava 17
 - druga generacija – ekonomska, socijalna i kulturna prava 17
 - treća generacija – prava solidarnosti 17–18
 - normativna neodređenost treće generacije 18
 - vidi i: Kolektivna prava; Pravo na razvoj; Vašák, Karel
- Globalna zajednica* 30
 - odgovornost za razvoj 30
 - međunarodna solidarnost 30
 - vidi i: Međunarodna saradnja; Pravo na razvoj
- H**
- Hibridni karakter prava na razvoj* 22–23
 - individualna i kolektivna dimenzija 22–23

- odnosi dužnost–pravo 22–23
- amalgam ljudskih prava 22
- vidi i: Amalgam ljudskih prava; Kolektivna prava; Pravo na razvoj

Holistički pristup razvoju 11, 24

- ekonomska, socijalna, kulturna i politička dimenzija 11, 24
- integrativna priroda razvoja 26
- vidi i: Multidimenzionalnost razvoja; Održivi razvoj

I

Implementacija 31–39, 184

- mehanizmi i institucije za pravo na razvoj 32–39
- izazovi u primjeni prava na zdrav okoliš 184
- postepena implementacija prava na obrazovanje 69
- praćenje i osiguranje primjene 22
- vidi i: Ekspertni mehanizam za pravo na razvoj; Pravo na razvoj; Pravo na obrazovanje; Pravo na zdrav okoliš

Inkluzivno obrazovanje 102–106

- definicija i normativni okvir 102
- razumna prilagodba 102
- individualizirana podrška 102
- 4A elementi (raspoloživost, dostupnost, prihvatljivost, prilagodljivost) 77–82
- vidi i: Pravo na obrazovanje; Osobe s invaliditetom; Jednakost

Individualna dimenzija prava na razvoj 22–23

- pojedinac kao centralni subjekt razvoja 27–28

- vidi i: Hibridni karakter prava na razvoj; Kolektivna prava

Institucionalni mehanizmi 32–39

- uloga UN tijela 32–39
- međunarodni nadzor 32–39
- vidi i: Ujedinjene nacije; Implementacija

Interdisciplinarni pristup 7–8

- integracija prava na razvoj, obrazovanje i zdrav okoliš 7–8
- vidi i: Međuzavisnost prava; Održivi razvoj

J

Jednakost 28–29, 30

- jednak pristup resursima 28–29
- jednakost razvojnih mogućnosti 23
- vidi i: Socijalna pravda; Nediskriminacija; Participacija

K

Klimatske promjene 159–162

- globalni izazovi 159
- ekonomski instrumenti klimatske politike 159–160
- odgovornost država 159
- vidi i: Održivi razvoj; Pravo na zdrav okoliš; Međunarodna saradnja

Knox, John H. 155–157

- konstrukcija prava na zdrav okoliš 155–156
- teorijski okvir prava na zdrav okoliš 157
- vidi i: Pravo na zdrav okoliš; Normativni razvoj

Kolektivna prava 18–19, 22

- samoopredjeljenje 18–19
- prirodni resursi 19

- zdrava životna sredina 18
 - vidi i: Generacije ljudskih prava; Pravo na razvoj; Hibridni karakter prava na razvoj
 - Komisija Ujedinjenih nacija za ljudska prava* 16
 - razmatranje prava na razvoj 16
 - vidi i: Ujedinjene nacije; Pravo na razvoj
 - Komponente prava na obrazovanje* 77–82
 - raspoloživost 78–79
 - dostupnost 80
 - prihvatljivost 80–81
 - prilagodljivost 81–82
 - vidi i: Pravo na obrazovanje
 - Konvencija o pravima osoba s invaliditetom* 102
 - inkluzivno obrazovanje 102
 - vidi i: Inkluzivno obrazovanje; Osobe s invaliditetom
- LJ**
- Ljudska prava* 7–8, 16–18, 23–27
 - integracija u razvojne politike 14, 21
 - nedjeljivost i međuzavisnost 27
 - generacije ljudskih prava 17–18
 - kao normativni temelj razvoja 14
 - vidi i: Nedjeljivost ljudskih prava; Generacije ljudskih prava; Pravo na razvoj
 - Ljudsko dostojanstvo* 8, 12, 24
 - kao mjerilo razvoja 24
 - u obrazovanju 8
 - u zaštiti okoliša 8
 - vidi i: Dostojanstvo; Cjelovit razvoj ličnosti; Pravo na razvoj
- M**
- M'Baye, Kaba* 15, 17
 - formulacija prava na razvoj 15
 - utemeljenje treće generacije prava 17
 - vidi i: Pravo na razvoj; Generacije ljudskih prava
 - Macfarlane, Leslie John* 18
 - normativni instrument prava na razvoj 18
 - vidi i: Pravo na razvoj; Kolektivna prava
 - Međunarodna organizacija rada* 13
 - Filadelfijska deklaracija 13
 - vidi i: Filadelfijska deklaracija; Pravo na razvoj
 - Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* 24–25, 54, 56, 65–68, 69, 72, 79, 81, 83–85, 91, 99, 103, 114–116, 162
 - član 9 – socijalna sigurnost 25
 - član 12 – pravo na zdravlje 25
 - član 13 – pravo na obrazovanje 24–25, 111
 - član 15 – pravo na kulturni život 26
 - progresivna realizacija prava 69
 - vidi i: Pravo na obrazovanje
 - Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* 67, 110, 111, 115
 - član 18 – sloboda savjesti i vjeroispovijesti 111
 - pravo na i sloboda roditelja u pogledu vjerskog i moralnog obrazovanja djece 110, 111
 - normativno razdvajanje dva pakta 67
 - standard/okvir državne obaveze prema privatnom obrazovanju 115

Međunarodna saradnja 30

- odgovornost država 30
- novi međunarodni ekonomski poredak 30
- globalna solidarnost 30
- vidi i: Globalna zajednica; Pravo na razvoj; Ujedinjene nacije

Međunarodna solidarnost 7, 30

- u kontekstu prava na razvoj 30
- vidi i: Međunarodna saradnja; Kolektivna prava

Međuzavisnost prava 7–8, 26–27

- razvoj–obrazovanje–zdrav okoliš 7–8
- nedjeljivost i uzajamna uvjetovanost 27
- vidi i: Nedjeljivost ljudskih prava; Ljudska prava; Održivi razvoj

Multidimenzionalnost razvoja 11, 24

- ekonomska, socijalna, kulturna i politička dimenzija 11, 24
- holistički pristup 24
- vidi i: Holistički pristup razvoju; Pravo na razvoj

Monterrey konsenzus 20

- finansiranje razvoja 20
- vidi i: Međunarodna saradnja; Pravo na razvoj

Myrdal, Gunnar 12

- razvoj kao društveni proces 12
- vidi i: Razvoj

N

Nacrt Konvencije o pravu na razvoj 43–50

- normativni pomak u međunarodnom pravu 43

- institucionalizacija prava na razvoj 43–50
- vidi i: Pravo na razvoj; Normativni okvir

Nediskriminacija 27–29

- jednak pristup obrazovanju 85
- strukturne prepreke 29
- vidi i: Jednakost; Socijalna pravda; Inkluzivno obrazovanje

Nedjeljivost ljudskih prava 27

- zabrana instrumentalizacije razvoja 27
- jednaka normativna vrijednost prava 27
- vidi i: Međuzavisnost prava; Ljudska prava; Deklaracija o pravu na razvoj

Normativni okvir 15–21, 57–69, 162–180

- pravo na razvoj 15–21
- pravo na obrazovanje 57–69
- pravo na zdrav okoliš 162–180
- vidi i: Deklaracija o pravu na razvoj; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima; Stockholmska deklaracija; Rio deklaracija

O

Obavezno i besplatno osnovno obrazovanje 91–96

- državna obaveza 91
- univerzalna dostupnost 91–92
- vidi i: Pravo na obrazovanje; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima

Obrazovanje u kriznim situacijama

106–109

- pravo na obrazovanje u izvanrednim okolnostima 106
- vidi i: Ranjive grupe; Pravo na obrazovanje

Održiva budućnost 125–127

- veza razvoja i zaštite okoliša 125
- međugeneracijska odgovornost 125–127
- vidi i: Održivi razvoj; Pravo na zdrav okoliš; Pravo na razvoj

Održivi razvoj 34–50, 125–149, 185–188

- ekonomska dimenzija 129–149
- usklađivanje ekonomskih aktivnosti s okolišnim i društvenim ciljevima 149
- ravnoteža razvoja i zaštite okoliša 185–188
- vidi i: Agenda 2030; Rio deklaracija; Klimatske promjene; Multidimenzionalnost razvoja

Organizacija afričkog jedinstva 18

- usvajanje Afričke povelje 18
- vidi i: Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda

Osobe s invaliditetom 102

- pravo na inkluzivno obrazovanje 102
- razumna prilagodba 102
- vidi i: Inkluzivno obrazovanje; Konvencija o pravima osoba s invaliditetom

Ozelenjavanje ljudskih prava 152–155

- integracija okolišnih principa u ljudska prava 152
- vidi i: Pravo na zdrav okoliš; Održivi razvoj

P

Participacija 23, 27–28

- aktivno i smisleno učešće u razvojnim procesima 27–28
- u donošenju odluka 27–28
- žene i javni život 28–29
- autohtoni narodi 28
- kao pravni standard 28
- vidi i: Socijalna pravda; Jednakost; Deklaracija o pravu na razvoj

Povelja Evropske unije o osnovnim pravima 166

- zaštita okolišnih prava 166
- vidi i: Evropska unija; Pravo na zdrav okoliš

Povelja Ujedinjenih nacija 13–14

- razvoj kao cilj osnivanja UN-a 13
- normativni temelj prava na razvoj 14
- vidi i: Ujedinjene nacije; Pravo na razvoj

Pravo na obrazovanje 53–120

- pojam i normativno određenje 54–57
- historijat normativnog razvoja 57–59
- zaštita u dokumentima UN-a 59–69
- načelo postepene implementacije 69
- ciljevi obrazovanja 71–75
- komponente prava (raspoloživost, dostupnost, prihvatljivost, prilagodljivost) 77–82
- normativni obim prava 82–85
- princip nediskriminacije 85
- obavezno i besplatno osnovno obrazovanje 91–95
- srednje obrazovanje 96–97

- visoko obrazovanje 98–99
- temeljno obrazovanje 100
- inkluzivno obrazovanje 102–106
- krizne situacije 106–109
- slobodan izbor obrazovanja 110–113
- odnos s pravom na razvoj 115
- vidi i: Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima; Inkluzivno obrazovanje; Nediskriminacija; Cjelovit razvoj ličnosti

Pravo na razvoj 11–50

- pojam razvoja 11–13
- razlika između rasta i razvoja 11–12
- normativni okvir 15–21
- teorijske osnove 15–23
- hibridna priroda 22–23
- ključni principi 23–30
- sveobuhvatnost i multidimenzionalnost 24–26
- nedjeljivost ljudskih prava 27
- participacija 27–28
- socijalna pravda 28–29
- međunarodna saradnja 30
- samoopredjeljenje 24
- nositelji prava i obaveza 31
- mehanizmi implementacije 32–39
- savremeni izazovi 39–42
- Nacrt Konvencije 43–50
- vidi i: Generacije ljudskih prava; Kolektivna prava; Međunarodna saradnja; Deklaracija o pravu na razvoj

Pravo na zdrav okoliš 123–190

- pojam i normativno određenje 123–125

- odnos s pravom na razvoj 125, 185–188
- održiva budućnost 125–127
- ekonomska dimenzija održivog razvoja 129–149
- ozelenjavanje ljudskih prava 152–155
- priznavanje kao samostalnog prava 155–158
- klimatske promjene 159–162
- normativni razvoj 162–180
- Stockholmska deklaracija 162
- Evropska konvencija o ljudskim pravima 163
- Povelja Evropske unije o osnovnim pravima 166
- Rio deklaracija 173
- Aarhuska konvencija 175
- Ciljevi održivog razvoja 177
- Rezolucije UN-a 180
- izazovi u primjeni 184
- razvijene i zemlje u razvoju 190
- vidi i: Održivi razvoj; Klimatske promjene; Ljudska prava

R

Razvoj 11–13, 24

- ekonomski rast i razvoj 11–12
- holistički koncept 11, 24
- proces i rezultat 31
- međugeneracijska dimenzija 125
- vidi i: Pravo na razvoj; Multidimenzionalnost razvoja; Održivi razvoj

Ranjive grupe 59, 63, 90, 102–109, 187

- osobe s invaliditetom 102
- obrazovanje u kriznim situacijama 106–109
- vidi i: Inkluzivno obrazovanje; Nediskriminacija

- Rezolucije Ujedinjenih nacija* 180
- priznavanje prava na zdrav okoliš 180
 - vidi i: Ujedinjene nacije; Pravo na zdrav okoliš

Rio deklaracija 173

- načelo održivog razvoja 173
- veza razvoja i okoliša 173
- vidi i: Održivi razvoj; Pravo na zdrav okoliš

Roosevelt, Eleanor 14–15

- historijski kontekst razvoja sistema ljudskih prava 14–15
- vidi i: Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima; Ljudska prava

S

Sano, Hans-Otto 21

- integracija ljudskih prava i razvoja 21
- vidi i: Pravo na razvoj; Ljudska prava

Samoopredjeljenje 24, 18–19, 30

- suverenitet nad prirodnim resursima 19
- kolektivna dimenzija prava na razvoj 24
- vidi i: Kolektivna prava; Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda

Schleicher, Andreas 78

- kvalitet obrazovanja 78
- vidi i: Pravo na obrazovanje

Sen, Amartya 12, 128–129, 140

- razvoj kao sloboda 128–129, 140

Sengupta, Arjun 20–21, 23, 144

- pravo na razvoj kao ljudsko pravo 23
- vidi i: Pravo na razvoj

Socijalna pravda 28–29

- pravedna raspodjela koristi razvoja 28–29
- jednak pristup resursima 28
- eliminacija društvene nepravde 28–29
- vidi i: Jednakost; Nediskriminacija; Participacija

Stockholmska deklaracija 162–163

- povezanost okoliša i ljudskih prava 162–163
- vidi i: Pravo na zdrav okoliš; Normativni okvir

T

Treća generacija ljudskih prava 17–18

- prava solidarnosti 17–18
- normativna neodređenost 18
- kolektivni karakter 18
- vidi i: Generacije ljudskih prava; Kolektivna prava; Pravo na razvoj

Tomasevski, Katarina 68

- koncept prava na obrazovanje 68
- vidi i: Pravo na obrazovanje

U

Ujedinjene nacije 13–16, 30

- ciljevi osnivanja 13
- razvoj kao dio međunarodnog poretka 13–14
- usvajanje Deklaracije o pravu na razvoj 14–15
- rezolucije o pravu na zdrav okoliš 180
- mehanizmi nadzora i implementacije 32–39
- vidi i: Generalna skupština Ujedinjenih nacija; Vijeće za ljudska prava; Deklaracija o pravu na razvoj

Univerzalna deklaracija o ljudskim

pravima 14, 26

- normativni temelj savremenog sistema ljudskih prava 14
- kulturna participacija (član 27) 26
- vidi i: Ljudska prava; Generacije ljudskih prava

V

Vašák, Karel 17–18

- koncepcija tri generacije ljudskih prava 17–18
- vidi i: Generacije ljudskih prava; Treća generacija ljudskih prava

Vijeće za ljudska prava 16, 32

- uspostava ekspertnih mehanizama 16
- praćenje prava na razvoj 32
- vidi i: Ujedinjene nacije; Ekspertni mehanizam za pravo na razvoj

Z

Zdravlje 25

- pravo na najviši dostignuti nivo fizičkog i mentalnog zdravlja 25
- zdravstvene usluge kao element razvoja 25
- vidi i: Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima; Pravo na razvoj

Zdrav okoliš 123–125

- kao normativna pretpostavka dostojanstva 8, 123
- veza s održivim razvojem 125–127
- vidi i: Pravo na zdrav okoliš; Održivi razvoj

Zemlje u razvoju 16, 190

- razvojne prepreke 16
- odnos razvijenih i zemalja u razvoju 190
- vidi i: Međunarodna saradnja; Pravo na razvoj

Pravnik

ISBN 9789926910402

9 789926 910402